

«А. БАЙТҰРСЫНОВ
АТЫНДАҒЫ ҚОСТАНАЙ Өңірлік
УНИВЕРСИТЕТІ» КЕАҚ

ҚМПИ ЖАРШЫСЫ

ҒЫЛЫМИ-ӘДІСТЕМЕЛІК ЖУРНАЛ
НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

№ 3
2022

ISSN 2310-3353

PUBLISHINGS of Kostanay State Pedagogical Institute	 BAITYRSYNOV UNIVERSITY	Қостанай мемлекеттік педагогикалық институтының ЖАҒЫЫСЫ	ВЕСТНИК Костанайского государственного педагогического института
--	--	--	---

2022 ж., шілде, №3 (67)
Журнал 2005 ж. қаңтардан бастап шығады
Жылына төрт рет шығады

Құрылтайшы: А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті

Бас редактор: Исмуратова Ғ.С., экономика ғылымдарының докторы, А. Байтұрсынов атын. ҚӨУ, Қазақстан

Бас редактордың орынбасары: Ташетов А.А., PhD докторы, А. Байтұрсынов атын. ҚӨУ, Қазақстан

РЕЦЕНЗЕНТТЕР

Бережнова Е.В., педагогика ғылымдарының докторы, ММХҚИ СИМ, Мәскеу қ., Ресей

Жаксылыкова К.Б., педагогика ғылымдарының докторы, Қ. Сәтпаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университетінің профессоры, Қазақстан

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

Амирова Б.А., психология ғылымдарының докторы, Е.А. Букетов атын. ҚарМУ, Қазақстан

Благодарзумына О.Н., экономика ғылымдарының кандидаты, Молдова Халықаралық Тәуелсіз Университетінің доценті, Молдова

Доман Э., лингвистикалық ғылымдар докторы, Макао университеті, Сидней, Австралия

Елагина В.С., педагогика ғылымдарының докторы, профессор, ООМГПУ, Ресей

Жилбаев Ж.О., педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы президенті, Қазақстан

Кайе Ж., философия ғылымдарының докторы, Виа Домисия Университетінің профессоры, Перпиньян қ., Франция

Катцнер Т., Батыс Вирджиния Университетінің профессоры, PhD докторы, АҚШ, Батыс Вирджиния

Кульгильдинова Т.А., педагогика ғылымдарының докторы, Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӨТУ-нің профессоры, Қазақстан

Марилена Сантана дос Сантос Гарсия, лингвистикалық ғылымдар докторы, Сан-Паулу Папа католик университеті, Бразилия

Монова-Желева М., PhD докторы, Бургас еркін университетінің профессоры, Болгария

Чаба Толгизи, Венгрияның Сегед Университеті экология кафедрасының ғылыми қызметкері, Венгрия

Тіркеу туралы куәлік №5452-Ж
Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігімен
19.04.2019 берілген.
Жазылу бойынша индексі 74081

Редакцияның мекен-жайы:

110000, Қостанай қ., Тәуелсіздік к., 118

(Ғылым және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру департаменті)

Тел. (7142) 54-84-43 (258)

№3 (67), июль 2022 г.
Издается с января 2005 года
Выходит 4 раза в год

Учредитель: *Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова*

Главный редактор: *Исмуратова Г.С.*, доктор экономических наук, КРУ им. А. Байтурсынова, Казахстан

Заместитель главного редактора: *Ташетов А.А.*, доктор PhD, КРУ им. А. Байтурсынова, Казахстан

РЕЦЕНЗЕНТЫ

Бережнова Е.В., доктор педагогических наук, профессор МГИМО МИД, г. Москва, Россия

Жаксылыкова К.Б., доктор педагогических наук, профессор Казахского национального исследовательского университета им. К. Сатпаева, Казахстан

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Амирова Б.А., доктор психологических наук, КарГУ им. Е.А. Букетова, Казахстан

Благодарная О.Н., кандидат экономических наук, доцент Международного Независимого Университета Молдовы

Доман Э., доктор лингвистических наук, университет Макао, Сидней, Австралия

Елагина В.С., доктор педагогических наук, профессор, ЮУГГПУ, Россия

Жилбаев Ж.О., кандидат педагогических наук, доцент, президент Национальной академии образования им. И. Алтынсарина, Казахстан

Кайе Ж., доктор философских наук, профессор, Университет Виа Домисия, г. Перпиньян, Франция

Катцнер Т., доктор PhD, профессор Университета Западной Вирджинии, США

Кульгильдинова Т.А., доктор педагогических наук, профессор КазУМОиМЯ им. Абылай хана, Казахстан

Марилена Сантана дос Сантос Гарсия, доктор лингвистических наук, Папский католический университет Сан-Паулу, Бразилия

Монова-Желева М., доктор PhD, профессор Бургасского свободного университета, Болгария

Чаба Толгизи, научный сотрудник кафедры экологии, Университет Сегеда, Венгрия

Свидетельство о регистрации № 5452-Ж
выдано Министерством культуры и информации Республики Казахстан
19.04.2019 г.
Подписной индекс 74081

Адрес редакции:

110000, г. Костанай, ул. Тәуелсіздік, 118
(Департамент науки и послевузовского образования)
Тел. (7142) 54-84-43 (258)

ҚҰРМЕТТІ ОҚЫРМАНДАР!

Сіздің қолыңызда «ҚМПИ Жаршысы» ғылыми-әдістемелік журналының кезекті саны. Біз сіздердің назарларыңызға басылымның 2022 жылғы үшінші санын Ахмет Байтұрсынұлының 150 жылдық мерейтойына арнап, ұсынып отырмыз.

Басылымда университетіміздің ғалымдары мен студенттерінің өзіндік ғылыми зерттеу жұмыстары жарияланады.

Журналдан сіз өзіңіздің ғылыми зерттеулеріңізді дамытуға арналған қызықты тақырыптарды, ғылыми-әдістемелік тәжірибені қорытуға арналған материалдарды, университет оқытушыларының инновациялық жаңалықтары мен жаңартылған озық педагогикалық тәжірибелерін таба аласыз. Журнал бөлімдері біздің университеттің жетекші ғалымдарының,

әлеуметтік серіктестердің, жұмыс берушілердің, шетелден шақырылған ғалымдардың материалдарын қамтиды. Журналдың бұл санында аталмыш бөлімдер сіздерге ғылыми мәтінді түсінуге арналған әдістер, мектеп жасына дейінгі балаларға арналған жұмыстар, инклюзивті білім беру, студенттердің оқу мотивациясын арттыру, ана тіліміз арқылы ағылшын тілін үйрету сынды тағыда басқа көптеген пайдалы тақырыптар ұсынылып отыр.

Редакцияға келіп түскен әрбір материал сараптамалық тексеруден және авторлық шолудан өтеді. Журнал материалдарына қойылатын талаптар мақала авторының ғылыми ұстанымдарының нақты және айқын болуы, берілген жағдайды сапалы өзгерте алу, автордың барынша мәселені жақсартуға деген ұсыныстың болуы, мәселені қоя білу және т.б. Бұл нөмірге профессор, аға оқытушылармен магистранттардың бірлесе жазған жұмыстары енгізілген. Материалдар қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде жазылған.

«ҚМПИ Жаршысы» журналы басылымдар бағытын кеңейтеді. Бұл көпөлшемділік ғылыми қордың жаңаруы мен толықтырылуына ықпал етеді. Журналдың редакциялық алқасы материалдар авторлар мен оқырмандар арасында үлкен қызығушылық тудырады деп үміттенеді. Біз сіздерден қызықты және сапалы жұмыстар күтеміз.

Исмуратова Г.С.,
«ҚМПИ Жаршысының» бас редакторы,
экономика ғылымдарының докторы

УВАЖАЕМЫЕ ЧИТАТЕЛИ!

В ваших руках очередной выпуск научно-методического журнала «Вестник КГПИ». Мы представляем вашему вниманию третий номер издания 2022 года, посвященный 150-летию юбилею Ахмета Байтурсынулы.

В научно-методическом издании публикуются результаты исследований ученых и студентов университета.

В журнале вы найдете интересные темы для развития собственных исследований, материалы обобщения научно-методического опыта, актуальный обзор инновационных находок и передовой педагогический опыт преподавателей университета. В разделах журнала располагаются материалы ведущих ученых нашего университета, социальных партнеров, работодателей, приглашенных ученых из зарубежья. В данном выпуске журнала представлены статьи по академическому письму, конкретно, по методам для понимания научного текста, материалы по методике работы с детьми дошкольного возраста, актуальные проблемы инклюзивного образования, пути и методы повышения учебной мотивации студентов, вопросы изучения английского языка с помощью родного языка и многое другое.

Каждый материал, поступивший в редакцию, проходит экспертную проверку и рецензирование. В основе требований к материалам журнала – ясность и четкость научных позиций автора статьи, научный стиль изложения, рекомендации автора по методологии улучшения, качественного изменения ситуации, постановка проблемы и т.д. В этот номер включены работы, написанные профессорами, старшими преподавателями совместно с магистрантами. Материалы написаны на казахском, русском и английском языках.

Журнал «Вестник КГПИ» будет расширять направления публикаций. Такая многоаспектность, будет способствовать обновлению и пополнению научного фонда. Редакция журнала надеется, что материалы вызовут большой интерес у авторов, у читателей. Ждем интересных и качественных работ.

Исмуратова Г.С.,
главный редактор «ҚМПИ Жаршысы»,
доктор экономических наук

ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ САРАПТАМАЛЫҚ-ШОЛУ ЗЕРТТЕУЛЕР ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ОБЗОРНО-АНАЛИТИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

ӘОЖ 82.0 (574)

Қалқаман Жақып

А. Байтұрсынов атындағы

*Қостанай өңірлік университетінің профессоры,
философия ғылымдарының кандидаты*

*Ахмет Байтұрсынов мұражайының директоры,
Қазақстан, Қостанай*

«АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ – АЛАШ РУХЫ»

Түйін

XX ғасырдың басындағы елдегі аласапыран қиын кезеңде халықтың қамын ойлаған саяси күш – Алаш қозғалысы болатын. Осы қозғалыстың басында – саяси мәдениеті әлемдегі деңгейге, оқыған, сауатты, кәсіби даярлығы заманына сай, адамгершілік-имандылық қасиеттері ата-бабамыздың сан ғасырлық қастерлі құндылықтарына негізделген талай тарландар тарих сақынасына шықты – Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынұлы, М. Дулатов.

***Кілт сөздер:** Алаш қозғалысы, ұлт-азаттық қозғалыс, қазақ автономиясы.*

1 Кіріспе

Алаш қозғалысы XIX – ғасырдағы ағартушылар қозғалысының жалғасы, жоғары сатысы. Ахмет Байтұрсынұлы оқу білімді ағартушылықты «ерге теңдік, кемге кеңдік, азды көкке теңгеретін» бостандық жолы деп таныды. Сондықтан Ахмет Байтұрсынұлы тек ағартушы саласында қалмай, оны ұлт-азаттық қозғалысының ең бірі айбынды қаһарманы ретінде қабылдауымыз керек. Әлихан Бөкейханов қазақ даласындағы ұлт-азаттық қозғалысын еуропалық, демократиялық, конституциялық, парламенттік күрес жолына салса, Ахмет Байтұрсынұлы ұлт-азаттық қозғалысына гуманисттік, ұлттық сипат берді.

Халқымыз үшін сол кездегі ең маңызды мәселе – ұлттық тәуелсіздігімізді алу, қазақ қоғамын өркениетті әлемдік қауымдыстықтың қатарына енгізу.

Осы жолда Ахмет Байтұрсынұлы қазақ автономиясын құруда, бөлшектеніп кеткен қазақ жерін түгендеуде, аштарға көмек ұйымдастыру да, халық ағарту саласын жүйеге келтіруде, қазақ мектептерін оқу құралдарымен қамтамасыз етуде, тіл саясаты мен қазақ тілінің мәртебесіне ден қоюда өлшеусіз еңбек сіңіргенің бүгінгі ұрпақ білулері керек.

2 Материалдар және әдістер

Ахмет Байтұрсынұлын өз замандастары «Ғылымның алғашқы шамшырағы» деп жоғары бағаласа, Сәкен Сейфулин Ахмет Байтұрсынұлын «Ұлтының ар намысы бола білген» десе, Мұхтар Әуезов Ахмет Байтұрсынұлын. «XX ғасырдың басындағы қазақ зиялысының қолбасшысы, Шоқан, Ыбырай, Абайдан кейін Ахметті қоямыз. Бұл – төрт бұршымыздың түгелденгендігінің белгісіндей» деп толықтыра түседі.

Әлихан Бөкейханов 1925 жылы Ахмет Байтұрсынұлына «Алтынсары баласы Ыбырай хақында өзің жазсаң жақсы болар еді, ол сенің ағаң емес па? Егер ол қазір өмір сүрсе, сендей болар еді, ал сен ертерек дүниеге келгенде оның ісін жасарың хақ» – деп қортындылайды.

«Алаш партиясы» XX ғасырдың басындағы Ресейдегі көптеген саяси партиялардан жоғары тұрады, сауатты және мықты партия болды. Себебі «Алаш» партиясына кіру үшін:

1. Партия бағдарламасын қабылдап оны іске асыруға тырысатын, асығатын болулары керек.

2. Өтірік айтпайтын, шындықтан қайтпайтын.

3. Туыскандыққа бүйрегі бұрмайтын.

4. Дүниеге қазағып сатылмайтын.

5. Шыншыл, әділ, тура адамдар осы партияға мүше болатын. Әттең бүгінгі Қазақстандағы саяси партияларға осы талаптар жетіспейді-ау!

Сыртын берсе іші басқа, тілін берсе жүрегі басқа болатын сөзі ісіне үйлеспейтін, Алаш жолынан ауып, айтысып, тартысуға жарамайтын, ауырлық болса жалт беретін, қорқақ, айнымалы мінезі бар адамдар Алаша партиясына кірмейтін.

Алашшылар қарапайым пендешілікке салынып, жиған білімі мен лауазым-қызметін жан бағуға да арнай алар еді. Бірақ ол жолға түспеді. Оған ары да, халыққа деген адалдығыда жібермеді.

Алаш қайраткерлері ұлттық сана-сезімді мемлекеттік деңгейге көтере білді. Олардың басты мақсаты – ұлттық мемлекет құру. Ондай мемлекет құрды. Алаш орда үкіметі екі жыл үш ай ресми билік құрды. Алашшылардың мінездері мықты, рухтары күшті болатын.

3-4 Нәтижелер мен талқылау

Біздер «ұлттық рух» – деген сөздерді жиі қолданамыз, Ахмет Байтұрсынұлының «рух» туралы арнайы трактаттары болмаса да еңбектерін зерттеп, зерделеп қарасақ «рухты» айқындайтын қасиеттерді құрамдас бөліктерін табамыз. Ахмет Байтұрсынұлы бір сөзбен ұлттық рухты «қазақылық» деген.

Ал оған жататын қасиеттер: ана тіліміз, ұлттық әдет-құрыптарымыз, билер дәстүрі, батырлар үлгісі, жыраулар өнері, ақындық өнер, қазақтың қара өлендері т.б.

Біз Тәуелсіз деген сөзді де жие айтамыз, әсіресе саяси мағынада. Иә, саяси тұрғыдан біз тәуелсізбіз. Ал Тәуелсіздік тек саяси дербестік ғана емес. Сонымен қатар уланған сана, әлсіз ой, намыстың мұқалуы, рухымыздың тайыздылығы. Бұлардан арылатын бір жол ол А. Байтұрсынұлы айтқан қазақылықты бойымызға сіңіру. Ахмет Байтұрсынұлының өмірбаяны мен шығармашылығын, жалпы Алашшылардың ұлықтаудың сыры неде? Ең алдымен қазақтың қазақтығын, қазақтың қазіргі тілі мен әдебиетін, жалпы мәдениетін қалыптастырған, бүгінгі еліміздің іргесін қалап, шекарасын белгілеп кеткен азаматтарымызды ұлықтау-бүгінгі өскелең ұрпақты тәрбиелеуде үлгі тұтатын өнеге болу үшін ауадай қажет.

Тарихтан белгілі нәрсе Алашшылар айдалды, атылды, отбасылары азапталды, көбінің ұрпақтары да қалмады. Алайда олрадың соңғы демі таусылғанша «Елімнен, халқымнан, ұлтымнан жаным садақа» деп өмірден өтті. Міне осы қасиеттерді бүгінгі және ертенгі мемлекеттік қызметкерлердің бойына сіндіре білсек, Тәуелсіз Қазақстанның келешегі кемелді болмақ. Өткенге тағзым – тарихтан тағлым деген міне осы болар еді.

5 Қорытынды

Қорытындылай келе айтпағым: Тарихымыздан белгілі Алаш орталығы үш жерде орналасқан Семей, Орал, Қостанай-Торғай өңірлері. Алдыңғы екі өңірде Алашшыларға арналған аллеялар, монумент-ескерткіштер бар. Ал біздің өңірде өкініштісі әлі жоқ. Қостанай қаласының орталығында «Алаш аланының» бой көтеруі жайында билік басшыларына ұсыныс жасап, айтып келе жатқанама бес жылдан асты. Қарсылық жоқ. Уәде бар. Сондықтан кешіктірмей сенімімізді ақтап, үмітімізді үзбесе екен демекпіз. Бұл біріншіден.

Екіншіден, біраз жылдар бойы айтылып келе жатқан ұсынысым сәті түсіп, университетіміздің атауы Ахмет Байтұрсынұлы емес, Ахмет Байтұрсынұлы болып өзгеруіне байланысты керекті құжаттарды дайындап жатырмыз.

Үшіншіден, «Жаңа Қазақстанды» құрып көтеретіндер, дем беріп дамытатындар, өркендеп өрлеуіне жол ашатындар жаңа және жас кадрлар болса керек. Соларды мемлекеттік қызметке дайындағанда міндетті түрде Ахметтану, Алаштану пәндері оқытылсын.

Сондықтан тәуелсіздік пен ұлт тағдыры жолында қызмет кылған алыптарымыздың іс-әрекеті мен өнегелі ғұмырын әспеттеу, оны жас ұрпақтың бойына сіңіру отаншылдық, ұлттық сезімді қалыптастыруда ерекше маңызды екені даусыз. Қазақта «Өшкен жанды, өлген тірілді» деген сөз бар. Егер біз өзімізді Алаш қаһармандарының ізбасарымыз деп есептесек,

олардың биік рухани және азаматтық ерлігін бүгін мен болашақтың қасиетті қазынасы айналдыруға міндеттіміз. Отанға шынайы, адал қызмет етудің үлгісі – Алаш зиялылары!

Әдебиеттер тізімі

1. Мемлекеттік тіл: бүгінгі мен болашағы. Жинақ: М 44 Астана: Елорда, 1998. – 248 б.
2. Тәуелсіз Қазақстан жолындағы мәдени-ағартушылық және саяси тұрғыдан «Алаш» партиясы көшбасшыларының халыққа қызметі. – Алматы: Мектеп, 2017 – 160 б.

Материал редакцияға түсті: 19.04.2022

КАЛКАМАН, Ж.

«АХМЕТ БАЙТУРСЫНУЛЫ – ДУША АЛАША»

В Смутное время в стране начала XX века существовало движение политических сил – Алаш. В начале этого движения в историю вышли многие тарланы, политическая культура которых соответствовала мировому уровню, времени учебы, грамотной, профессиональной подготовки, нравственно-нравственные качества которых основывались на многовековых ценностях предков А. Букейханова, А. Байтурсынова, М. Дулатова.

Ключевые слова: Алашское движение, национально-освободительное движение, казахская автономия.

KALKAMAN, ZH.

«AKHMET BAITURSYNULY – THE SOUL OF ALASH»

In the Time of Troubles in the country at the beginning of the twentieth century, there was a movement of political forces – Alash. At the beginning of this movement, many Tarlans whose political culture corresponded to the world level, the time of study, competent, professional training, whose moral qualities were based on the centuries-old values of the ancestors of A. Bukeikhanov, A. Baitursynov, M. Dulatov, went down in history.

Key words: alash movement, national liberation movement, kazakh autonomy.

ӘОЖ 82.0 (574)

Мырзағалиева, Қ.М.

*филология ғылымдарының кандидаты,
тіл және әдебиет теориясы кафедрасының
қауымдастырылған профессоры,
Ө. Сұлтангазин атындағы
педагогикалық институты*

Нұрсұлтанова, А.С.

*педагогика ғылымдарының магистрі,
психология кафедрасының оқытушысы,
П. Чужинцев атындағы
Экономика және құқық институты,
А. Байтұрсынов атындағы
Қостанай өңірлік университеті,
Қостанай, Қазақстан*

АХМЕТ БАЙТУРСЫНУЛЫНЫҢ АТА-БАБАЛАРЫ

Түйін

Шежіре – ата-бабамыздың аты-жөні, тарихы. Біреу білсе, біреу біле бермеуі мүмкін, ата-әкенің әкесі, жеті атадан санағанда үшінші ұрпақ болса, баба, жеті атадан санағанда төртінші ұрпақ, қасиетті, ұзақ ғұмыр сүрген қария – атамыздың әкесі. Қазақ тарихында өткеніміз жайында сыр

шертіп, рулас, аталас, бауырлас ата-бабаларымыздың қандай кісілер болғанын, жалпы қазақ тарихын зерттеуде шежіренің атқарар рөлі зор.

Кілт сөздер: *шежіре, тарих, ұлт, ұрпақ, ұстаз, ру, Арғын.*

1 Кіріспе

Қазақ тарихында өткеніміз жайында сыр шертіп, рулас, аталас, бауырлас ата-бабаларымыздың қандай кісілер болғанын, жалпы қазақ тарихын зерттеуде шежіренің атқарар рөлі зор.

Қарағандылық ғалым Мақсат Алпысбес «Қазақ шежірелері – тарихи дерек ретінде» атты докторлық диссертациясында қазақ шежіресіне жан-жақты талдау жасай отырып, олардың аса маңызды тарихи дерек екендігін дәлелдейді [1].

Махмұд Қашқари (1029-1101) «Түрік тілінің сөздігі» кітабында «Мен бұл кітапты хикмет сөздер, сежілер, мақал-мәтелдер, өлең-жырлар, ремез және нәсір секілді әдеби сөздермен безендіріп, лесексұс әліппесі ретімен түзеп шықтым» [2: 591], – деп жазады.

Бұл энциклопедиялық туынды 1072-1078 жылдары жазылғанын ескерер болсақ, «шежіре» (сежілер) сөзін алғаш қолданған М.Қашқари деуге негіз бар.

«Біздің заманымыз өткен заманның баласы, келер заманның атасы», – деп Ахмет Байтұрсынұлы айтқандай, кешегісіз бүгін жоқ. Ата-бабаларымыз болмаса, біз қайдан пайда болар едік?! Сондықтан да қазақ «Өлі риза болмай, тірі байымайды», – деп тарихымызды ұмытпай, жадына тоқып, кейінгі ұрпаққа ауызша да, жазып та қалдырып отырған. Оған көңіл бөлмегендерді сынап, мінеп «Жеті атасын білмеген жетесіз» деп азамат қатарына қоспаған.

2 Материалдар және әдістер

Шежіре жазу бүкіл түрік халықтарында бар десек, артық айтқандық емес. Мысалы, башқұрттар біз сияқты «шежіре» десе, татарлар «шаджара», түркімендер «шежіле», қырғыздар «санджыра», қалмақтар «шаштир», монғолдар «цээлинджээр» деп атайды екен.

Бұл, түбіміз бір түркілігімізді, ағайындығымызды аңғартады.

1911 жылы Орынбор мен Қазан қалаларының баспаханасында басылып шыққан Шәкәрім Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» атты еңбегі кітап болып шыққан тұңғыш шежірелер жинағы. Бұл кітапқа А. Байтұрсынұлы 1926 жылы жазған «Әдебиет танытқыш» еңбегінде өз пікірін білдірген [3;247].

Қазақтың алғашқы шежірешісі Өтеміс қажы. Ол ортағасырлық белгілі тарихшы. Оның 2005 жылы жарық көрген «Шығыс нама» кітабы сұлтандар шежіресіне арналып жазылған.

Нұржан Наушабаевтың «Манзумат қазақия» (Қазан, 1913) кітабында қазақ шежіресінен біраз мағлұмат бар. Нұржан шежірені өлеңмен жазған.

Осы сияқты М.Тынышбаевтың, Мәшһүр-Жүсіп Көпеевтің, Файзолла Сатыбалдыұлының, Сабыржан Шүкіровтің, Қоғабай Сәрсекеевтің, т.б. шежіре кітаптары жарық көрді. Әсіресе егемендігімізді алғаннан кейін әр тайпа, ру өз шежірелерін шығара бастады.

Ахмет Байтұрсынұлы шежіреде «уақиғаны жылдап тізгендіктен басқа еш тәртіп болмайтынын» айта келіп, «Ел шапқан мен қатын-бала шапқан әңгімесі қатар тұрады; бір жерінде әңгімені қойылтып, маңызды түрде айтса, екінші жерінде рас болған уақиғаны сөйлетсе, екінші жерінде тек жұрт аузындағы әуезе болған өтірік-шынды әңгімелерді сөйлеп кетеді» [3; 247], – деген пікір айтады.

Дегенмен, қазақ тарихында өткеніміз жайында сыр шертіп, рулас, аталас, бауырлас ата-бабаларымыздың қандай кісі болғанын, жалпы, қазақ тарихын зерттеуде шежіренің атқарар қызметі зор.

Сабыржан Шүкірұлы әдеби шығармаларда ғылыми-зерттеу, сондай-ақ энциклопедиялық еңбектерде кіші Арғын деп аталатын Арғын руының Торғай даласын мекендеген бір өркенінің шежіресіне арналған «Атамды менің сұрасаң...» деп аталатын этнографиялық эссесінде «ру атын шығарған Арғынға дейін де, кейін де бірнеше Ата болған шығар», – дей келіп, Арғын руын Жанарыстан таратады [4;59].

Осы жерде бір айта кететін жайт – Сабыржан ағамыз А. Байтұрсынұлының шежіре жайындағы ой-пікірін ескерген тәрізді. Бірді айтып, бірге кетпей, мейлінше жүйелеп, жинақтап, талдап, таразылап, айқындап, бұрысын бұрыс, дұрысын дұрыс деп дәлелдей жеткізеді.

«Арғын руы – Қарақожа...» (С.Шүкірұлы)

Қарақожа кім?

«Ер Едіге» жырында:

Өткір семсер байланған

Жау қарасын көргенде

Жауар күндей торланған.

Кетер құстай сайланған,

Алладан тілек тілеп зарланған

Арғындардың басы едің,

Қарақожа батырым[5;16]. –

делінсе, Бұқар жырау:

Бәрімізді сұрасаң,

Қотанбайдың баласы,

Арғындардың сабасы.

Қарақожа бас болып,

Қабыл да болған дуасы» [6; 16]

деп жырлайды.

«Арғын аға – Қотан тайшы...» (Шүкірұлы С.)

Қотан тайшы қандай кісі болған?

3-4 Нәтижелер мен талқылау

Әлкей Марғұлан: «... Халық аңызына қарағанда ақындық өнердің алғашқы өкілі Құтан ақын болса керек, – деп жазады. – Қарқаралы, Баянауыл, Көкше өлкелерінің ақындары өздерін «Құтанның ұрпақтарымыз» – деп мақтан тұтатын болған. Мәселен, бірде қазіргі Абай ауданындағы кеудесі шежіре, көне көз қариясы Жарқын ақсақал Жанақ ақынды сынау барысында: «Ата-бабаңда ақын-жыраулар болды ма?» – деп сұрапты. Жанақ былайша жауап қайтарса керек:

Ертеде Арғын ата болған зерек,

Өзгеден ол кісінің жөні бөлек.

Арғынның түп атасы ақын Құтан

Өлеңге бізден ұста болса керек» [7;327]

«Алтын орда» деп аталатын балалар энциклопедиясында бұл өлеңді Көтеш ақын айтқан делінеді [6,16].

Сондай-ақ Ә.Х. Марғұлан орыс шежірелерінде Құтанның ру басы болғандығын да айтады.

Шәмшиябану Сәтбаева көне қазақ поэзиясының тарихында Құтан тайшының аты және оның баласы Ақжолды (Дайырқожаны) Қобыланды өлтіріп кеткенде шығарған жоқтауының

«Қарақыпшақ Қобыланды нең бар еді құлыным,

Сексен асып, таянғанда тоқсанға

Тұра алмастай үзілді ме жұлыным?»

деген жолдарын келтіріп, жоқтаудың толық мәтіні бізге жетпегеніне өкініш білдіреді. Ал «бұл есімнің бірде Қыдан, бірде Қодан, бірде Құтан болып аталуы әркімнің (сырт жұрттардың) әрқалай сөз қолданысына байланысты болар деймін,» – дейді Сабыржан Шүкірұлы. Бұл анық жайт – орыстардың аты-жөнімізді дұрыс жазбағанынан әлі күнге дейін аты-жөніміз бұрмаланып, (Әмірханды американ деп жазған сияқты) түсініксіз күйге түскен жоқ па?!

Құтан – құс (Көкқұтан, аққұтан). Құс аң емес, алайда қазақ «аң-құс» деп екеуін қо-сақтап айтатыны шындық. Құлан деген сөздің төркіні – «құла аң» емес пе? Құлан да аң емес, жануар ғой...

Қотан – қой отарын түнде түнететін, күндіз жусататын орын. Бұқар жырау Қотанбай дейді. Қотаным бай болсын деп осылай атаған да болуы мүмкін.

Ш. Сәтбаева Құтан – Қыдан тайшы моңғол шапқыншылығының соңғы кездерінде өмір сүріп, жасында, есейгенде топ басқарып, жаумен қақтығыста болған деген деген жорамал жасап, маңғолдардың ыза-өшпенділігі содан күшейгенін айтады. «Қыдан басқарған топ бірден жауға бағына салмай, әбден қарсыласып баққаны кейбір деректерден байқалады, – дейді автор. – Маңғолдар жағының күші басым болғандықтан шығар, Қыдан тайшы бір-сыпыра адамды, өз тобын аман алып қалу үшін көршілес отырған орыс князьдықтарының біріне – Галицкий князьдығына жеткізген тәрізді. Сол кезде орыс князьдықтары да бірлікте емес, бөлек. Орыс жылнамаларының бірінде Құтан князь ретінде аталатыны туралы Ә.Х. Марғұлан жазған дерек қызғылықты».

Ш. Сәтбаева осы жайттарды баян ете келіп, біраз деректер маңғолдар тарихын арнайы зерттеген ғалым Эренжен Хара-Даван еңбегінде де бар екенін ескертеді [7,323-327].

Ш. Сәтбаеваның бұл жазбасын ғалым Эрен-жен Хара-Даванның «Чингис хан как полководец и его наследие» культурно-исторический очерк Мангольской империи XII-XIV веков» атты кітабындағы «Тем временем русские князья против неведомого врага, о котором половцы с своим кн. Котян, тестем русского князя С. Мстислова Галицкого, передают ужасы, собирают сильное ополчение с которым и выступают против монголов, присоединив к себе оправившихся после порожения половцев» деген сөзі растай түседі [6; 323-327].

Енді бір деректерде Құтан тайшының 1452 жылы Жошы ұлысының күншығыс жағын түгел билеп тұрғаны айтылса [8;], тағы бірінде Қоданның би, ақын, жырау, Арғын руының көсемі, Қазақ хандығының құрылуының куәгері, тарихи тұлға екендігі, XIV ғасырдың 70 жылдары туып, XV ғасырдың 60 жылдар шамасында қайтыс болғаны, Арғын тайпасының ақындары оны өздерінің түп атасы санайтыны әңгіме болады [6;16].

Бұл айтылғандардан Құтанның ер жүрек батыр, би, ақын, айналасына өте ықпалды билеуші, ел қамын ойлаған ерен тұлға екенін білеміз.

«Ақжол би – Дайырқожа...» (Шүкірұлы С.)

Еңсегей бойлы ер есімнің сенімді серігі бола білген Аманжол Есімнің хандық құрған тұсында, яғни 1596-1640 жылдары ғұмыр кешкен.

Ақжол (Дайырқожа) – би. Үнемі ақ, шындықтың шырайын шығарып нақ сөйлегендіктен, әрі әділ қазылық жасаған оны халық Ақжол атап кеткен. Жаугершілік заманда есімі ел ұранына айналған айтулы тұлға.

1920 жылдың 7 желтоқсанынан бастап Ташкент қаласында, кейін 1925-1927 жылдары Қазақстанның Сырдария облыстық партия, Кеңес мекемелерінің органы болып Шымкентте шығып тұрған «Ақ жол» газеті мен академик Р. Нұрғалиев құрастырған 1991 жылғы А. Байтұрсынұлы кітабының (Өлеңдер мен тәржімалар, публицистикалық мақалалар және әдеби зерттеу) «Ақ жол» аталуы да жайдан-жай емес.

Газетті шығарушылар да, кітапты баспаға дайындаушы да Алаш азаматтары жолының ақтығын, әрі Ақ жол бидің де есімін ескерген сияқты.

Ғазымбек Бірімжан «Ақ жол» газетінің уақытша редакторы, 1921-1922 жылдары редакторы болған (Ақжол – Ғ. Бірімжанның да бабасы).

...Шақшақ... (Шүкірұлы)

Шақшақтың аты ел аузына ілініп, тарихқа енуі қалмақтарды Қап тауына қарай қусыра қуған кезге тұспа-тұс келеді.

Еділдің арғы бетінен жау қарасы көрінгенде бергі жақтан ала тайына міне шауып, он жеті жасар Шақшақ суға қойып кетеді. Ол сол бетінде «Әркімнің өз атасының аты дәрі, менің ұраным – Аманжол», – деп ұрандатқан күйде жауға ұмтылады. Осы сәтті күтіп тұрғандай Арғын әскері жас батырдың соңынан ереді. «Дем беруші табылған олар бие сауым уақыт ішінде жау шебінің тас-талқанын шығарады. Жеңіске жетіп әбден масайрағаннан кейін ғана олар бүгін өздерін киелі ұрысқа Аманжол батырдың баласы жас ұлан Шақшақ сынды қол-

басшының бастап шыққанын ұғады. Сол күннен бастап тоқал арғынның жауынгерлі ұра-ны ретінде «Аманжол» алынады» [10;16].

1943 жылы Алматыдағы опера және балет театрында өткен республикалық ақындар айтысында Халық ақыны Нұрхан Ахметбеков Солтүстік Қазақстан облысының ақыны Молдахмет Тырбиевпен айтысқан кезде өзін, елін көрермендерге таныстырғанда:

Сайраған Сарыарқаның бұлбұлымын,
Торғайдың топтан озған дүлдүлімін.
Атамыз ала тайлы батыр Шақшақ,
Сомалтын бәйбішенің кенже ұлымын.
Еділден атам Шақшақ есіп өткен,
Жайықтың жалпақ суын кешіп өткен [11; 49], – деп жырлауы сондықтан.

5 Қорытынды

Шақшақтың ұрпақтары – Жәнібек Қошқарұлы (Шақшақұлы да делінеді), Ахмет Байтұрсынұлы да билік үшін күрескен жоқ, ел тәуелсіздігі, қазақтың мемлекеттігі үшін күресті. Екі тұлғаның да қазақ үшін аса қадірлі болуының бір себебі осында жатса, енді бір себебі – бірінің батырлығында, бірінің ғалымдығы, ақындығында ғана емес, ақыл-парасаттарының кемелдігінде, айқайламай, ойсыз атойламай, қандай мәселе болмасын, байыппен қарап, байқампаздық танытып, байсалдылықпен шешулерінде, рухани жан-дүниелерінің байлығында, тектілігінде. Екеуі де көсемдікке лайық.

Ибраһим Ағытаев құрастырған Үмбетей батырдан тарайтын Аралбай ата ұрпағының «Өзінен бастап аяқ жетер жердегі қазаққа ірілігімен танылғаны» айтылады [4;180].

«Бергі атамыз Аралбай,
Шыға бір шапқан қамалға-ай,
Қызыр дарып, ер болып,
Нәсілі қалды заманда-ай», – деп Қарпық акын айтқандай, Аралбай да батыр.

Шошақтан тараған Ақтас, Ахаңның әкесі Байтұрсын, Сабалақ, Ерғазы, Ермағанбеттер де осал адамдар емес. Оған Ақтас, Байтұрсын, Сабалақтың Торғай уезінің басшысы Яковлевті әпербақан – зорлық-зомбылығына шыдамай басын жарып, Сібірге қоторміне айдалулары айғақ. Оны Қарпық Шолақұлы Ақтас пен Байтұрсын айдаудан келгендегі марқайыс толғауында:

Айбатың жұрттан асқан арыстаным,
Ақылың дария мысал данышпаным,
Халқыңды сырт дұшпанын арашалап,
Қам ойлап қарашаға болысқаның.

Өзіңнің болып тұрған заманында,
Не дүлділ, не жүйрікпен жарысқаның.
Он бес жыл Сібірге айдап жіберсе де,
Бағынбай Яковлевке қарысқаның.

Суырып пәуескеден басын тіліп,
Барында қайратыңның қарыштадың.
Алты жыл айсыз, күнсіз жерде тұрып,
Сонда да ақылыңнан ауыспадың.

Дегенге мен қазақпын түгел жетті,
Істеген ерліктерің дабыстарың...
Тұлпардан қалған тұяқ топқа түсіп,
Халыққа көрсетіп тұр шабыстарың! [12; 232], – деп жырлайды.

«Тұлпардан қалған тұяқ» – Ахмет Байтұрсынұлы еді.

«Шежіре, заман хат, өмірбаян, мінездеме – бәрі де тарихтың жемі есебіндегі нәрселер. Тарих олардың айтқанының бәрін ала бермейді. Аударып, ақтарып түрлі жағынан қарап, түр-

лі мағлұматтармен салыстырып, сипатталған мағлұматтардан ғана алады. Тарихшылардың мақсаты уақиғаның уақытын ғана көрсету яки не түрде болған қысқа сиқын көрсету ғана емес, ол уақиғаның болуына қандай нәрселер, нендей уақиғалар себеп болғанын көрсетіп, ішкі мәнісімен де таныстыру» [3;250], – дейді Ахаң.

Біз бұл мақаламызды жазғанда Ахаңның осы айтқандарын басшылыққа алып, Арғын тайпасының, Ұлтының ұлы ұстазы туып-өскен Үмбетей ұрпақтарының шежіресіне көз жүгірте отырып, белгілі ғалымдардың жазбаларының өзін елеп-екшеп, түрлі мағлұматтармен салыстырып, шындыққа жүгіндік, аңыз әңгімелерге көп тоқталмадық. Өйткені «Сөздің ең ұлысы, ең сипаттысы тарих. Тарихтың қызметі бүтін адам баласының яки бүтін бір жұрттың, иә топтың өткен өмірін болған күйінде айнытпай айту» [6;249], – дейді Ахаң. Аңыз әңгімелердің көбі шындыққа жанаса бермейді. Әрі олар жайындағы аңыздарды қозғасақ, сөз ұзаққа созылары анық.

Әдебиеттер тізімі

1. Алпысбес М. «Қазақ шежірелері-тарихи дерек ретінде» докторлық дәреже алу орындалған автореферат. Алматы. Шығыстану институты, 2007.
2. Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі. Алматы, 1997.
3. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. – Алматы; «Ел-Шежіре», 2013.
4. Шүкірұлы С. Атамды менің сұрасаң... Этнографиялық эссе. – Алматы: «Нұр-Принт-75». 2011.
5. Едіге жыры. Бабалар сөзі. Жүз томдық. Батырлар жыры. 39 том. – Астана: «Фолиант», 2006.
6. Бұқар жырау. Бәрімізді сұрасаң... Алтын орда: Қазақстан балалар энциклопедиясы.- Алматы: «Аруна» баспасы, 2006.
7. Сәтбаева Ш. Уақыт шуағы. Шәкәрім Құдайбердиев. Бес томдық шығ. жинағы. V том.- Астана; Елорда, 2013.
8. Иса Г. 15.12. 2015.
9. Қодан тайшы. Оқымыстылар, ағартушылар. – Адамдар- каталог файлов. – Казахский портал. 03.02. 2022.
10. Қосабаев Ж. Атамекен ақиқаты: Торғай туралы толғау. – Алматы: Айқап, 1995.
11. Оспанұлы С.Халықтың тілін діл еткен ақын. Ахмет өскен ақындық орта. – Қостанай. Шапақ, 2004.
12. Торғай ақындарының антологиясы. 1- том. – Арқалық, 2014.

МЫРЗАГАЛИЕВА, К.М., НУРСУЛТАНОВА, А.С. РОДОНАЧАЛЬНИКИ АХАНА БАЙТУРСЫНОВА

Генеалогия – это имя, история наших предков. Кто-то знает, кто-то может не знать отца – отец отца, если считать от семи дедов, третье поколение, если считать от семи дедов, то четвертое поколение, святой, долгожитель-отец деда.

Родословная играет важную роль в изучении казахской истории в целом, рассказывая об истории казахского народа, каким народом были наши предки, двоюродные братья и братья.

Ключевые слова: генеалогия, история, нация, поколение, учитель, род, Арғын.

MYRZAGALIEVA, K.M., NURSULTANOVA, A.S. ANCESTORS OF AKHAN BAITURSYNOV

Genealogy is the names and history of our ancestors. Someone knows, but someone may not know the name and who the grandfather was - the father of the father, if you count from seven grandfathers – the ancestor, if you count the fourth generation from seven grandfathers, this is a sacred, old man who lived a long life – this is grandfather's father.

Pedigree plays an important role in the study of Kazakh history in general, telling about the history of the Kazakh people, what kind of people were our ancestors, cousins and relatives.

Key words: genealogy, history, nation, generation, teacher, clan, argyn.

ӘОЖ 82.0 (574)

Оспанұлы, С.О.

филология ғылымдарының кандидаты,
тіл және әдебиет теориясы кафедрасының
қауымдастырылған профессоры,

Ө. Сұлтангазин атындағы
педагогикалық институты

Мырзағалиева, Қ.М.

филология ғылымдарының кандидаты,
тіл және әдебиет теориясы кафедрасының
қауымдастырылған профессоры,

Ө. Сұлтангазин атындағы
педагогикалық институты

Нұрсұлтанова, А.С.

педагогика ғылымдарының магистрі,
психология кафедрасының оқытушысы

П. Чужинцев атындағы

Экономика және құқық институты,

А. Байтұрсынов атындағы

Қостанай өңірлік университеті,

Қостанай, Қазақстан

АЛАШЫЛ, ҰЛТШЫЛ, ҚАҺАРМАН ҚАБДЕШ

Түйін

Қ. Жұмаділов романдарында Ұлт ұстазы А. Байтұрсынұлы есімі жиі қайталаанады. Мақалада оның себебі, 1916 жылдары Қытай еліне ауып кеткен Қытай қазақтарының оралуына елеулі үлес қосқан жазушы Қ. Жұмаділовтің азаматтық ерлік ісі, Ұлы Ахаңның есімін біз атауға зар болып жүрген Кеңес өкіметі тұсында Қытайда, Шығыс Түркістанда тұратын қандастарымыз оның оқулықтарымен сауаттарын ашқаны айтылады.

Кілт сөздер: Шәуешек, роман, Тарбағатай, Алаш, Қытай, Әліп би, араб жазуы, Үрімжі, Мәскеу, консул, азаматтық парыз.

1 Кіріспе

«Бұл күнде Шәуешек шаһарындағы ел көзіне алдымен шалынатын ең айбынды да алып ғимарат қалалық түрме еді» [1, 4].

Қазақстанның Халық Жазушысы, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, тәуелсіз «Тарлан» сыйлығының және «Барыс» орденінің иегері, Тарбағатай, Ұржар, Аягөз аудандарының құрметті азаматы Қабдеш Жұмаділовтің 1981 жылы Алматының «Жазушы» баспасынан жарық көрген «Соңғы көш» романының екінші кітабы осылай басталады.

Қабдеш Жұмаділов 1936 жылы 24 сәуірде Тарбағатай тауының күнге бетіндегі Шәуешек қаласынан не бәрі елу шақырымдай жердегі «Малдыбай бұлағында» дүниеге келген.

«Шәуешек – менің көзімді ашып көрген тұңғыш шаһарым ғой. Кейін дүниенің талай қаласын аралап көрсем де, көңілімдегі Шәуешек бейнесі көмескі тартқан емес» [2, 83], – деп өзі айтқандай, Қ.Жұмаділов бұл қаланың тарихын, тұрмыс-тіршілігін ең жақсы білетіндердің қатарында.

1918 жылы Алаш қайраткерлерінің Шәуешек қаласына барған сапары жайында жазған қаламгер Аманжан Жақыппен бірге өскен. Ол жайында «Таңғажайып дүние» атты ғымырнамалық романында жиі әңгіме қозғалады.

1960 жылдары сол Алаш қайраткерлерінің (Құнанбай, Тәттімбет, Ахмет) мақсат-мүддесін жалғастырғандардың бірі де Жоңғар шапқыншылығына (1960 жылдар) қарсы тұрып, қазаға ұшыраған Бұқа батырдың ұрпағы, есімі төртуыл елінің ұранына айналған Баймұрат батырдың немересі Қабдеш Жұмаділов еді.

1962 жылы шекараға таяу Алтай мен Іле аймақтары тырп етпей жатып алғанда көктемгі көк өзек шақта Тарбағатай аймағы аяқ астынан неге дүрк көтерілді? Небәрі жиырма шақты күннің ішінде (10 сәуірден бірінші мамырға дейін) ұйымдасқан түрде 200 мыңдай қазақ империя шекарасын бұзып, атажұртқа қалай тез өте шықты?! Көшті ұйымдастырушы кім? [2, 362].

2 Материалдар мен әдістер

Қабдеш 1956 жылы Қытайдың Шәуешек қаласынан келіп Алматыдағы қазіргі әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің филология факультетіне оқуға түседі. Екінші курсты аяқтағалы тұрғанда шетелдегі студенттерді Қытай өкіметі қайтадан шақырып алады. Бұл кезде онда «стиль түзету» науқаны жүріп жатқан. Еш жазықсыз студент Қабдеш үш күн тергеуге алынып, сол ұзаққа созылған «күрес» жиналысында оған «ұлтшыл» деген айып тағылады.

«Сөйтіп мен жиырма екі жасымда «ұлтшыл» атандым, – дейді Қ. Жұмаділов. – Бұл менің империялық өкімет берген тұңғыш атағым еді. Әуелде құлаққа түрпідей тигенімен, келе-келе етім үйреніп, бұл аттан онша үрікпейтін болдым. Тіпті, мақтаныш етуге де болатындай. Алаяқ, сатқын, ұры-қары, қарақшы атанбай, «ұлтшыл» атанғанымға мың мәрте тәуба! Әрине, кейін абыройға жетіп, елге танылған кезімде халық берген, үкімет бекіткен басқа да атақ-дәрежелерім бар. Сол қатарда жастай тағылған «ұлтшыл» деген айдарды да далаға тастағым келмейді. Өйткені, бұл атақты маған анау-мынау емес, миллиардтың басын құраған білдей империя берді ғой. Тегінде, қай елге болмасын, отаршыл өкіметтің «халық жауы» дегендерін – «Халық қаһарманы», «ұлтшыл» деп атағандарын «елін сүйген патриот» деп ұқсақ қателеспейміз [2, 278].

Өте дұрыс айтқан! Ұлтшыл дегеннен неге қашамыз?! Туған халқын кім сүймейді?! Қазір «ұлтжанды» деген жасанды сөз жиі қолданылатын болды. Ұлтшыл болу керек, бірақ басқа ұлтқа көлеңке түсірмеу – әділдік, сыйластық.

Қабдеш қайткен күнде де Алматыдағы оқуын жалғастыруды, Қытайдағы азап шегіп, кемсіту, кемшілік көріп отырған қандастарын туған Отанына қайтаруды көздейді.

Сол тұста Шәуешекке Құлжадан вице-консул келіп, халықтың сұрауы бойынша оншақты күн болып, тұрғындарды кезегімен қабылдай бастайды. Қабылдауында Қабдеш те болып бұрын Алматыда университетте оқығанын, соңғы жылдары саяси ауқымға байланысты оқуының орта жолдан үзілгенін айтып, қалтасында жүрген зачет кітапшасы мен студенттік билетін көрсетіп:

- Совет Одағына барып, сол оқуымды жалғастыру үшін не істеуім керек? – дейді.

- Барлық сабақты түгел беске оқыған екенсіз, Сізге шынында да, обал болған екен!

Үзілген оқуды қалайда жалғастыру керек – дейді.

- Қалай жалғастырамын? Соның жолын айтыңызшы!

- Мұнда сіз ғана емес, туған жерімізге қайтамыз деушілір тіпті көп көрінеді. Айтыңызшы, бұл – адамдардың белгілі бір тобы ғана ма, әлде жалпы халықтың ауқымы солай ма? – дейді вице-консул.

- Мұны тұтас халықтың, оның ішінде қазақ қауымының талабы деп ұғыңыз! – дейді Қабдеш. – Қазіргі қалыптасқан жағдай адамдарды осындай жанкештілікке әкеліп отыр. Егер саяси езгі мен ашаршылық осы бетінде тұра берсе, алдағы көктемде жұрт тұтас қозғалып, Совет Одағынан қорғаныс, пана сұрауы тіпті де ғажап емес.

- Жаңа жылға қарай біз де шекарадан шығып кетеміз. Халықтың бұл талабын жоғарыға жеткізуге тырысамыз! – дейді вице-консул.

- Сіздер кетіп қалсаңыздар, арыз айтатын да ешкім қалмайды-ау!

- Неге? Біз кеткенмен, Бежиндегі бас елшілік қозғалмайды. Бірер жағдай болса соларға жазындар. Тіпті халықтың өтініш-тілегін тікелей Мәскеуге, Кремльге де жазуға болады...

Консулдың осы ақылы демеу болып, Қабдеш КСРО-ның жоғарғы өкіметіне көп адам қол қойған арыз-хаттар жөнелтуді кезек күттірмес бірінші міндет санайды. Өйткені, біріншіден, Кеңес өкіметі Қытайдағы қазақтардың қал-жағдайларынан хабардар болады. Қалың ел шекараға ошарылып жетіп барғанда, бұл оларға тосын жағдай болып көрінбейді. Арты халықаралық дауға айналған күнде де, мыңдаған адамның өтініші айғақты құжат ретінде қолда тұруы керек... Екіншіден, бұл – елді оятудың, қозғау салудың ең тиімді жолы. Арызға қол қойған адамдар жұртшылыққа ұйытқы болады.

Сөйтіп, Қабдеш Мәскеуге жіберілетін арыз-хаттың бірнеше нұсқауын дайындайды...

Халық үдере көше бастайды. Жергілікті үкімет көшкен елді тоқтата алмай, өздерін ақтау мақсатында көшті ұйымдастырушыларды қамауға алу үшін іздестіреді, жазалануға тиісті жеті адамның ең басында Қабдештің аты-жөні жазылған. Мұны Қабдешке жеткізіп, дереу қашу керектігін ескерткен досы –Қажытай Илиясов еді.

«Біз дуалдан асып кетісімен, арада жарты сағат өтпей, біздің қораға сақшылар сау ете түсіпті – деп жазады Қабекең. – Егер сол жолы ұсталып қалғанымда маған бүйтіп жер басып жүру жоқ еді. Кезекті науқанның құрбаны болып кете барарымда күмән жоқ. Әлі де татар дәмім, су ішерлігім бар қатерден қазып қалғаны анық. Мен мұны өмірі ұмытқан емеспін» [4, 423].

Міне, ұлы көшті бастаған Алматыдан оқып келген студент – Қабдеш Жұмаділов болатын.

Қабдеш аға мұны «азаматтық парызым, ұлтыма қызметім» дейді. Біз қаһармандық деп білеміз. Қабдеш Жұмаділовтің әр жазған шығармасы, әр ісі батылдыққа, батырлыққа толы. Ақиқаттың ақ алмасындай.

«Менің алдымда 1986-жылы, Үрімжіде Шынжаң халық баспасынан жарық көрген «Алгебралық есептердің қиын түйіндерін талдау» атты жұқалтаң кітап жатыр. Кітап авторы – Халмет Жұмаділұлы. Көзіме бірден жылыұшырай кетті. Көзіме оттай басылғаны – Халмет екеуміздің фамилиямыз аттас болғандығы ғана емес, Шынжаңда он жыл оқып білім алған араб жазуы, бәріміздің көзімізді ашқан Ахмет Байтұрсыновтың Әліпбиі. Сол сәт көз аддыма естен кетпес Шәуешек Гимназиясы да дарқ ете қалды ғой! Жасөспірім балалық шақ, болашаққа, ғылымға талпынған арманды жылдар...[3, 61-93], – дейді Қабыкең.

3-4 Нәтижелер мен талқылау

Жазушы шығармаларында Ахмет Байтұрсынұлы бастаған Алаш зиялыларының есімі жиі ұшырасады. Өйткені, ол ес білгелі Ахаң есімін естіп өскен, ардақ тұтқан жазғандарынан үлгі-өнеге алып, биік те өшпес күрескер рухын сезінген.

«Жиналғандар – кілең еркектер. Ең жасы жиырмада, алды елуге тақап қалған кісілер. Оқитындары – Байтұрсын әліппесі (не үшін екен Ахмет Байтұрсынов оқулығын бұл елде осылай атайтын)» [2, 28], – дейді.

Қытайдығы қандастарымыз бастауыш сыныпта А.Байтұрсынұлы әліппесімен оқығанын білетінбіз, ересектер де Ахаңның әліппесінен сауат ашқан екен-ау. Бұл ұлт ұстазының үлкендер үшін жазған 1926 жылы Қызылордада жарық көрген «Әліппе» кітабы болуы мүмкін.

Ол кезде Қытайдағы қазақтар оқу құралдарын Қазақстаннан алдырып тұрған.

Қ. Жұмаділов Шәуешек гимназиясының шәкірті болып жүрген кезде Семейдің мұғалімдер семинариясында Мұхтар Әуезовпен қатарлас дәріс алған Тұрсын Мұстафин сабақ беріпті. Сол кісінің грамматика, математика, орыс тіліне жетік екенін айта келіп: «Қазақ тілін, әдебиетін өткенде де оқулықпен шектеліп қалмайды, тіл білімінің атасы Ахмет Байтұрсыновқа жүгініп, қызғылықты мысалдар келтіреді» [2, 98], – дейді.

Майталман шебер, қашанда шындыққа жүгінетін жазушы «Таңғажайып дүние» ғұмырнамалық романының «Самғау» бөлімінде Илияс Есенберлин жайында әңгіме қозғап 1995 жылы сексен жылдығы тойланғанда әдеби кеш, не ғылыми конференция ұйымдастырылмағанына реніш білдіреді. «Аласа адамдардың өзінен биіктерді еске алғысы келмейтіні несі екен?» – деп, Илияс Есенберлиндей жазушының елеусіз қалатын кісі еместігін, әдебиетте

Әуезовтен кейін халықтық бағыттың туын ұстап қалған жазушы екенін, артына өлмес мұра қалдырып кеткенін, алпысыншы – жетпісінші жылдарда тарихи романның көшін бастап, қазақ прозасының тұтас бір мектеп қалыптастырғанын айтады. Одан әрі «Ұлттық сананың оянуына, тарихи зерденің жаңғыруына үлес қосты, – дейді. – Егер Есенберлин сәл ары таман туып, ғасырдың бас кезінде өмір сүрсе, сөз жоқ, Алаш қозғалысының жуан ортасында жүрер еді. Кейде ол менің көзіме кешегі Әлихан мен Ахметтің, Міржақып пен Мағжанның сарқыты сияқты болып көрінетін. Амал не, өз ұлтын сүйген есіл ер тәуелсіздік таңын көре алмай, арманда кетті. Алайда, біздің азат заманымыздың әр таңында Кенесары хан бастатқан құрбандардың киелі қаны алаулап тұрғаны секілді, Ілияс Есенберлиннің де қалам ізі жатқанында күмән жоқ [2, 530].

Шындық! Жазушы Жүсіпбек Қорғасбековпен әңгімесінде Қ. Жұмаділов Кеңес дәуірінің шындықты айту оңай болмағанын, жамандықты да, жақсылықты да тікелей айтып, өзінің қарсы-ласын көрсету де оңай соқпағанын айтып: «Сәбит Мұқанов кімге арқа сүйеді?» – деп сұрақ қойып, Совет өкіметіне арқа сүйеді, партияға арқа сүйеді, – дейді. – Ол кезде Сәбеңе сөгіс жоқ. Совет өкіметі құлайды-ау, өзгереді-ау деген күмән жоқ. Алатау орнынан қозғалса қозғалар, бірақ Совет өкіметі мен Коммунистік партия орнынан қозғалады деп ешкім ойлаған жоқ. Соның ішінде әсіресе Сәбең. Сәбеңнің батыл болатын себебі, советтік саясатқа сүйене отырып, көп нәрсені жазды. Бірақ, Сәбеңнің ескермеген бір нәрсесі бар екен. Кейінгі ұрпақ қалай ұғатынын, «мына дүние осы бетімен тұра ма, тұрмай ма» дегенді ескермеген. Бір жерде айтқаным бар еді, кейінгі кездері өзімнен өзім цитат алатын болып жүрмін: «Сен қорықсаң басқадан қорықпа, қағазға түскен өз сөзіңнен қорық» деген. Сол алдыңнан шығады екен ғой. Сәбең бір кезде мақтанып айтқан фактілер, Сәбеңнің өзіне мін болып тағылды, міне. Сәбең «Өмір мектебінде»: «Ахмет Байтұрсыновтың 1923 жыл Орынборда 50 жылдық мерейтойы өтіп жатқанда, бір шіріген картоп лақтырып, жұмыртқа лақтырып өткізбей тастадық», – дейді. Мағжанға да қатысты солай айтады. Сосын Алаш қайраткерлерімен қалай алысқанын, оларды қалай жеңгенін айтады. Әрине, Сәбит Мұқанов женеді. Өйткені, артында Совет өкіметі тіреп тұр. Совет өкіметіне дәл Сәбиттей еңбек сіңірген жазушы жоқ. «Мен сенің өгізіңмін өрге жегер» дейтіні содан. Совет өкіметіне шын сенген адам» [5, 56].

Жазушының бұл сөзінен де оның қашандаа шындыққа жүгінетінін аңғару қиын емес. Тағы да Ахмет Байтұрсынұлының атын атайды. Қабдеш те атылып кетпегені болмаса, құғын-сүрген, айтыс-тартысты, әділетсіздікті көп көрді ғой...

Қ. Жұмаділовтің «Мәңгілік майдан» хикаятының бас кейіпкері Айжарық – жазушы құр мақтан, көлгір сөз, өтірік уәде, біреуді біреу алдап, сырт айнала бере бірін-бірі сатып жүрген пенделердің, жақсылық атаулыны бір ғана адамның басына үйіп-түйіп, жоғарырадағының адамына төмендіегілер құрдай жорғалап заманның жайы аңдал, налып, ойға батады: «Жалпы, өмірден өгейлік көру – жазушылардың көбінің басына түскен жәй ғой. Лев Толстой өмірінің соңында патшамен түс шайысты, шіркеумен кетісті, үй-ішімен де тіл табыспай, әлдебір темір жол бекетіне барып өлді. Ұлы сықақшы Гоголь сыртқы қысымға шыдамай, өз ұстанымынан қайтып, өлер алдында қолжазбаларын өртеп жіберді. Пушкин мен Лермонтовтың тағдыры анау: екеуі де кірмелердің, сарай адамдарының арандатуымен жау оғынан мерт болды. Ал, қазақ жазушылары... Оларды түп-түгел құрбандық десе де болады. Ақымет, Міржақып, Жүсіпбек, Мағжан, Шәкәрім, Сәкен, Ілияс, Бейімбет, Сымағұл... түгелімен Империя мылтығының қарауылына ілінді. Шәкәрім қажы қызыл балшабектердің бәлесінен қашып, Шыңғыстауда бой тасалап жүргенде, артынан қуып барып атты-ау! Ал, Әуезов екі жыл абақтыда жатып, ақыры «жаңа жүйені» қабылдаймын деп ант беріп, әрең босады... [6, 227-228].

Айжарық – жазушы Қ. Жұмаділовтің өз прототипі. Өтірікке, көлгірсуге, жағымпаздыққа жаны қас, адалдық іздеп аң ұрған жанның ойы бұл. Астарлы сөз, ақиқат пікір, ойландырады, толғандырады. Заманымыз не болып бара жатыр?..

Жазушы «Академиктің көз жасы» деректі хикаятында: «Сонау бір аты шулы 1937 жылдан бері арада он бес жылдай уақыт өтті ғой, – деп жазады. – Осы мерзім ішінде баяғы «Алаш» қайраткерлерінің, атылып-шабылған басқа да ұлт серкелерінің орны толмаса да, өр-

теңге шыққан алшындай жаңа бір толқын жайқалып өсіп келе жатқан-ды. Қазақтың әдебиеті мен мәдениетінде, тарих ғылымында ілгірілеп өсу нышаны байқалған. Қазақстанда Ғылым академиясы құрылып, ғалымдар әр салада тәуелсіз өсу жолына түскен. Қазақтар ауылда мың-ғырған мал өсірін қана қоймай, геолог-ғалымдары жер асты байлығын пайдалануда дүниежүзіне атағы шыға бастаған.

Міне, осыны Кремльде отырған отаршылдар да байқап қалыпты. «Әй, мыналар қайда барады?», – деген ғой бірден секем алып. Бұларды дер кезінде тоқтатпаса болмайды. Білесің ғой – қазаққа сәл-пәл еркіндік берсең не істейтінін. Өздері ілім-білімге зерек, аса зерделі халық көрінеді. «Алашорданың» Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, Ә. Ермаков секілді ғалымдары 1922 жылы В.И. Лениннің өзімен тірескені естеріңізде болар. Солар ұлы көсем-мен білім жарыстыра отырып, Қазақстанның картасын бекіттіріп алған жоқ па? Азияның қақ ортасында ойып тұрып орын алды-ау! Және қандай жерлер десейші! Көлемі – бес Франция сыйып кетердей, ұлан байтақ, бай өлке...

Абырой болғанда, «Алаш» қайраткерлерін дер кезінде құртып тыңдық. Әйтпегенде, бас асаулық танытып, бой бермей кетуі де, мүмкін еді. Енді, міне, қазақ оқығандары тағы да бас көтере бастады. Мұндай қатердің алдын алмаса болмайды. Демек, тағы бір науқанның кезегі келіп тұр. Оны «ұлтшылдыққа қарсы күрес» дейсің бе, «тарихи еңбектерді маркстік-лениндік тұрғыдан қайта қарау» деп атайсың ба, қай-қайсы да жарап тұр. Басын бастап берсең, одан ары шолақ белсенділердің өздері-ақ дүрілдетіп алып кетеді. Күрес әдістері – сол баяғыдай: ел ішінде ала ауыздықты өршіту, зиялыларды бір-біріне айдап салу, қысқасы, таланттарды талантсыздарға талату... [7, 37-38].

Диктатордың бұл ой-мақсаты 1950 жылдың 26 желтоқсанындаа бомба болып жарылды. «Правда» газетінде жарияланған: «Қазақстан тарихы маркстік-лениндік тұрғыдан баяндалсын» деген мақала, шынында да, бомбадан кем болған жоқ» [6, 39], – деп автор сол тұстағы қуғын-сүргінде тарихымыздың қалай талқандалғанын... академик Қаныш Сәтпаевқа қалай тұзақ құрылғанын ашына жазады.

5 Қорытынды

Қ. Жұмаділовтің қай шығармасын оқысаңыз да көркем шындыққа айналған тарихи шындық мен мұңдалып, тағдыры өткеннің өкініш-күйініші мен бүгінің өтірік-өсегі, бүлігі айқындала көрінеді.

«Қабдеш Жұмаділов шығармашылығы: ұлт тағдыры және көркем шындық» деген тақырыпта докторлық диссертация қорғаған Руда Зайкенова «Қ. Жұмаділов шығармашылығы тұрғысынан айтқанда, тақырыпты шекараның арғы беті, бергі бетінен ғана емес, екі өлкедегі қазақ ұлтының басындағы ұқсас трагедиялық тағдыр, яғни «орыстың отаршыл өкіметі ХҮІІІ ғасырдың басынаан бастап, қазақ даласын отарлауға кіріскеннен» кейінгі үш ғасырлық «отар мәселесі» тұңғыш рет Қ. Жұмаділов романдары арқылы қалың оқырманға жеткендігін айту – тек тәуелсіздігіміздің арқасындаа ғана жүзеге асқан шындық» [8], – дейді.

Жазушы шығармашылығын жақсы білетін ғалымның шынайы пікірі. Шындығында да Қ. Жұмаділовтің арқасында қаншама көмілген алтын көмбе жарқырап көрініп, қаншама жабулы қазанның беті ашылды, ұмытылып бара жатқан ұлыларымызды таныдық... Қабдеш ағамыз шындықтың шырақшысы еді ғой...

Әдебиеттер тізімі

1. Жұмаділов Қ. Соңғы көш: Екінші кітап. – Алматы: «Жазушы», 1981.
2. Жұмаділов Қ. Таңғажайып дүние. Ғұмырнамалық роман. – Алматы: «Тамыр», 1999.
3. Зайкенова Р. «Сиам егіздеріндей» болған екеу. Қарасөздің дарабозы. Қабдеш Жұмаділов туралы эссе-естеліктер мен мақалалар. – Алматы: Әдебиет баспа үйі, 2021.
4. Жұмаділов Қ. Аққуды атпас болар. Хикметтер, әңгімелер, сыр-сұхбат, ой толғамдар. – Алматы: Әдебиет баспа үйі, 2021.
5. Қорғасбек Ж. Мемуар жазу – екінің бірінің маңдайына жазылмаған. Ашық әңгіме // «Алқа» журналы, 2014.

6. Жұмаділов Қ. Қыл көпір. Роман, хикаят, әңгімелер, сыр-сұхбат, ой-толғамдар. – Алматы: «Мерей» баспасы, 2015.
7. Жұмаділов Қ. Академиктің көз жасы. Хиқаяттаар, әңгімелер, сыр-сұхбат, ой-толғамдар. – Алматы: «Мерей» баспасы, 2015.
8. Зайкенова Р. Қара сөздің қарагері. 18.03.2016.

Материал редакцияға түсті: 15.06.2022

**СЕРИКБАЙ О., МЫРЗАГАЛИЕВА, К.М., НУРСУЛТАНОВА, А.С.
КАБДЕШ АЛАШЕВЕТ, НАЦИОНАЛИСТ, ГЕРОЙ**

В романах К. Жумадилова часто повторяется имя народного учителя А. Байтурсынова. В статье отмечается, что причиной этого стал гражданский подвиг писателя К. Жумадилова, внесшего значительный вклад в возвращение китайских казахов, выехавших в Китай в 1916 году, его учебники и грамотность раскрыли наши соотечественники, жившие в Китае, Восточном Туркестане при советской власти, имя которого мы называем Аханом.

Ключевые слова: Чугучак, роман, Тарбагатай, Алаш, Китай, алфавит, арабское письмо, Урумчи, Москва, консул, гражданский долг.

**SERIKBAY O., MYRZAGALIEVA, K.M., NURSULTANOVA, A.S.
KABDESH ALASHEVETS, NATIONALIST, HERO**

In the novels of K. Zhumadilov, the name of the national teacher A. Baitursynov is often repeated. The article notes that the reason for this was the civil feat of the writer K. Zhumadilov, who made a significant contribution to the return of the Chinese Kazakhs who left for China in 1916, his textbooks and literacy were revealed by our compatriots who lived in China, East Turkestan under Soviet rule, whose name we call Achan.

Key words: Chuguchak, novel, Tarbagatai, Alash, China, alphabet, Arabic script, Urumqi, Moscow, consul, civic duty.

ӘОЖ 82

Бекбосынова, А.Х.

филология ғылымдарының кандидаты,
Тіл және әдебиет теориясы кафедрасының
қауымдастырылған профессоры,

Қуанышбаева, Г.Ш., Жақсылық, А.Ж.

6B01701 – Қазақ тілі мен әдебиеті
білім беру бағдарламасының 2курс студенттері,
Ө. Сұлтангазин атындағы
педагогикалық институты,
А. Байтұрсынов атындағы
Қостанай өңірлік университеті,
Қазақстан, Қостанай

ҚОРҚЫТ АТА НАҚЫЛ СӨЗДЕРІНІҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

Түйін

Берілген мақала ұлт тарихындағы кемеңгер, мәшһүр, дана тұлға Қорқыт мұрасын, қазынасын, халқымыздың шығармашылық даналығын, философиялық дүниетанымын, гажайып күйшілік қабілетін терең танытуға бағытталған. Қорқыт ата кітабы – ұлт тарихы мен мәдениетінің бас кітабы. Мұхиттай шалқыған ойдың, даналық дәрістердің, сөз сауһарларының әлемі.

Кілт сөздер: Қорқыт ата, нақыл сөз, қорқыт ата кітабы.

1 Кіріспе

Түрік тектес халықтардың, соның ішінде қазақ халқының әдебиетінде өмірде болған-болмағаны нақты дәлелденбеген тұлғалар жетерлік. Олар жайлы түрлі аңыздар, өтірік-шыны аралас оқиғалар ауыздан-ауызға таралып бүгінгі күнге дейін жеткен. Халық арасында кең танымалдыққа ие сондай кейіпкерлерге – Жиренше шешен, Асан қайғы, Майқы би, Қорқыт атаны жатқызамыз. Еуропа әдебиетінде Қорқыт есімі 19 ғасырдан бастап белгілі бола бастады. Оның аңыз-әңгімелерін жинап, жинақ етіп шығаруда В.В. Бартольд, Ә.А. Диваев, И. В. Аничков, И. Жетпісбаев, В.А. Каллаур, И. Кастанье, П.И. Спиридонов секілді ғалымдардың үлесі зор.

Қорқыт Ата мұрасындағы адам мәселесі, оның өмір сүру қағидалары, мақсат-мұраттары және қоғам мен ұлттық болмыс хақындағы әлеуметтік-тұрмыстық толғаныстарының қазіргі таңдағы өзектілігін таныту – өзекті мәселелердің бірі. Оның дидактикалық тұрғыдан берілетін нақыл сөздерінің, оның ішінде ата-салтын қастерлеу, жалпы адамзаттық, адамгершілік құндылықтар туралы айтқан қағидалары бүгін де өз мәнін жойған жоқ. Нақыл сөздерінің де тәрбиелік мәні тереңде жатыр.

Қорқыт ата кім, қандай тарихи тұлға деген сұраққа әртүрлі пікір, жауаптар бар.

«Қорқыт» сөзінің этимологиясын Ә. Қоңыратбаев «*құтты адам, құт әкелетін адам*» [1] – деп көрсетсе, С.Қасқабасов «*өмір сарқылды, адам өлді*» деген мағынаны білдіреді деп санайды. Е. Тұрсынов түркі халықтарының фольклорына сүйене отырып, «*дада, дедө*» деген сөздерді «*насихат айтушы жырау*» деп түсіндіреді. В. Жирмунский Қорқыт Атаны магиялық аспап – қобыздың иесі, шаман, абыз ретінде қарастырады.

«Қорқыт» сөзі ертедегі түркілердің «*Хұр – кісі*» және «*хыт – құт*» сөздерінен шыққан. Ол «Құт әкелуші кісі» деген мағынаны береді [2].

Қорқыт ата – тарих сахнасында Сырдария өңірін мекен еткен, оғыз-қыпшақ ортасынан шыққан ақылгөй, данышпан, болашақты болжаған қария түрінде кезігеді. Қорқыт туралы аңыз көп тараған. Бір аңызда: оның ерекше туу тарихы, анасының оны үш жыл көтергені, ұзақ толғатқаны, сәби дүниеге келер кезде аспанды қара бұлт басып, найзағай ойнағаны, нөсер жаңбырдың құйғаны, адамдардың бұл құбылыстан қатты қорқып, балаға Қорқыт деп ат қойғаны, бала туған кезде аспан шайдай ашылып, әлемге күн сәулесінің төгілгені, сәбидің бірден сөйлеп кеткендігі айтылады. Тағы бір аңызда Қорқыт желмаяға мініп алып, өлмейтін жер іздеу үшін дүниенің төрт бұрышын түгел аралайды. Бірақ оның алдынан шыққан көк майса «*қурап солдым*» деп, аспанмен тілдескен асқар тау «*бұрын сәулетті едік, мыжырайғыш біттік*» – деп мұңаяды. Жапырағы сарғайған қара орман қайғымен басын шайқайды. Ол қайда барса да көр қазып жатқандарға кездеседі. Қорқыт өлімге қарсы ем іздеуге әрекеттенеді, бірақ ол еңбегінен де ештеңе шықпайды. Соңында «*өлмейтін нәрсе жоқ екен*» деген қорытынды жасап, өмірінің кейінгі кезін қобызда мәңгіліктің күйін тартумен өткізеді. Өлмеуді, мәңгі өмірді қобыз үнінен іздейді. Ол күйлерін толассыз тартып, дүниеден өтеді [3].

Қорқыт бабамыз асқан күйші ғана емес, қазақ музыкасының, ән-күй өнерінің атасы. Күйші қобызы бірде тағдырдың қайғы-мұңын шертіп, ботадай боздайды, бірде мәңгілік өмір мен сұлулық жырын төгіп, аққудай сызыла сұңқылдайды.

Қорқыт – түркілердің оғыз ұлысынан шыққан асқан сәуегей, бақсы, күйшілік, жыршылық өнерлерінің атасы болып табылады.

Оғыз-қыпшақ тайпаларының тікелей мирасқоры қазақ және түрік ұлты саналатындықтан «Қорқыт айтты» делінетін сөздер көбіне осы екі халықтың арасында сақталып қалған. Сонымен қатар кейінірек оғыздар Кіші Азияға қоныс аударған кезде өздерімен ала барған әдеби мұралары түрік халқының ауыз әдебиетінен де кездесіп жатады.

Қорқыттың кім болғаны жайлы пікір-талас әлі күнге дейін тарқаған емес. Бір тобы өмірде болмаған, халықтың сан ғасырлық аңызының жиынтық бейнесі ретінде қараса енді біреулері оны өмірде болған адам ретінде көреді. Осы екі пікірге қарама-қарсы Қойшығара Салғараұлының жеке пікірі бар. Оның зерттеулерінше «біздің Қорқыт деп жүргеніміз шын мәнісінде Екінші Шығыс Түрік қағанатының негізін қалаушылардың бірі, заманының білім-

паз ойшылы, ел бірлігіне ұйытқы бола білген, көріпкел әулие ретінде танылған данышпан Тонүкөк болуы керек. Екеуі де бір кезеңнің перзенті – VII ғасырдың орта шенінде туып, VIII ғасырдың басында қаза болады. Екеуі де оғыз тайпасынан шыққан. Екеуі де өз ғұмырларында бірінен кейін бірі билік басына келген үш ханға (қағанға) уәзір болып қызмет істейді. Шынына келсек, оларды бір кісі емес пе деген ойға шақыратын басты дерек те екеуінің осы үш бірдей билеушіге уәзір болулары [4].

Әрине түрлі салыстырулар арқылы қаншалықты ұқсастық табылғанымен оның әлі де ғылыми түрде мойындалмағанын ескерсек бұл да бір болжам болып қала береді.

Қорқыттың бізге жеткен ең үлкен мұрасы ол – «Қорқыт ата кітабы». Осы уақытқа дейін «Қорқыт ата кітабының» екі түрлі нұсқасы белгілі деп келдік. Бірі 12 батырлық дастаннан тұратын неміс ғалымы Генрих Фридрих Дитц тауып, жария еткен Дрезден нұсқасы. Екіншісі 6 дастаннан тұратын Ватикан нұсқасы. 2019 жылы Уәлимұхамед Қожа есімді азамат Иранның астанасы Тегеран қаласындағы ескі кітаптар дүкенінен табылғанын жария етті. Ғылыми айналымға толық түспей, анығырақ зерттелмей тұрған бұл нұсқа әзірше түркі жұрты үшін үлкен жаңалық болып тұр.

«Қорқыт айтты» дейтін сөздер қазақ халқының мақал-мәтелдерінде осы күнге дейін көп кездеседі. «Қорқыт» дастанында мынадай өлең жолдары бар: *«Өшкен келмейді, өлген тірілмейді», «Қадір тәңірі бермесе, ер байымас», «Ежелгі жау ел болмас, ескі мақта жіп болмас», «Жаяудың жұлдызы болмас, қалың құлан жауғасыз болмас»*. Әуел баста Қорқыт айтқан бұл даналық сөздерді қазақ елі ғасырлар бойы есінде берік ұстап келген, ой атасы Қорқыттан сарқылмайтын бұлақ көзін мирас еткен. Қорқыт дәстүрінің қазақ сахарасында кең өріс алып, одан жарқын із қалғанын сипаттайтын айқын дәлелдің бірі осы. Оғыз заманынан келе жатқан эпикалық аңыздың көбі де қазақ халқының ерлік жырларында көркем, сәулетті түрде айтылып келеді. Олардың ашық дәлелі ретінде «Көрұғлы», «Алпамыс», «Бозұғлан», «Бозжігіт», «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» тәрізді толып жатқан хикая, аңыздарды келтіруге болады. Бұл жырларды оқығанда көзге ерекше түсетін мәселелер – олардың сюжет құрылысы, эпикалық бейнелері. «Қорқыт» дастаны мен «Оғыз намеде» айтылатын эпикалық сарындармен өте ұқсас болып отыратындығы. Мәселен, оғыз-қыпшақ дәуірінен дәстүр болған әлеуметтік көрініс – ақын-жыраулар той үстінде қобыз бен домбыраның үніне қосылып, ерлік жырын айтып, өткен дәуірді еске түсіру. XVI ғасырда қағаз бетіне түскен «Қорқыт» дастанының негізі о баста Орта Азияда, Сыр бойында туып, халық эпосының дәстүрі бойынша көп заман ауызша айтылып келген. «Қорқыт» туралы қария сөз қазақ сахарасында да кездеседі [5] – деп баяндайды академик Бартольд.

2 Материалдар мен әдістер

Бұл мақаланы жазу барысында ең алдымен жалпы теориялық әдіс қолданылды. Қорқыттың дүниеге келуі, өліммен көресуі сынды аңыздар, Қорқыт ата кітабы, зерттеген ғалымдар туралы қарастырылды. Қажетті материалдар жинақталып мақала жазуда бір жүйеге келтірілді. Қорқыттың нақыл сөздерін теріп жазып, қазіргі қолданыстағы мақал-мәтелдер салыстыра отырып, тәрбиелік мәнін ашып қарастырдық.

3-4 Нәтижелер мен талқылаулар

«Қорқыт айтты» дейтін қазақ халқының мақал-мәтелдері осы күнге дейін көп кездеседі. Қорқыт ата нақыл сөздерін мазмұнына қарай 5 түрге бөліп қарастырдық. Біз алпысқа жуық нақыл сөздеріне талдау жасап, кестеге түсірдік.

Тұрмыс-тіршілікке қатысты	Ана туралы	Өнеге, тәлім-тәрбиеге байланысты	Өмір мен өлім туралы	Туған жер, елге байланысты
1. Есекке қанша жүген салғанмен ат болмас. 2. Тәкаппарды тәңірі сүймес.	1. Ананың көңілі балада болар. 2. Ниеті құрыған әйел, нысапсыз әйел, кесір әйел.	1. Адам баласы керуен сияқты: тоқтады, көшті де кетті. 2. Ата даңқын шығарып өзінің тегін қу-	1. Өмір барда өлім бар, өзгеру бар. 2. Өлмес өмір жоқ сынбас те-	1. Жер қадірін ел біледі, ер қадірін жер біледі. 2. Қар қаншама қалың

3. Өтірік сөз өрге баспайды. 4. Қонақ келмеген кара үйдің құлағаны игі. 5. Жалған сөз бұл дүниеде болмаса екен.	3. Анадан өнеге көрмеген қыз жаман, атадан тағылым алмаған ұл жаман. 4. Қыз анадан көрмейінше үгіт алмас. 5. Ана – ердің серігі, батырдың бағдаршысы, ұрпақтың ұлы анасы.	ған балаға ешкім жетпейді. 3. Құл – төбе болмас, күйеу бала ұл болмас. 4. Көңілі пасық ерде дәулет болмас. 5. Өзіңнен тумаса ұл өгей: қаншама бағып қаққанмен ол саған ұл болмайды, бәлки ол тәрбиелеген адамға көрдім, білдім деген сөзді де айтпас.	мір жоқ, бәрі де өледі, өзгереді. 3. Ажал уақыты жетпейінше ешкім де өлмес. 4. Өлген адам тірілмес, шыққан жан қайтып келмес. 5. Өлімді тоқтатса тек өнер ғана тоқтатар.	жауғанымен – жазға бармас. 3. Құстың қонар жерін су білер, Малдың барар жерін ну білер.
---	---	--	---	--

Қорқыт айтқан мақал-мәтелдерді замандастарының айтқанымен, сонымен қатар, қазіргі таңдағы өзгеріске ұшыраған мақалдармен салыстыра отырып қарастырдық.

Қорқыттың мақал-мәтелдері	Замандастарының мақал-мәтелдері	Қазіргі қолданыстағы мақал-мәтелдер
1. Ананың көңілі балада болар.	1. Ананың көңілі ұяда, баланың көңілі қияда. (Халық)	1. Ананың көңілі балада, баланың көңілі далада.
2. Есекке қанша жүген салғанмен ат болмас.	2. Сүйексіз құрма – қабықсыз жаңғақ болмас. (М.Қашқари)	2. Сиырды қанша сауғанмен бие болмас.
3. Алла, Алла демейінше іс өнбес, қадір тәңірі демейінше ел байымас.	3. Алла, Алла демейінше іс өнбес, қадір тәңірі демейінше ел байымас.	3. Алла деп бастаған іс алдымен бітеді.
4. Өтірік сөз өрге баспайды.	4. Шындық сөз – бал, жалған сөз – пияз. (А.Иүгініки)	4. Өтіріктің құйрығы бір-ақ тұтам.
5. Өлімді тоқтатса тек өнер ғана тоқтатар.	5. Тірі – өлер, ақыры жер жастанар, жақсы кісі өлсе, жақсы ат қалар. (Ж.Баласұғұн)	5. Жақсының аты өлмейді, ғалымның хаты өлмейді.
6. Тәкаппарды тәңір сүймес.	6. Тәкаппарлықты басыңнан шығарып, кішіпейілділікті берік ұста. (М.Қашқари)	6. Тәкаппардың кісісі өлсе, жалғыз жылайды.
7. Ниеті құрыған әйел, нысапсыз әйел, кесір әйел.	7. Жаман қатын алғанша, қатынсыз жүрген жақсырақ. (М.Қашқари)	7. Салақ қатынның үйінен сабақты ине табылмас.
8. Өлген адам тірілмес, шыққан жан қайтып келмес.	8. Өлім келсе – өкінбей-ақ бара бер. (Ж.Баласұғұн)	8. Өлгендер қайтып келмейді.
9. Өзіңнен тумаса ұл өгей: қанша бағып қаққанмен ол саған ұл болмайды.	9. Іш май сұйық майдай бола алмас. (М.Қашқари)	9. Қасқырды қанша асырасаң да, орманға қарап ұлиды.
10. Жер қадірін ел біледі, ер қадірін жер біледі.	10. Көшіп-қонып көрмеген - жер қадірін не білсін, көшсе қона білмеген, қонса көше білмеген, ақылыңа көнбеген - жұрт қадірін не білсін?! (Асан қайғы)	10. Ел қадірін көрген біледі, жер қадірін жүрген біледі.
11. Ат тұяқты келеді, ақын тілді келеді.	11. Ащы айтты деп кінәлама ақынды, ащы сөздің түбі балдай татымды. (Ж.Баласұғұн)	11. Ақынға керек ақыл көп, асаулық керек аздаған.
12. Ата даңқын шығарып, өзінің тегін қуған балаға ешкім де жетпейді.	12. Атаның ұлы – атасына тартып туар. (М.Қашқари)	12. Атадан жақсы ұл туса елінің қамын жейді.

Сондай-ақ, Қорқыт нақыл сөздерінің тәрбиелік мәнін негізгі екі бөлімге бөліп қарастырсақ болады:

Тәрбие құралы және оқырманын сақтандыруы: Қорқыттың *«Өтірік сөз өрге баспайды, өтірікші болғаннан, жарық көріп, өмір сүрмеген көп артық»*, *«Жалған сөз бұл дүниеде болмаса игі»*. Адамдарға өтірік айту – арсыздықтың белгісі. Өтірік адамның еңбегін күйдіріп, жоқ ететін қате амалдардың санатына жатады. Қадыр Мырза Әли айтқандай *«Айтар болсаң өтірік, өз аузыңмен айтасың»* демекші, өтірік адамның ашық дұшпаны екенін де Абай атамыз былай айтып кеткен:

Өсек, өтірік, мақтаншақ,
Еріншек, бекер мал шашпақ –
Бес дұшпаның, білсеңіз...

Бұл өтіріктің залалы басқаларға өтіп, қоғамдағы әділдік пен тәртіпті бұзып, тұрақтылыққа сызат түсіруі мүмкін. Өтірік жүрген жерде адамның бір-біріне сенімсіздігі пайда болады да, береке кетеді. Қорқыттың нақыл сөздерінде өтірік жайлы мақал-мәтелдер көптеп кездеседі. Сондықтан Қорқыт ата өтірік сөйлеуден сақ болуға шақырады.

«Тәкаппарды тәңірі сүймес» дейді ата-бабамыз. Бұл адам бойына жараспайтын сипаттың қаншалықты зиянды екенін бірі білсе, енді бірі білмей жатады. Тәкаппарлық туралы ой-пікірлер Қорқыттың замандасы А. Иүгінеки *«Және бір керекті сөзім бар саған, мен оны айтайын құлақ қой. Ол сөз – мынау. Тәкаппарлықты басыңнан шығарып, кішіпейілділікті берік ұста. Одан мүлде айырылма. Тәкаппарлық барлық жерде жиіріккенішті қылық»*, *«Біреулер ұлықсынып, «Мен, Мен», – дейді. Ондай адамды халық та, құдай да сүймейді»*, *«Тәкаппар киімін кисең, тез таста»*, *«Мұсылмандықтың белгісі – көнбістік. Егер мұсылман болғың келсе, көнбісті бол. Көнбісті адамды тәңірі жоғары көтереді, Тәкаппарлықты көрсететін адамды төмен құлдилаатады»*. Қорқыт сөзімен үндесіп жатқанын байқауға болады. М.Қашқари тәкаппарлық туралы *«Таққа шығып тұрсаң да, тәңіріңді ұмытпа, Асып-тасқан көңіліңді ақылыңмен шыбықта»*, – деп насихаттайды. Мінекей осы қасиеттерден сақ болу үшін Қорқыт ата келесі нақыл сөзінде: *«Алла, Алла демейінше іс өнбес, қадір тәңірі бермейінше ер байымас»* – деп менмендікті, тәкаппарлықты жеңу арқылы, адамдардың қадірі Алла алдында да, адам алдында да байи түспекші деп ой қорытады.

Таным объектісі ретіндегі қызметі: *«Есекке қанша жүген салғанмен, ат болмас»*. Бұл мақал тура мағынасында емес, астарлы мағынада қолданылып тұр. Қазіргі таңда бұл мақалдың бірнеше нұсқаларын қолданамыз. Мәселен, *«Қара есектің басына жүген салғанмен қашыр болмайды»*, *«Есекке жүк артқанмен түйе болмас, Сиырды жиі сауғанымен бие болмас»* секілді бірнеше нұсқалары бар. *«Өзіңнен тумаса ұл өгей: қанша бағып қақанмен ол саған ұл болмайды. Ер жетіп, ат жалын тартып мінген соң өз жөніне кетеді, бәлкі ол тәрбиелеген адамға көрдім-білдім деген сөзді айтпас»*. Әрине барлық бала бірдей емес. Қанша өгей болғанымен ата-аналардың және балалардың бір-бірінен жатырқамай, кейде туған әке-шешеден де артық жарасып кететіндерін жиі кездестіреміз. Қазақта *«Бөрі баласын қанша бағып қақсаң да, орманға қарап ұлиды»* деген сөзге сәйкес келіп тұрғандай.

«Мәңгі-бақи өлмейтін, ұмытылмайтын нәрсе – адамның өмірінде істеген игілікті ісінің нәтижесі», *«Өлімді тоқтатса, тек өнер ғана тоқтатар»*. Адамның тәні өткінші болғанымен, оның жаны, рухы, артында қалған істері мәңгі жасап, ұмытылмайтындығын ұғындырады.

Өлсе өлер, табиғат, адам өлмес,
Ол бірақ қайта келіп, ойнап күлмес.
Өлді деуге бола ма, айтыңдаршы,

Өлмейтұғын артына сөз қалдырған – деп жырлаған Абай атамыздың сөздері Қорқыттың сөздерімен үйлесін тапқандай. Тағы да Абайдың,

Бұл өмірдің қызығы махаббатпен,
Көрге кірсең үлгілі жақсы атақпен.
Арттағыға сөзің мен ісің қалса,

Өлсең де, өлмегенмен боласың тең, – деп жырлаған Абай атамyz артыңа жақсы іс қалдыруды мақсат тұтқанын жөн дейді. Бұқар жыраудың,
Өлмегенде не өлмейді?
Жақсының аты өлмейді,
Ғалымның хаты өлмейді – деп жырлады. М.Мақатаевтың,
Қарасаз, қара шалғын өлеңде өстім,
Жыр жазсам, оған жұртым елеңдестің.
Өлсе, өлер Мұқағали Мақатаев,
Өлтіре алмас, алайда өлеңді ешкім – деп жырлаған ақын қалың қазағының жүрегінде өшпестей орын алды. Осы сөзімді қорытындылай келе Абай атамyzдың,
Ішім толған у мен өрт, сыртым дүрдей,
Мен келмеске кетермін түк өндірей.
Өлең шіркін – өсекші, жұртқа жаяр,
Сырымды тоқтатайын айта бермей.
Ата-бабаларымыз өлімді мойындаса да, өнердің өлмейтінін білген. Сол үшін де Қорқыт өлімнің бар екенін танытып “*Өлмес өмір жоқ, «Сынбас темір жоқ, бәрі де өледі, өзгереді, ұмыт болады», «Өмір барда өлім бар, өзгеру бар»* – деп оқырманына танытады.

5 Қорытынды

Қорытындылай келе, Қорқыт ата мұрасы ертеңгі зиялы азамат ретінде елінің шын патриоты болып өсуімізге ықпалы зор. Сондықтан Қорқыт атаның нақыл сөздерінің тәрбиелік мәні орасан зор. Қорқыт нақыл сөздерін әр жастағы адам өзінше оқиды, өзіне керегін алып, өзінше ой түйіп өмірлік тәжірибеде қолданады. Абайдың *«өлді деуге бола ма, айтыңдаршы, өлмейтұғын артына сөз қалдырған»* деген өлең жолымен аяқтағымыз келеді. Қорқыттың өзі өлгенімен артында қалдырған мәңгілік өшпес мұрасы әр буынмен астасып ғұмыр кешеді. Жаңа толқынмен келер ұрпақпен дамып, өркендеп қанат жаяды. Саналы болашақ өкілдерінің санасында аңыз емес, абыз кейіпкері ретінде орын табады. Қорқыттың мұрасы – ұрпақтар сабақтастығында айырықша орынға ие болып қалмақ.

Әдебиеттер тізімі

1. Қоңыратбаев Ә. «Қазақ фольклорының тарихы». Алматы, – 1991 ж., – 90 б.
2. Келімбаев Н. «Ежелгі дәуір әдебиеті». Алматы, 1991 ж., – 126 б.
3. Қашқари М. «Түбі бір Түркі тілі», Алматы, 1993 ж., – 190 б.
4. Кейкін Ж. «Қазақтың 7777 мақалы мен мәтелі», Алматы, 2002 ж., – 446 б.
5. Тұрманжанов Ә. «Қазақ мақал-мәтелдері», Алматы, 1993 ж., – 171 б.

Материал редакцияға түсті: 15.04.2022

БЕКБОВЫНОВА, А.Х., КУАНЫШБАЕВА, Г.Ш., ЖАКСЫЛЫК, А.Ж.

ВОСПИТАТЕЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ ПОСЛОВИЦ КОРКЫТ АТА

Данная статья направлена на углубленное познания наследия Коркыта ата и его сокровищ, творческой мудрости для нашего народа, философского мировоззрения и способности к удивительному кую. Книга Коркыт ата – главная книга истории и культуры нации. Это – мир мыслей, мудрости и поучительных слов.

Ключевые слова: Коркыт ата, притча, книга Коркыт ата.

BEKBOVINOVA, A.KH., KUANYSHBAEVA, G.SH., ZHAKSYLYK, A.ZH.

EDUCATIONAL MEANING OF KORKYT ATA PROVERBS

This article is aimed at deepening the knowledge of the heritage of Korkyt, treasures, creative wisdom of our people, philosophical outlook, the ability to amazing kuyu. The Korkyt ata book is the main book of the history and culture of the nation. A world of thoughts, lectures of wisdom, diamonds of words shrouded in the ocean.

Key words: Korkyt ata, parable, Korkyt ata book.

ӘОЖ 8.1751

Ерманова, С.Б.

*тіл және әдебиет теориясы
кафедрасының аға оқытушы,
педагогика ғылымдарының магистрі,
Ө. Сұлтангазин атындағы
педагогикалық институты,
А.Байтұрсынов атындағы
Қостанай өңірлік университеті,
Қостанай, Қазақстан*

«ҚАЗАҚ ХАНЫ – АЛАША ХАН»

Түйін

Қазақ халқының басын құрайтын ежелгі тайпалардың көпшілігі Оғыз қағанға бағынғанын ескерсек, «Алты Алаш» – деген ұғымды оғыздың алты ұлына ерген ел деп те түсінуге болады. Бұл тұрғыдан алғанда Алаш деген ортақ түріктік атау Алтын Орда (Қыпшақ мемлекеті.) ыдырағаннан кейінгі кезде қайтадан жаңғырған бауырлас түрік халықтарының басын біріктіру ұраны, ортақ атауы да болған сияқты. Ал, енді қара қазақ шақыратын «Алаш» ұраны «алаш – алаш болғанда, Алаша хан болғанда, бұл қалмаққа не қылмадық» деген сөздер кейінгі Алаша есімімен байланысты деу қисынға келеді. Бұл орайда Саққұлақ би шежіресін, Ә.Диваевтың, Г.Н. Потаниннің, Ш.Уәлихановтың, А.Янушкевичтің, Ш.Құдайбердиевтің, М. Тынышбаевтың ел арасынан жинаған аңыз-әңгімелерін, күнделік жазбалары мен ғылыми мақалаларын атаған жөн.

Кілт сөздер: *Алаша хан, алапес болып туған бала, алашаға отырғызып көтерген хан, Ұлытаудан асырып тастаған баланың әскербасы болғаны, қалмақты қорқыту үшін “Алаш” сөзін ұран еткені.*

1 Кіріспе

Алаша хан – кең тараған көп нұсқалы генеологиялық миф бойынша, Алаша хан, бір жағынан, алты Алаштың ортақ ата-тегі, екінші жағынан, ісі қазақтың ата-бабасының персонафикацияланған атауы. Оның есімі қазақтың шығу тегін баяндайтын көне аңыздар мен ортағасырлық тарихи хроникаларда кездеседі. Алаша хан ел жадында жауынгер тайпалар көшпелі түркілерді біріктіріп, тұңғыш Алаш (қазақ) мемлекетін құрған ұлы қайраткер ретінде қастерленеді. Алаша хан есімі кейін тілі, мәдениеті, шаруашылық типі ұқсас тайпалық бірлестіктердің бірыңғай этностену үрдісінің нәтижесінде этнонимдік мәнге ие болды. Алаша ханның нақты қай кезеңде өмір сүргендігі жөнінде мәліметтер жоқтың қасы. Қазіргі зерттеулерде Алаша хан туралы мифтендірілген образдар да жетерлік. Әсіресе, әлеуметтік және мәдени антропология, тарихи социология, этнология саласындағы қалыптасқан методологиялық жетістіктің қалпымен зерделеуде болып отыр. Ұлытау өңірі Қаракеңгір өзенінің бойында XV-XVI ғасырларға жататын «Алаша хан күмбезі» ғимараты қазірге дейін сақталып отыр. Осы Алаша хан күмбезіндегі моланы антрополог О.Смағұлов 1998 жылы қазғаны мәлім. Одан табылған бас сүйекті Москва қаласындағы М.М.Герасимов атындағы пластикалық антропология лабораториясының мамандары жан-жақты зерттеп, сол арқылы жерленген адамның бет-әлпетін қалпына келтірді. Біздің ойымызша аталмыш мазарда жатқан Алаша хан XV ғ.-дың екінші жартысында қазақ хандығының негізін қалаушылардың бірі, әрі алғашқы ханы Керей болуы ықтимал. Аты аңызға айналған ғұлама Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы жеткізген аңыз-әпсаналардың біріндегі Алаша ханның образы тарихи тұлға Шыңғысханға ұқсап келеді.

Әрбір ұлт пен қауым үшін өзінің шығу тегі мен атауын анықтап алу аса маңызды. Өйткені, біз кімбіз, қайдан келдік, қандай ортада өмір сүріп жатырмыз? – деген сауалдарға төл шежіремізді бағалаумен ғана нақты жауап бере аламыз. Жалпы, біз өз-өзімізді танып, өткенімізді парықтап, тарихымызды пайымдаумен ғана келешек үшін ізгі байлам, икемді қадамдар жасай аламыз. Ал, өткенімізді түгендеп, болашағымызды айқындау үшін қаншама тарихи ақтандақтар мен қордаланып қалған ұлттық-әлеуметтік мәселелердің түйінін тарқатуымыз шарт. Тарих ғылымында шешімін таппай жүрген осындай түйткілдердің бірі «Алаш» атауының қандай мән-мағынасы бар деген мәселе екендігі ғылым көшіне ерген ағайынға аян. Ендеше, бүгін біз «Алаш» атауы жөніндегі аңыз-әпсаналар мен тарихи деректерге талдау жасап көрмекпіз.

2 Материалдар мен әдістер

«Алаш» атауы хақындағы деректерді жіпке тізер болсақ, Адамзат баласының жаратылысын баян ететін сонау ерте замандағы шежірелік дереккөздерден бастап, мифтік аңыз-ертегілер, Орта ғасырларға тән аңыз-әпсаналар мен қолжазбалар, Батыс ориенталистерінің пайымдаулары және қазақ зерттеушілерінің ой-тұжырымдарын түгелдей сүзіп шығуымызға тура келеді. Жалпы, «Алаш» хақындағы деректердің ұқсастығы мен өзгешеліктері, сондай-ақ, зерттеушілердің талдау барысындағы ой-қорытындыларын бағамдап, тарихи шындыққа көз жеткізу үшін арнайы монографиялық зерттеу жүргізу қажет. Десекте, бұл мақаламызда «Алаш» атауы хақындағы деректер мен талдауларды салыстырмалы түрде бағытына қарай былайша жіктеуді жөн көріп отырмыз:

- А) «Алаш» атауы жөніндегі шежірелік деректер.
- Ә) «Алаш» атауына қатысты мифтік аңыз-әңгімелер.
- Б) «Алаш» атауы туралы тарихи шындыққа жақын аңыз-әпсаналар.
- В) «Алаш» атауы жөніндегі ориенталистердің көзқарастары.
- Д) «Алаш» атауы туралы қазақ тарихшыларының пайымдаулары.

Даңқты Рашид ад-Диннің «Жылнамасы» мен Әбілғазы Баһадүрдің «Түрік шежіресі» әлейім жұртшылыққа, әсіресе түркі қауымына ортақ тарихи шежіре саналады. Осы шежірелерде «Алаш» атауына қатысты деректер де ұшырасады. Мысалы, Рашид ад-Диннің «Жылнамасында» Нұһ пайғамбардың немересі ретінде Абулджа хан атты кісі есімі аталады. [1, 51 б.]. Ал, Әбілғазы Баһадүрдің «Түрік шежіресінде» де Нұһ пайғамбардың ұлы Иафестің алтыншы ұрпағы Алынша хан туралы дерек келтіріледі [2, 13-14 б.].

Осы Алынша ханды Қазақ тарихы үшін құнды деректерді мұра етіп қалдырған Құрбанғали Халид өзінің «Тауарих Хамса» атты белгілі шығармасында «Алаш» атауына қатысты үшінші уәж ретінде көрсетіп өтеді [3, 56-57 б.]. Белгілі этнограф Ж.Артықбаев бұл шежірелік деректерді талдай келе, Алынша ханға қатысты оқиғалар б.э.б III-II мыңжылдықта болған деп болжайды [4, 63 б.].

3-4 Нәтижелер мен талқылау

Әбілғазы Баһадүр «Түрік шежіресінде» «Алынша хан көп жылдар бойы патшалық қылды. Нұһ пайғамбар заманынан Алынша ханға шейін барша Иафес әулеті мұсылман еді. Алынша хан заманында жұрт байып, дәулеті тасыды. «Ит семірсе, иесін қабар» деген өзбек мақалы бар еді. Әр кісі өзінің ең қимас адамы не ұлы, не қызы, болмаса аға-інісі өлсе, соған ұқсатып, қуыршақ жасатып қоятын болды. «Бұл пәленшенің суреті» деп оны сүйер еді, ас келгенде оның алдына ас қойып, оның жүзін өбіп, көзін сүртер еді, оған бас ұрар еді. Бұндай әдет қайталана-қайталана пұтқа табынуға әкелді» (Әбілғазы. Түрік шежіресі. Алматы. Ана тілі. 1991. 13 б) деп баяндайды. Сондай-ақ, дәл осы деректі Шәкәрім Құдайбердіұлы да «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» атты еңбегінде келтіріп өтеді [4, 8 б.].

Шынында да Алынша ханның дәуірінде адамдар хақиқи сенімнен ажырап, пұтқа табына бастаған болса, ата-бабаларымыз:

- Алаш, Алаш болғанда,
- Алынша хан болғанда.

Қазақ, қалмақ, ноғайлар,
Бәрі сонда бір болған.
Ынтымағы жарасып,
Жайқұн көлдей бір болған – деп [5, 55 б.]

Алынша ханды мақтап, дәріптеп жырламас еді. Яғни, Құрбанғали Халидтің Алынша хан мен «Алаш» атауын жымдастырғысы келген бұл уәжін дүлдәмалдау тұжырым, тарихи шындыққа жанаспайтын байлам деп қабылдаймыз. Жалпы, Қазақ халқы «Алаш» деп ұрандағанда, арқасы қозып, рухтанып, айбарлана түседі. Олай болса, дүйім елді кәуірлікке ұрыңған дәуірдегі Алынша хан қалайша арда халықтың «Алаш» ұранына айнала алады? Демек, алтын ұрық, текті халықтың ұрпағы екенін паш еткіміз келсе, «Алаш» атауының шығу төркінін басқаша тарқатуымыз қажет-ақ.

Әбілғазы Баһадүр «Түрік шежіресінде» «Алынша ханның егіз туған екі ұлы бар еді, бірі Татар, бірі Моңғол. Алынша хан қартайған соң, елін екі ұлына бөліп берді. Бұл екеуі бір-біріне жамандық ойламай, тату-тәтті, бақытты өмір сүрді» (Әбілғазы. «Түрік шежіресі». Алматы. Ана тілі. 1991.13 б.) деп, Алынша ханнан Моңғол ұлысының тарайтынын жеткізеді. Осы тұста айта кететін бір жайт; зерттеуші Тілеуберді Әбенайұлы түркі мен моңғолдың шежіресін тарататын «Моңғолдың құпия шежіресіндегі» «Алан-Қауа» есімін Алаш, Алшын, Ашина атауларымен байланыстырады. Ол «қауа» көне түрік тілінде қайнар-көз, ең бастапқы» мағынасын береді дей келе, «Алан-Қауадан» Алаш ұлысын таратады.

Алынша ханның кіндігінен Моңғол ұлысының таралуын мақұл көрсек те, «Алан-Қауа» есімінен Алаш, Алшын, Ашина атаулары шығады дегенге келісу қиын-ақ. Себебі, осы шаққа дейін тарихта «Алшын», «Ашина» атауларын, «Алаш» терминін ұштастыратын сенімді дереккөз табылған емес. Яғни, Т.Әбенайұлының «Алан-Қауа» есімін «Алашпен» байланыстыруын, зерттеушінің субъективті болжамы деп ұғамыз. Дегенмен, Тілеуберді Әбенайұлының «Алаш» терминін Шыңғысханмен шендестіруінде тарихи шындық бар болуы ықтимал. Өйткені, осыған ұқсас өзгеде дерек-көздер баршылық.

Аты аңызға айналған ғұлама Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы жеткізген аңыз-эпсаналардың біріндегі Алаша ханның образы тарихи тұлға Шыңғысханға ұқсап келеді. Бұл аңыз-эпсаның сюжеті тарихтағы Шыңғысханның үлкен ұлы Жошыханның қаза табу оқиғасымен ұқсас. Оған мәтіннен нақты мысал беретін болсақ:

«Алаша ханның Жошыхан деген жалғыз баласы болыпты. Құлан қуамын деп, бала астындағы аты желігіп, құланның әңгісіне еріп, қазасы сонан болып, бала аттан жығылып, құлан теуіп өлтіріпті.

Алаша хан, Жошы хан,
Ақсақ құлан жосыған.
Құлан теуіп өлтірді,
Бұйрығын ақтан келтірді, – дейтұғын сөз сонан қалған.

Сонда хан жалғыз баласы өлген соң, төрт аяқты хайуан малды баласын анасынан айырып:

– Мен де зарлап қалдым. Хайуан мал да менімен қосылып, аза тұтсын! – деп, бір-біріне жамыраттырмай, сегіз күн, сегіз түн ас-су ішпей, теріс қарап жатып алды...» дей келе, Алаша ханның ханымы Ханбибі басалқа айтып, ханды жұбатқанын баяндайды. Ханбибінің орынды уәжіне Алаша хан мойынсұнып, малдарды көгеннен босатқанымен, «...бір бозінген жеріп ботасын алмайды. Сонда хан:

– Осы бота енесін еме алмай, аштан өліп кетсе, обалына мен қалдым-ау! – деп, – осы інгенге ботасын алғызған кісіге қалыңсыз қыз берер едім! – дегенде, бір домбырашы шал қолына сірі тігіп, саусақтарын сауыттап алып, домбыра тартып, күй шертіп, інгенді мас қылып, есінен жаңылтып, ботасын алғызған екен. «Боз інгеннің күйі» деп қазақ домбырашылары күй тартушы еді» [6, 130-131 б.] деген аңыздың желісі Шыңғысханның үлкен ұлы Жошыханның өлімін баяндайтын «Ақсақ құлан» аңызына қатты ұқсас екенін аңғарамыз.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы дәл осыған ұқсас келесі бір аңызды келтіріп өтеді. Тек бұл аңызда домбырашы шалдың аты Кетбұға екендігі, сондай-ақ, Алаша ханның «Енді мұның өшін құланнан аламын – деп, жұртқа сауын айттырып, құлан қууға ат жараттырады» Осы оқиғадан кейін «Құлан өтпес», «Бес құлан», «Еңкей аталған», «Қабак», «Құланжалақ» жер атауларының қалғандығын жеткізеді. Көпейдің құйма құлақ ұлының Алаша хан туралы келесі бір келтірген аңызында «Алаша ханның жетпіс жасқа келіп, бала сүймей, содан кіші қатынынан Жошы ханды көргенін, Жошы хан жеті жасқа келгенде Алаша ханның Домбауыл атты мергенімен құлан атуға шығып, қаза табатынын, Алаша ханға Кетбұғаның күймен ұлының қапияда мерт болғанын жеткізіп, Алаша ханның домбыраның шанағына қорғасын құйғанын баян қылады. Ұлытау өңірінде Алаша ханның ұлы Жошы ханның өлімі туралы мұндай аңыз-әпсананың бар екенін этнограф Ақселеу Сейдімбек ағамыз да растайды. Ол мұндай деректің 1888-1894 жылдары шыққан «Дала уәлаяты» газетінде басылғанын айтты.

Тарихшы Т.Әбенайлы «Құпия шежірерін» құпиясы» атты өзінің іргелі еңбегінде «Дала уәлаяты газетінде» басылған «Предания об Алаша хане и об его сыне Джучи хане» атты мақалада келтірілген аңызды негізге ала отырып, Алаша хан мен Шыңғысханды бір адам деп тұжырымдайды.

Алаша хан мен Жошыхан күмбездерінің Қаракөңгір өзенінің сағасында орналасқанын, сондай-ақ, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы бабамыздың келтірген аңыздарының біріндегі Алаша ханның бас мергені Домбауылдың да мазарының осы манда екенін ескерсек, Т. Әбенайұлының бұл тұжырымының қисыны бар. Дегенмен, бұл болжамды тарихи шындыққа айналдыру үшін әлі де іздене түскен абзал. Әсіресе, осы мәселеге қатысты антро-пологиялық және археологиялық зерттеулер жүргізу қажет деп білеміз.

Алаша ханның Шыңғысханға қатыстылығы турасындағы бұл деректерден өзге Қадырғали Жалайыридың «Шежірелер жинағында» да Шыңғысханның әскерінде немесе оның ұрпақтарының «Алаш мыңы» атты қосынының болғандығы айтылады. Мәтінде: «Қатаған қауымы болды, екі сан еді. Майсара – Алаш мыңы болды, ол үш сан еді. Қатаған қауымының өз араларында осы заманға дейін үлкендері белгілі. Ал Алаш мыңы арасында үлкені тарақ тамғалы жалайыр болады. Шыңғыс хан заманынан бері бір мәртебеден (ұлықтық) Тебре бекке тиді. Одан Шайх - Софы бекке тиді., одан Итбаға бекке тиді, одан Қараш бекке тиді. Алаш мыңының ағасы болып келген осылар еді. Олар Өзбекия арасында да мәлім-мәшһүр» деп айтылады.

Ал, «Алаш мыңы» атауының Жошы ұлысына тән (яғни, қазақ қауымына) екендігін тарихшы Ж. Мырзахан да былайша жеткізеді: «...Шыңғысхан тұсында «Алты сан Алаш» (қыпшақ, найман, жалайыр, қоңырат, алшын, қаракесек) аталып, Жошы ұлысына берілгеннен кейін Ақ орда хандығы құрылғанда ұйытқы болады да, оның қарулы күші екі қанатқа бөлінгенде Алаш мыңы деп аталады»

«Алаш мыңының» Жошы ұлысы, яғни, Ақ орданы, сондай-ақ, Алты сан алаш: қыпшақ, найман, жалайыр, қоңырат, алшын, қаракесек тайпаларының Қазақ ұлтын құрап отырғанын ескерсек, «Алаш мыңы» атты бұл деректер тарихи-методологиялық тұрғыдан кешенді талдауды қажет етеді. «Шежірелер жинағындағы» «Алаш мыңы» атауы да Шыңғысханның қолы немесе оның кіндігінен тараған бір билеушінің әскері деген мағынада ма, әлде белгілі бір ұлыстан шыққан қосын мағынасында айтылып отыр ма, бұл жағы бізге беймәлім. Себебі, бұл дереккөзде «Алаш мыңымен» қатар айтылған «Қатағандар» (екі сан Қатаған) жеке бір тұлғаның жасағы емес, белгілі бір қауым ретінде көрсетілген. Осы себептен де «Алаш мыңы» атауы да әлі де ізденісті талап етеді деп ойлаймыз.

«Алаш» немесе «Алаша» атауының пайда болуы туралы аңызда ел ішінде ең көп айтылатын мәшһүр аңыздың бірі төмендегіше баяндалады: «Бұқара хандарының бірі Қызыларыстан ханның бәйбішесі сауысқанның аласындай ала бала туады. Алапес баланың дүниеге келуін жаман ырымға балаған Қызыларыстан хан қырық жігітіне баланы өзінің үкімі жүрмейтін жерге апарып тастауды бұйырады. Қырық жігіт Сырдариядан өтіп, Алатау мен

Қаратаудың арасын жайлап, осындағы жұрттың ортасына келіп, баланы өсіреді. Алапес бала он екі жасқа келгенде, Майқы бидің Үйсін деген баласы ит жүгіртіп, құс салып жүріп оған кезігеді. Кешке үйіне барғанда Үйсін Майқы биге даладан көрген баланы баяндайды. Ертесіне Майқы бидің өзі балаға жолығуға барғанда, алапес бала: «Ассалаумағалейеум, тамам ханның қазығы, бұқара жұрттың шірімейтін, сасымайтын, таусылмайтын азығы!» деп сәлемдеседі. Сонда Майқы би: «Уағалейкумсалам, құрсақта жатып, несібесін алыстан тілеп туған балам, болайын деп туған ұл екенсің! Болатын жеріңе жете алмай тұр екенсің! Кел балам, артыма мін!» деп, баланы ауылына алып келіп, асықты жілік ұстатады. Майқы би балаға Үйсінді қосып, жүз жігіт ертіп, Қаратаудан әрмен асып, Шу, Сарысу, Ұлытау, Кішітау, Есіл, Нұра өңірін жайлауды ұсынады. Майқы би соңынан тағы да Ақжол бастаған жүз жігітті аттандырады. Оның артынан жүз жігітке бас қылып Алшынды жібереді. Бәрі жиналып, «Кел, енді ортамыздан хан сайлайық!» деп, алашаға салып, алапес баланы хан көтеріп, «Алаша хан» деп ат қояды. Үйсін бастаған жүз жігіт Ұлы жүзді, Ақжол бастаған жүз жігіт Орта жүзді, Алшын бастаған жүз жігіт Кіші жүзді құрап, «Таңбалы Нұраға» әрбір ру өзінің таңбасын басып, бұл ел «Қазақ» атанады. Мәшһүр бабамыздың «Алаша ханға» қатысты келесі бір жеткізген аңызында жоғарыдағы оқиғаны айта келіп, Арқаға ауып кеткен Алаша ханды қай-таруға Қызыларыстан хан Қотан, Қоғам, Құндыкер, Қобан, Майқы билерге адам жіберіп, олардың Алаша ханды еліне алып келуге кезек-кезегімен үш жүз жігітті аттандырғанын ай-тып өтеді. Барған жүздіктердің Алаша ханның қасында қалып қойып, үлкен елге айналғанын, Алаша ханнан Ақарыс, Жанарыс, Бекарыс, олардан Ақсақалкелімбет, Қаракелімбет, Сарыкелімбет, Науан, Шуан деген ру-аталықтар тарап, Үш жүздің ортаға шыққанын баян-дайды. Жоғарыдағы тақылеттес «Алаша хан» туралы аңыздарды этнограф-ғалым Ақселеу Сейдімбек те жазып қалдырған. «Алаша хан» туралы аңыздың бірінде Майқы бидің орнына Қотан бидің аты өтсе, бірінде Қызыларыстан хан алапес баланы жаман ырымға балап, суға ағызып жібереді. Сырдарияның суынан балық аулаған бір балықшы асырап алады [7, 215 б.].

Тарихшы Құрбанғали Халид та дәл осы желідегі сюжетті аңызды жеткізеді. Бірақ, Алаша ханның соңынан барған жүздіктердің кері қайтпай қоюына байланысты, оларды «қашақ» деп атап, кейін «ш» дыбысының орнына «з» дыбысы қолданылып, олардың «қашақ» емес, «қазақ» аталғанын айтады. Әсілі, «қазақ» терминінің шығу тегі өз алдына бөлек әңгіме. Рас, тарихи еңбектерде «қазақ» атауы «қашақ» сөзінен шықты» дейтін болжам айтылады. Бірақ, қашып жүрген «қашақтардың» өз алдына хан сайлап, «Алаш» атты айбарлы мемлекетке айналды деу де қисынға, тарихи шындыққа келіңкіремейді. («Қазақ» атауына қатысты ойларымызды бұйыртса алдағы уақытта «Қазақ» термині хақында зерттеген жұмысымызда баяндаймыз).

«Алаша хан» туралы басқа аңыздарға қарағанда, Қызыларыстан ханның алапес баласы Алаша хан туралы осы эпсанаға қатысты тарихшылар көбірек талдау жасаған. Мысалы, академик Әлкей Марғұлан «Алаша хан» аңызындағы кейбір атауларға қатысты былай дейді: «Қыпшақ шежіресі» деген кітапта «Алаша ханның екі баласының біреуінен Сейілхан, одан сегіз арыс түрікпен, екіншісінен Жайылхан, одан Қыпшақ, кейін қазақ пен қарақалпақ шыққан, түркіпендер боз оқтан, қазақтар үш оқтан тараған» делінеді.

Қазақтың эпос жырында оғыз бен қыпшақтың бір қосылған дәуірін «Көндігер – Құбан жұрты» дейді. Құбан – еуропа әдебиетінде айтылатын күнбатыс қыпшақ тайпаларының бір аты. Қазақтың шежіресі бойынша «Көндігер – Сырдариядан күнбатысқа не оңтүстікке ауып кеткен тайпаларға берілетін ат. Бұл атпен ескі қазақ тайпалары бір ғана аңызды, не Мысырға ауып кеткен Мамлюк қыпшақтарын әңгіме ететін болған».

5 Қортынды

Әлкей Марғұланның пайымдауынан аңғаратынымыз Алаша ханнан түркінің оғыз және қыпшақ бұтағы тараған. Яғни, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының жеткізуінде «Алаша ханнан» Қазақтың үш жүзі ғана тараған болса, ал, Әлкей ағамыз мәтіндегі атауларды талдай келе, бұл аңызда тұтас түркі жұртының рухы мен тарихы қамтылғанын түйіндейді. Әйтсе де,

қазақ тарихшыларының бір сыпырасы «Алаш» атауын қазақ ұлтына ғана телиді. Айталық, тарихшы Нығмет Мыңжан Қызыларыстан ханның ұлы Алаша ханның соңынан ерген жүздіктерден былайша Қазақтың үш жүзін тарқатады: «Жоғарыдғы тарихи аңызда Қотанбайдың балалары деп баяндалатын Үйсін – қазақтың ұлы жүзіне ұйытқы болған белді тайпа; Болат – Қарлұқтардың үш тайпасының бірі, ал, Алшын – кіші жүз одағын қалыптастырған тайпа. «Алаш» аты ертеде жалпы қазақ қауымының ұраны болған; қазақтың байырғы шежірелерінде «Алаш» сөзі «Қазақ» атауының синонимі ретінде қолданылған. Ел аузына таралған:

Алаш алаш болғанда,
Ала тай ат болғанда.
Таңбасыз тай,
Еңсіз қой болғанда.
Алаша хан болғанда...»

– дейтін сөздер Алаш жайындағы аңыздың меншікті мүліктің қалыптаспаған (тайға таңба баспайтын, қойға ен салмайтын) заманнан келе жатқанын аңғартады».

«Алаш» атауын тек қазаққа жақын тартушылық төл тарихымыздағы дербес ел атанған кезең үшін саяси-идеологиялық тұрғыда тиімдірек болсада, тарих ғылымындағы уақыт пен кеңістік қағидасы бұлай тұжыруға мұрша бере қоймайды. Академик Әлкей Марғұлан ағамыздың «Алаштан түркінің қос бұтағы оғыздар мен қыпшақтар тарады» деп, «Алаш» атауын тарих қойнауына тереңдетіп, терминнің қолданылу аясын кеңейте түсуі, әсте, негізсіз емес. Сондықтан енді, «Алаш» атауының прототүрік, түркі, түркеш тарихына қатыстығылына тоқталайық.

«Алаша хан» Оғыз қаған болуы мүмкін бе? деген сұраққа, Әлкей Марғұлан ағамыздың «Алаша ханның екі баласының біреуінен Сейілхан, одан сегіз арыс түрікпен, екіншісінен Жайылхан, одан қыпшақ, кейін қазақ пен қарақалпақ шыққан, түркіпендер боз оқтан, қазақтар үш оқтан тараған» (Марғұлан Ә. Ежелгі жыр аңыздар: Ғылыми зерттеу мақалалары. Алматы. Жазушы. 1985 . 201 б.) деген пікіріне дереккөз іздейтін болсақ, мұндай нақты дерек түркінің көне жыры «Оғызнамада» айтылады. Оғыз қағанның ғұмырын баяндайтын жырдың соңғы жолдарында оның бәйбішесінен туған Күн, Ай, Жұлдыз атты үлкен ұлдарын Шығыс жаққа, тоқалынан туған Көк, Тау, Теңіз атты кіші ұлдарын Батыс жаққа аң-құс аулап келуге жұмсайды. Аңнан олжалы оралған Күн, Ай, Жұлдыз әкесіне алтын жақ әкеп береді. Көк, Тау, Теңіз де қанжығылары майланып, әкесіне үш күміс оқ әкеп береді. Оғыз қаған ұлдарына разы болып, оларға: «Оқтай болыңдар» деп әкелген сыйлықтарын өздеріне береді. Ұлдары үшін ұлан-асыр той жасап, сол кезде «оң жақта бозоқтар, яғни, Күн, Ай, Жұлдыз, сол жақта үшоқтар, яғни, Көк, Тау, Теңіз отырды».

Көріп отырғанымыздай, «Оғызнама» жырын негізге алсақ, Әлкей Марғұланның айтуындағы Алаша ханымыз Оғыз қағанның нақ өзі болып шығады. Себебі, Әлкей Марғұлан Алаша ханның ұлы Сейілханнан бозоқтарды, Жайылханынан үшоқтарды таратып отыр. Ал, «Оғызнамада» бозоқтардың да, үшоқтардың да әкесі ретінде Оғыз қаған бейнеленген. Ендеше, Алаша хан Оғыз қаған болған болса, онда «Алты Алашымыз» кімдер болып шығады? Біздіңше Оғыз қағанның алты баласы Күн, Ай, Жұлдыз, Көк, Тау, Теңізден тараған елден «Алты Алаш» атауы шықты деп болжам айтуға толық негіз бар сияқты. Сонымен бірге, көне түркінің осы жырында Оғыз қағанның алты адамға ат қойғандығы айтылады. Оғыз қаған діни ғазуатты бастағанда оған алдымен бағынып, қол ұшын созған «Алтын» елі еді. Оғыз қаған Ұрымға шабуылдағанда өзен ортасындағы (арал) қаланы өз еркімен берген Ұрысбектің ұлына «Сақтап» деп ат қойып, Ұрым елін бағындырады. Одан ары жорықта Еділ өзенінен өтерде ағаштан сал жасап, дариядан өткізген Ұлық Ордуга «Қыпшақ» деп ат қояды. Оғыз қаған Мұзтауда сәйгілүгінен айырылып қалған кезде, атын әкеп берген ержүрек батыр жігітке «Қағарлық» (карлық) деп ат қояды. Одан ары жорықта жүріп төбесі алтын, түндіктері күміс, есіктері темір үйді көріп, ішіне кіре алмай тұрғанда, жасағынан Темірду Қағұл деген шебер шығып, есікті ашып береді. Оғыз қаған оған «Қалаш» деп ат қояды. Жүршіт елін шау-

ып, қолға түскен олжа-мүлікті ат-көлік аздық еткен кезде, бір шебер арба жасап, Оғыз қаған оған «Қаңға» (қаңлы) деп ат қояды (Оғыз-наме. Мұхаббат-наме. Алматы 1986. 39-47 бет.).

Яғни, Оғыз қаған алты ұлына Алтын, Сақтап, Қыпшақ, Қаңға (қаңлы), Қағарлық (қарлық), Қалаштан тараған елді бәсіре етіп берген болса, «Алты Алаш» атауы осыдан шығуы әбден мүмкін. Біздің бұл жорамалымыз бойынша «Алаш» атауы прототүрік дәуіріне тереңдеп, «Алаш» термині Озған пайғамбар (Оғыз қаған) әкелген Хақ дінге мойынсұнған ханиф дініндегі халықтың атауы болып шықпақ.

Әдебиеттер тізімі

1. Рашид ад-дин. Сборник летописей, Москва-Ленинград, 1952. 81 бет.
2. Әбілғазы. Түрік шежіресі. Алматы. Ана тілі. 1991. 13-14 бет.
3. Құрбанғали Халид. «Тауарих Хамса». Алматы. «Қазақстан». 1992. 56-57 бет.
4. Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. Алматы. «Қазақстан» және «Сана» 1991, 84 бет.
5. Құрбанғали Х. «Тауарих Хамса». Алматы. «Қазақстан». 1992, 51 бет.
6. Мәшһүр Ж. 8 том. Алматы, Ел-шежіре. 2008. 130-131 бет.
7. Сейдімбек А. Қазақтың ауызша тарихы. Шежірелік деректерді пайымдау. Астана, Фоллиант баспасы. 2008. 215-216 бет.

Материал редакцияға түсті: 08.06.2022

ЕРМАНОВА, С. Б.

«КАЗАХСКИЙ ХАН – АЛАША ХАН»

Учитывая, что большинство древних племен, составляющих казахский народ, подчинялись огузскому кагану, понятие «Алты Алаш» можно понимать как страну, последовавшую за шестью сыновьями огузов. С этой точки зрения общетюркское название Алаш, по-видимому, было девизом и общим названием братских тюркских народов, возродившихся после распада Золотой Орды (государства кипчаков).

А сейчас девиз черных казахов «алаш» – «Алаш – когда Алаш, когда Алаша был ханом, что мы сделали с этим калмыком?» В связи с этим летопись Саккулак би, А. Диваева, Г.Н. Стоит упомянуть легенды, дневники и научные статьи, собранные Потаниным, Ш. Валихановым, А. Янушкевичем, Ш. Кудайбердиевым, М. Тынышбаевым по всей стране.

Ключевые слова: *Алаша-хан, ребенок, рожденный с проказой, поднял хана на ковер, мальчик, которого выгнали из Улытау, был командующим, говорят, что он использовал слово «Алаш» для запугивания калмыков.*

ERMANOVA, S. B.

«KAZAKH KHAN – ALASHA KHAN»

Considering that most of the ancient tribes that make up the Kazakh people were subordinate to the Oghuz Khagan, the concept of «Alty Alash» can be understood as a country that followed the six sons of the Oghuz. From this point of view, the common Turkic name Alash, apparently, was the motto and common name of the fraternal Turkic peoples that were reborn after the collapse of the Golden Horde (the state of the Kipchaks). And now the motto of the black Kazakhs is «alash» – «Alash – when Alash, when Alasha was a khan, what did we do with this Kalmyk?» In this regard, the chronicle of Sakkulak bi, A. Divaev, G.N. It is worth mentioning the legends, diaries and scientific articles collected by Potanin, Sh. Valikhanov, A. Yanushkevich, Sh. Kudaiberdiev, M. Tynyshbaev throughout the country.

Key words: *Alasha-khan, a child born with leprosy, raised the khan to the carpet, the boy who was expelled from Ulytau was the commander, it is said that he used the word «Alash» to intimidate the Kalmyks.*

ӘОЖ 17.09.91.

Сатбаева, А.Т.

*КММ қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі,
педагог-сарапшы,
Қостанай облысы әкімдігі білім басқармасының
Федоров ауданы білім бөлімінің
Ленин жалпы білім беретін мектебі*

Мырзағалиева, Қ.М.

*филология ғылымдарының кандидаты,
тіл және әдебиет теориясы кафедрасының
қауымдастырылған профессоры*

Оспанұлы, С.О.

*филология ғылымдарының кандидаты,
тіл және әдебиет теориясы кафедрасының
қауымдастырылған профессоры,
Ө. Сұлтангазин атындағы
педагогикалық институты,
А. Байтұрсынов атындағы
Қостанай өңірлік университеті,
Қостанай, Қазақстан*

Ы. АЛТЫНСАРИН ҚАШАН, ҚАЙ ЕЛДІ МЕКЕНДЕ, ҚАНША МЕКТЕП АШТЫ?

Түйін

1864 жылы 8 қаңтарда Ыбырай Алтынсариннің Торғайда қазақ даласында бұрын-соңды болмаған жаңа үлгідегі мектеп ашып, оның өзіне ғана тән ерекшелігі бар бағдарламасын, оқу-құралдарын жинаушы, жазушы, құрастырушы, шаруашылық есеп-қисабын жүргізуші де болғаны бұл күнде баршамызға белгілі жайт. Сондықтан да мақалада, оған көп тоқталмай, басқа мектептер қалай, қашан, қай жерде ашылғаны, оларда кімдер мұғалімдік қызмет атқарғаны жайында әңгіме қозғамақпыз. Өйткені қазір біреу Ыбырай он бір мектеп ашқан десе, енді біреулер 14, енді біреулер 16 мектеп ашқан деген пікір айтып, көпшілік қайсысы дұрыс екеніне көз жеткізе аламай жүргенге ұқсайды.

***Кілт сөздер:** мектеп, мұғалім, болыстық, халықтық, уез, облыс, инспектор, құрал-жабдықтар, бекініс, оқушы, бағдарлама.*

1 Кіріспе

1879 жылы 22 тамызда Ыбырай Алтынсарин Торғай облысы бойынша орыс-қазақ училищелерінің инспекторы болып тағайындалды. Ыбырай бұл қызметке тоғыз жылдан кейін, яғни 1888 жылдың 28 қазанында ғана ресми түрде бекітілді. Ол кезде Торғай облысына Елек, Ырғыз, Николаевск (Қостанай) уездері, сондай-ақ Орынбор облысының (РСФСР) бірнеше аудандары, Троицк уезіндегі мектептер де Торғай облысына қарайтын.

Елек уезінде 8 болыс, 41 ауыл, Ырғыз уезінде 7 болыс, 34 ауыл, Николаевск уезінде 8 болыс, 51 ауыл, Торғай уезінде 5 болыс 23 ауыл бар еді. 1845 жылы 21 қазанда Ырғыз-«Орал», Торғай – Орынбор бекінісі» деп аталды. 1891 жылы 25 наурызда облыс 4 уезден тұрды. Ақтөбе (бұрынғы Елек) Ырғыз, Николаев, Торғай. Сол 1895 жылдың 8 ақпанында Николаевск қайтадан Қостанай аталды.

2 Материалдар және әдістер

Ыбырайдың мектеп ашудағы мақсат-мүдесін айқындап, сол жолда аянбай еңбек еткенін, көрген қиындықтарын, қазақ даласында Ыбырай жаққан білім шырағының маңызын

елге жеткізу. Білім, ғылымды насихаттау. Сипаттама, тарихи-салыстырмалы, салғастырмалы, әдіс-тәсілдер қолдану.

3-4 Нәтижелер мен талқылау

1879 жылы Ырғыз уезінде екі сыныптық училище ашылды. Ыбырай Орынбордан осы мектепке арнап 700 сомға құрал-жабдықтар сатып алды.

Бұл оқу орнының төргі бөлмелеріне уез бастығы мен бір саудагер, кіре берісіне оқушылар мен мұғалім орналасады. Мұны естіп-білген Ыбырай Ырғызға әдейі барып, саудагерді қуып шығып, уезд бастығынан мектепті босатуын сұрайды. Сөйтіп екі бөлмені қайтадан мектеп қарамағына береді. «Училищеге Григорьев пен Сперидоновты мұғалім етіп белгілейді» [1, 130 б.].

1879-1980 жылдары Торғайды жұт жайлап, мал қырылғаны, адам шығыны да болғаны мәлім. Ыбырай осы жұт әкелген нәубет жайында сол тұста шығып тұрған «Оренбургский листок» газетіне «Қазақ даласындағы жұт туралы» деген бірнеше корреспонденция жариялады.

Ұлы ұстаздың аштық жылдарындағы, жұттан кейінгі халықтың ауыр жағдайына жаны қалай күйзелгенін көзімен көрген шәкірті, әрі жолын қуған әріптесі Ғ. Балғынбаев өз естілгенде Торғай облысы басшыларының жұт болмаған Қостанай жақтан азық-түлік алдыруына мүмкіндіктері жетсе де қолұшын бере алмай ақыры тарап кеткенін әңгімелей келе бұл тығырықтан шығу үшін Ыбырайдың уез бастығы полковник Яковлевпен бірлесіп көктем шыға кірпіштен орыс-қазақ училищесінің ғимаратын тұрғызуға бел байлағанын баян етеді. «Осы арқылы аш-жалаңаш жұртты жұмысқа орналастырып, күнделікті талшық ететін қаржы табуына көмектеспек болды, әрі мектеп үйінің салынып қалуын ойластырды, – деп жазды. – Ол соның нәтижесінде кедейлердің өздері тапқан аз ғана ақшаға көктем күндері шектен тыс қымбат болса да Қостанайдан әкелінген азық-түлікті сатып алып күн көруіне айтарлықтай жағдай жасалды. Бұл көпшіліктің ажал тырнағынан құтылып аман қалуына себеп болды».

Бұдан кейін Ыбырай бастамасымен Торғай өзенінен балық аулау ұйымдастырылып, халықтың әл-аухаты түзеле бастайды. 1880 жылы жаңа мектеп те салынып бітеді. Сөйтіп Ыбырай жұрттың сый-құрметіне бөленеді.

Ыбырайтанушы ғалым Әсет Ламашев 1991 жылы «Ана тілі» баспасынан жарық көрген «Ыбырай Алтынсарин (Семинарий)» деп аталатын кітабында 4 сәуірде Ыбырайдың В.В. Катаринскийге хат жазып, 1879-1880 жылдың қысы жұтқа әкелгенін хабарлағанын, мектеп салуға Орынбор округінен 2000 сом ақша алғанын, кірпіш құятын адамдар жалдағанын айтады [2, 37 б.].

Бөртеде ашылған мектеп туралы А.В. Васильев «Торғай облысындағы халық ағарту ісі және оның қазіргі күйі туралы» деп аталатын кітабында «Облыс басшылығы 1881 жылы бір сыныптық мектеп ашуға келісті. 1881 жыдың 23 қазанында Бөрте болысында уақытша Ақтөбе мектебі ашылды. Оған Қазан мұғалімдер семинариясының оқу курсын бітірген Арсений Мазохин мұғалім болып тағайындалды. Бұл мектепте балаларына білім беруге ниетті ата-аналар көп болғандықтан 35 оқушы, сонымен қатар 6 оқушы ақылы негізде алынды [3,90 б.],-дейді. Ә. Ламашев бұл мектепті ұстауға Ыбырай Алтынсариннің жылдық смета жасап, Орынбор оқу округіне қыркүйек айының 4-і күні жібергенін айтады.

А.А. Мазохин татар тілін де, қазақ тілін де білмейтін еді. Осы қиындықтан шығу үшін Ы. Алтынсарин оған көмек қолын созып, «қажетті оқу-жазу құралдарын, заттарды, тіпті мұғалімге қажетті мүліктерді керегінше жинап берді. Мазохинге орысша білетін бір қазақ жігітін көмекші етіп тағайындады» [4, 45 б.].

Осы Бөрте уезінде ашылған мектеп 1884 жылы Ақтөбе қаласына ауыстырылды. Ұлы ағартушының мақсат-мүдесі орындалып, 1883 жылдың 10 сәуірінде Орск қаласында тұңғыш қазақ мұғалімдерін даярлайтын мектеп ашты. Мектептің ашылуы салтанатты өтіп, оған 20 оқушы қабылданды. Мектептің бас инспекторы А.Г. Бессонов, мұғалімдері болып К.К. Вильчинский, А.С. Шустиков, Сейдахмет Сүйінғалиев, И.И. Успенский, М.К. Кормальцев, Мейірман Боранқұлов тағайындалды.

Осы Орск мұғалімдер мектебі 1889 жылы Орынборға ауыстырылды.

Ыбырай 1881 жылғы 4 қазанда .И.Ильминскийге жазған хатында «...қадірлі ақсақалымыздың құрметіне «Яковлев мектебі» деп атамақшымыз», – десе, 1884 жылы 12 қыркүйекте: «...Торғайда, қымбатты және адал ниетті Яков Петровичтің құрметіне «Яковлев мектебі» деп аталсын деген өтінішім бойынша соның атымен аталған қолөнері мектебі ашылды»деп қуана хабарлайды. Мектеп 1883 жылы 15 қарашада жұмыс істей бастады.

Алғаш пансионда жатып оқитын 7, қатынап оқитын 3 бала болды. Ұсталық-токарьлық өнері мен хат танытуды Симбирскідегі граф Орлов-Давыдов (қолөнер мектебінде оқыған), киім тігу өнерін жергілікті татар тігіншісі үйретті.

Ыбырай 1884 жылы 12 қыркүйекте Орынбор әскери губернаторына рапорт жазды. Онда ол Қостанайға қоныс аударған орыстардың балаларын оқытатын училище ашу керектігін айтып, қаражат бөлінуін сұрайды. Ұлы ағартушы «қазір 20 орыс баласын Қостанайдағы қазақ мектебіне алдым, амал не, бұл осынша көп тұрғындар үшін шағын ғана шаралар» [5, 220 б.], – деп жазды. Екі сыныпты бұл училище 1884 жылы 1 қыркүйекте ашылды.

Бұл – Троицк қаласында 1861 жылы іргесі қаланған (Мұғалімі Нұрым Мұңсызбаев) мектеп негізінде құрылды. Оны Қостанайға көшіруге күш салған Ы. Алтынсарин болатын.

А.В. Васильев «Екі сыныптық училищенің ең жақсысы Қостанай училищесі екенін, оның үнемі мектеп инспекторының қарауында болғанын, әрі Баженов, Соколов, А. Ильных, Ғ. Балғынбаев, Оразов сынды өз ісіне адал да жауапты мұғалімдер қызмет жасағанын айтады [3, 104б.].

1887 жылы қазанда Ақтөбе уезінің Бөрте өзенінің жағалауында (Верхнее озерное маңында) тастан қаланған бастауыш мектеп 10 желтоқсанда өз жұмысын бастады. Меңгерушілігін Орск қазақ мұғалімдер мектебінің оқу курсы 1886 жылы аяқтаған Оразғали Асауов (1887-1890 жж.), кейін Орынбор рухани семинариясының түлегі Белеконов (1890-1891жж.) атқарды.

Асауов Оразғали Мәмбетұлы (1870-?) – Асау батырдың немересі. Ақтөбе уезінен. 1886 жылы 14 мамырда Орскідегі (кейін Орынбордағы) мұғалімдер мектебін марапаттау медалімен бітірген. 1887 жылы екінші қазанда Торғай облыстық училищелер инспекторы Ыбырай Алтынсариннің жарлығымен Ақтөбе уезінің Бөрте болыстық мектебінің меңгерушісі болып тағайындалады. 1890-1891 жылдары Ақтөбе екі сыныптық орыс-қазақ училищесінде оқытушы, 1898-1912 жылдары Ырғыз уезі кеңесінің іс жүргізушісі, 1912 жылдың қараша айында облыстық басқарама құрамындағы қызметінен босатылып, 1912-1917 жылдары Торғай уезі шаруалар құрылтайының хатшысы қызметін атқарған [5].

Сол жылы 10 желтоқсанда Обаған болыстық мектебі (1891 жылдан Қарағайлықөл, Мендіқара), 15 қыркүйекте Қарабұтақ (1894 жылдан 2 сыныптық училище) болыстық мектеп ашылды.

Обаған мектебінің меңгерушісі әрі ислам дінін үйретуші Орск қазақ мұғалімдер мектебінің оқу курсы бітірген Досжан Тоқтабаев (1887-1892 жж.), мұғалім көмекшілері Қазан мұғалімдер семинариясын тәмамдаған Ормаев (Урмаев) (1890-1891жж.) және Афанасьев (1891) болды. Ислам дінінен Уфа рухани семинариясын бітірген тағы да бір оқытушы Кувшинский (1887 жылдан бастап) сабақ берді.

Қарабұтақта (Ырғыз уезінің Қарабұтақ болысы) мектеп меңгерушісі, Қазан мұғалімдер семинариясының түлегі Меркурьев (1887-1890 жж.) заң, әрі Ислам дінін үйретуші Жүсіпов (1887-1891 жж.) болды.

Қостанай уезінің Шұбар болысында (Жітіқарада) Марынский ауылынан 12 шақырым жерде Бекежановтың үйі жалға алынып 1887 жылы 29 желтоқсанда мектеп жұмыс істей бастады. Мектеп меңгерушісі Шотаев (1887-1890) және Орск қазақ мұғалімдер мектебінің оқу курсы бітірген Ғабдолғали Балғынбаев (1891), Ислам дінін үйретуші Үмбетов (1887-1890 жж.)

Бұл Шотаев Қазақ КСР-дің еңбек сіңірген мұғалімі, педагог-ағартушы, суретші, мүсінші Ахметқазы Шотаевтың (1902-1991) інілерінің бірі – Қазгерей Шотаев. Орскідегі мұға-

лімдер мектебінде (1886-1887) оқыған. 1888-1892 жылдары мұғалімдік қызметте болған [3,122 б.].

Қазақстанда тұңғыш рет Ырғыз қалалық бір сыныптық әйелдер мектебі осы 1887 жылы 15 қыркүйекте жұмысын бастады. Алғаш училищеге 17 қыз қабылданды. Олардың қатарында: Ғ. Шамұратова, Қ. Айтжанова, А. Алдабергенова, Ғ. Мақатаева, Б. Аблезова, Б. Құрмашева, Қ. Ерғожиева және тағы басқа қыздар оқып, білім алған. Оларға барлық жағдай туғызылды. Қыздарға іш киімге дейін беріліп, киімді таңдап киулеріне мүмкіндік жасалды. Интернатта жұмыс істейтіндерді таңдауға да ерекше көңіл бөлінді. Мысалы, училище меңгерушісі Сахарова орыс қыздармен жұмыс жасаса, оның көмекшісі Царегородцева қазақ тілін білгендіктен, әр тәжірбиесі мол болғандықтан, қазақ қыздары тәрбиесіне жауапты болды.

1888 жылы Ақтөбеде қыздар мектебі ашылды. Ол жайында Ыбырай 1888 жылы Н.И. Ильминскийге жазған хатында: «Ақтөбеде қыздар мектебін аштым, Торғай, Елек уездерінен тағы да екі болыстық мектеп аштым» [6, 183 б.], – дейді.

Ыбырай Алтынсарин 1888 жылғы 27 мамырда Торғай облыстық әскери губернаторына жазған қатынас қағазында оқушылардың жазғы демалысқа шығуына байланысты Батбақарада мектеп үйін салуға қолайлы сәт туып отырғанын айтып, Торғай уезінің бастығына аталған мектепке арналған пәтер салу немесе жалдау туралы ұсыныс жасауын өтінеді. Нәтижесінде сол жылы 9 қарашада Қараторғай болысығы (Қараторғай өзенінің бойында) би Баймұрат Түркебайұлының үйін жалға алынып, мектеп өз жұмысын бастайды.

Мектеп меңгерушісі Орск қазақ мұғалімдер мектебінің оқу курсы бітірген Уризов (1887-1891), кейін Қазан мұғалімдер семинариясын тәмамдаған Лапшин (1891-1892), мұғалімдер көмекшілері қазақ мұғалімдер мектебін бітірген Жабағин (1891-1892), ислам дінін үйретуші Махмудов (1887 жылдан бастап) болады.

Ыбырайтанушы ғалым Әсет Ламашев та Торғай уезіне қарасты Қараторғай болыстық мектебі 1888 жылы ашылып, оған тұңғыш 12 оқушы қабылданғанын айтады [2, 61 б.]. Алайда А.В. Васильев «мектеп 9 қарашада ашылды десе, Ә.Ламашев «қыркүйектің 13 жұлдызында» деп көрсетіпті.

Бұл – қазір Амангелді ауданында ашылған жаңа үлгідегі алғашқы мектеп еді.

Ыбырай 1888 жылы 26 қазанда Торғай облыстық басқармасына «Екі класты орыс-қазақ мектептер жанынан қолөнер кәсіпшілік бөлімдерін ашу туралы» деген хабарламасында 1888 жылдың 19 жұлдызында Торғай екі сыныпты орыс-қазақ училищесінде ағаш ұстасы токарлық ісіне оқытатын, 25 жұлдызында Ырғызда осындай училищесінде қолөнер кәсіпшілік бөлімін ашқанын хабарлайды. Сондай-ақ «Ақтөбе екі сыныпты орыс-қазақ училищесі жанындағы кәсіпшілік бөлімшесін ашу туралы Торғай облыстық әскери губернаторына 1888 жылы 28 желтоқсанда жазған хатында да: «Мәртебелі Сіздің құзырыңызға мына жайды жеткізуді ғанибет санаймын: шәкірттерді ағаш ұстасы-токарлық ісіне оқытып үйрететін қолөнер кәсіпшілік бөлімшесі Ақтөбе екі класты училищесі жанынан үстіміздегі жылдың қыркүйек айының 1 жұлдызында ашылды» дейді [7, 36 б.]. Бұл бөлімшелерді Ыбырай ашқан мектептер қатарына қосқан жоқпыз.

Екі сыныптық Қостанай орыс-қазақ мектебінің оқытушысы Федор Соколов 1889 жылы 28 қыркүйекте жазған Ыбырай Алтынсарин туралы естелігінде ұлы ұстаздың Торғай облысындағы оқу ісінің инспекторы болып тағайындалғанға дейін Троицкіде және Торғайда ғана училище болғанын, инспектор қызметін атқарғаннан кейін 14 училище ашылғанын айтады [4, 386-388 бб.].

Ыбырай Алтынсариннің туғанына 150 жыл толу қарсаңында Қостанай облыстық атқару комитеті ұлы ұстаздың мектеп ашқан өңірлеріне сапар ұйымдастыру жұмысын өткізу шешімін қабылдап, бір топ педагогикалық институт мұғалімдері мен студенттері, облыстық өлкетану мұражайының қызметкерлері Ыбырай ашқан мектептерді аралап қайтқан еді. Солардың бірі Қостанай қаласындағы Ыбырай іргетасын қалаған мектептің шәкірті, кейін мұғалімі, мектеп директоры болған Беген Қаженұлы Көпеш. Қарт ұстаз сол сапардан жазған «Ыбырай ізімен» деп аталатын мақаласында 1888 жылы Ақтөбеде әйелдер мектебі, сонымен

қатар Ырғыз училищесінде ересектерге арналған кешкі мектеп жұмыс жасай бастағанын баян етеді [8,42 б.].

1888 жылы 21 тамызда Қостанайда бір сыныптық ер балалар үшін орыс мектебі ашылды. Онда 57 бала оқыды. Қазан мұғалімдер семинариясының оқу курсы бітірген Килячков мұғалім болып тағайындалды [3, 102 б.].

Ы. Алтынсарин ашқан мектептер жылынамасы төмендегідей:

№ р/с	Ашылған жылы	Мерзімі	Оқу орны
1	1864	08 қаңтар	Торғай мектебі, Ы. Алтынсарин мұғалім болып тағайындалды
2	1879		Ырғыз уезінде ашылған 2 сыныптық училище
3	1880		Торғай уезінде ашылған 2 сыныптық училище
4	1881	23 қазан	Бөрте уезінде ашылған 2 сыныптық училище (1884 ж. Ақтөбеге ауыстырылған)
5	1883	10 сәуір	Орск – мұғалімдер мектебі (1889 ж. Орынборға ауысты)
6	1883	15 қараша	Яковлев қолөнер училищесі – Торғай
7	1884	01 қыркүйек	Қостанайда ашылған 2 сыныптық уездік училище
8	1887	07 қазан	Бөрте болыстық мектебі
9	1887	10 желтоқсан	Обаған болыстық мектебі (1891 ж. – Қарағайлықөл, Меңдіқара)
10	1887	29 желтоқсан	Жетіқара-Шұбар болыстық мектебі
11	1887	01 қараша	Қарабұтақ болыстық мектебі (1894 ж. бастап 2 сыныптық училище)
12	1887	15 қыркүйек	Ырғызда ашылған әйелдер мектебі (орыс) (1888 ж. бастап 2 сыныптық училище)
13	1888	9 қараша	Қараторғай болыстық мектебі
14	1888	21 тамыз	Қостанайда ашылған ерлер мектебі (орыс)
15	1888		Ақтөбеде ашылған әйелдер мектебі (орыс)
16	1888		Ырғыз кешкі мектебі

Ы.Алтынсарин қайтыс болғаннан кейін ашылған мектептер

№ р/с	Ашылған жылы	Мерзімі	Оқу орны
1	1891		Торғайда ашылған әйелдер мектебі
2	1891	27 қыркүйекте	Әулікөл болыстық мектебі
3	1892	15 маусым	Қарағайлысай ауыл мектебі (бірінші)
4	1893		Қостанай әйелдер училищесі
5	1895		Қарабұтақ әйелдер училищесі

1883-1891жж.	Бір сыныптық училищелер саны	Оқушылар саны				Барлығы
		№ р/с		Ашылған жылы		
		№ р/с	Ашылған жылы	Мерзімі	Оқу орны	
1883 ж.	1	-	-	10		10
1884 ж.	1	-		10		10
1885 ж.	1	-		10		10
1886 ж.	1	-		10		10
1887 ж.	7	54	17	110		181
1888 ж.	9	116	29	133	19	297
1889 ж.	10	134	31	135	20	320
1890 ж.	12	137	76	132	30	411
1891 ж.	15	340	93	204	33	670

А.В. Васильев Торғай облысындағы бір сыныптық училищелер мен ондағы оқушылар туралы мына төмендегі ақпаратты беріпті. Олардың арасында жоғарыдағы біз жасаған жылнамада көрсеткен мектептер де болуы мүмкін. Оның сыртында қаншама оқу орны ашылған?! Бірақ олар қай елді мекенде ашылды, кімдер ашты, айтылмайды. 1883-1889 жылдары Ы.Алтынсарин облыс инспекторы. Сондықтан да бұл мектептердің ашылуына да ұлы ұстаздың қатысы жоқ дей алмаймыз [3, 104-105 бб.].

5 Қорытынды

Осынша мектеп ашып, оқушыларға сапалы білім, үлгілі тәрбие беруді ғана ойлаған ұлы ұстаздың бұл ісі Ресей империясының мақсат-мүддесімен мүлде қабыспады.

Ыбырай Алтынсариннің өмірі мен шығармашылығын алғаш зерттеушілердің бірі тарихшы ғалым Б. Сүлейменов Ыбырайдың небір кедергілерге қарамастан жалынды ағартушылық жұмысын тоқтатпауы Торғай соғыс губернаторының наразылығын тудырғанын айтып: «Алтынсариннің жеке бастамасымен барлық жерлерде халық мектептерін ашып, артық қаржы жұмысағаны үшін облыс генералы Проценко оны тіпті сот алдында жауапқа тартпақ болады», – дейді [9, 40 б.]. Алайда Ыбырай адал қызметі арқасында барлық пәле-жала, айыптаулардан аман қалды.

Ұлы ұстаз жаққан шырақтар бүкіл қазақ еліне жарығын шашты.

Әдебиеттер тізімі

1. Алғашқы мектептер. Ақтөбе энциклопедиясы. – Ақтөбе: Отандастар-Полиграфиясы, 2001.
2. Ламашев Ә. Ыбырай Алтынсарин Семинарий.-Алматы: «Ана тілі», 1991.
3. Васильев А.В. Торғай облысындағы халық ағарту ісі және оның қазіргі күйі туралы очерк. – Оренбург, 1896.
4. Ильминский Н. Воспоминания об И.А. Алтынсарине. – Казань. Типо Литографии В. М. Ключникова, 1891.
5. Қазақ Республикалық Ұлттық Мемлекеттік архив, 25 қор, 2 тіркеу, 59 іс, 1-5 парақтар.
6. Алтынсарин Ы. Үш томдық шығармалар жинағы. – Алматы: 2 т.
7. Алтынсариннің таңдамалы педагогикалық мұрасы.– Алматы: Рауан, 1991.
8. Көпеш Б. Ыбырай ізімен. Ыбырай ізбасарлары. – Қостанай: «Шапақ», 2018.
9. Сүлейменов Б. Ыбырай Алтынсариннің өмір жолы және қызметі. – Ыбырай Алтынсарин тағылымы. – Алматы: Жазушы, 1991.

Материал редакцияға түсті 23.05.2022

САТБАЕВА, А.Т., МЫРЗАГАЛИЕВА, К., ОСПАНОВ, С. КОГДА, В КАКОМ НАСЕЛЕННОМ ПУНКТЕ, СКОЛЬКО ШКОЛ ОТКРЫЛ И. АЛТЫНСАРИН?

Как известно, 8 января 1864 года Ибрай Алтынсарин открыл в Торгае в казахских степях беспрецедентную школу, где собирал, писал, составлял и вел хозяйственный учет. Поэтому в статье мы не будем на этом останавливаться, а поговорим о том, как, когда и где открывались другие школы, и кто работал в них учителями. Потому что одни говорят, что Ибрай открыл одиннадцать школ, другие говорят – 14 школ, третьи – 16 школ, и многие люди не знают, какая из них достоверная.

Ключевые слова: школа, учитель, большой, народный, уезд, область, инспектор, техника, крепость, ученица, программа.

SATBAYEVA, A.T., MYRZAGALIEVA, K., OSPANOV, S.

WHEN, IN WHICH LOCALITY, HOW MANY SCHOOLS DID Y. ALTYSARIN OPEN?

As you know, on January 8, 1864, Ibrai Altynsarin opened an unprecedented school in Torgai in the Kazakh steppes, where he collected, wrote, compiled and kept economic records. Therefore, in the article we will not dwell on this, but will talk about how, when and where other schools were opened, and who worked as teachers in them. Because some say that Ibrai opened eleven schools, others say 14 schools, others say 16 schools, and many people do not know which one is reliable.

Key words: school, teacher, big, folk, county, region, inspector, technique, fortress, student, program.

ЭМПИРИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР ЭМПИРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

УДК 911.3:338.48.02

Брагина, Т.М.

доктор биологических наук, профессор,
профессор кафедры
естественно-научных дисциплин,
Костанайский региональный университет
имени А. Байтурсынова,
Костанай, Казахстан;
Гл. н.с., Азово-Черноморский филиал ФГБНУ
«ВНИРО» («АзНИИРХ»),
Ростов-на-Дону, Россия

Рулёва, М.М.

магистр биологии, ст. преподаватель
кафедры естественно-научных дисциплин,
педагогический институт им. У. Султангазина,
Костанайский региональный университет
имени А. Байтурсынова,
Костанай, Казахстан

СОСТОЯЛАСЬ IV МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ «БИОЛОГИЧЕСКОЕ РАЗНООБРАЗИЕ АЗИАТСКИХ СТЕПЕЙ»

Аннотация

В настоящей статье приводятся сведения об основных направлениях и итогах работы IV Международной научной конференции «Биологическое разнообразие азиатских степей», состоявшейся 14 апреля 2022 года на базе Педагогического института имени У. Султангазина Костанайского регионального университета имени А. Байтурсынова.

Ключевые слова: биологическое разнообразие, степи, лесные экосистемы, водно-болотные угодья, охраняемые природные территории, редкие виды, конференция.

Степные ландшафты Евразии сыграли исключительную роль в эволюции человеческой цивилизации. Уникальные территории степного Казахстана в 2008 году были включены в Список Всемирного наследия ЮНЕСКО в составе объекта «Сарыарка – Степи и Озера Северного Казахстана» (Наурзумский и Коргалжинский заповедники). Это первый объект природного наследия, утвержденный ЮНЕСКО для территории не только Казахстана, но и всех стран региона.

В четвертый раз педагогический институт имени Умирзака Султангазина Костанайского регионального университета имени Ахмета Байтурсынова провел Международную научную конференцию по изучению и сохранению биологического разнообразия азиатских степей. Начиная с 2007 года, конференция стала признанным форумом, где проходит обмен мнениями и научными сведениями ученых, специалистов в области охраны природы, организаторов науки и высшего образования о судьбе биологического разнообразия степной зоны в условиях новых глобальных возможностей и рисков. В 2022 году проведение конференции совпало с празднованием 150-летия ученого, лингвиста и литератора Ахмета Байтурсынова и Дня науки Республики Казахстан.

Конференция проходила 14 апреля 2022 года в г. Костанай (Казахстан). В ней приняли

участие более 130 участников из 7 стран (Германия, Израиль, Казахстан, Литва, Россия, США, Украина) из более, чем 50 организаций (рис. 1-2).

Организатором конференции выступили Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова, Педагогический институт им. У.Султангазина, Научно-исследовательский центр проблем биологии и экологии (НИЦ ПЭБ) ПИ, кафедра естественно-научных дисциплин.

С приветственным словом к участникам конференции выступили и.о. председателя Правления-Ректора Костанайского регионального университета имени А. Байтурсынова Е.М. Исакаев; директор Института почвоведения Лейбницского университета, профессор, д-р Георг Гуггенбергер (Германия); д-р О.Б. Шибистова (Институт почвоведения Лейбницского университета, Германия), профессор Института Эволюции С.С. Баринава (Университет Хайфы, Израиль); профессор, д.б.н. С.С. Соловьев (Институт систематики и экологии животных СО РАН, Россия), профессор, д.б.н. Г.С. Айдарханова (Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина), профессор, д.г.н. Р.В. Плохих (Казахский национальный университет им. аль-Фараби); профессор, д.б.н. Н.Е. Тарасовская (Павлодарский педагогический университет) и другие участники.

Рисунок – IV Международная научная конференция «Биологическое разнообразие азиатских степей. 14 апреля 2022 г., г. Костанай, Казахстан

В докладах были рассмотрены итоги исследований и перспективы сохранения биологического разнообразия степных экосистем, островных и ленточных лесов и водно-болотных угодий степной зоны Евразии, охраны природных территорий и популяций видов особого природоохранного значения, формирования экологической сети и вклада вузов в изучение биоразнообразия.

В рамках конференции состоялись пленарное заседание и работа тематических секций. Первый пленарный доклад был посвящен памяти выдающего ученого, исследователя орнитофауны Северного Казахстана, миграционного поведения и особенностей гнездования хищных птиц – Брагину Евгению Александровичу (д.б.н. Брагина Т.М., д.б.н. Ковшарь А.Ф., PhD Катцнер Т., к.б.н. Ковшарь В.А., Брагин А.Е., к.б.н. Ильяшенко Е.И., Рулёва М.М., Бобренко М.А., Зейнелова М.А., Батряков Р.Р.). Затем прозвучал доклад об орнитофауне и редких видах птиц степей Центрально-Тувинской котловины (д.б.н. Соловьев С.А., Севелей Ш.С.). Далее были рассмотрены вопросы состояния растительности степных техногенно нарушенных агроэкосистем (д.б.н. Айдарханова Г.С.). Прозвучал обширный доклад инициатора проведения первой конференции, директора Научно-исследовательского центра проблем экологии и биологии (НИЦ ПЭБ) д.б.н., профессора Т.М. Брагиной о степных экосистемах Казахстана и современных тенденциях их охраны на международном уровне. Были рассмотрены новые подходы к использованию водорослей как индикаторов органического загрязнения на примере озер Щучинско-Боровской курортной зоны (Северный Казахстан) (профессор С.С. Баринава, д.б.н. Крупа Е.Г.). Рассмотрены степные ландшафты Казахстана и

их туристский потенциал в докладе д.г.н., профессора Р.В. Плохих. Представлены наблюдения за гнездованием ушастой совы в сорочьих гнездах на юго-восточной степной окраине г. Павлодара в докладе д.б.н., профессора Н.Е. Тарасовской.

Интересные и содержательные сообщения были заслушаны в следующих тематических секциях:

1. Флора и растительные сообщества степных экосистем.
2. Фауна и животный мир степей.
3. Фито-, зооценозы и состояние водно-болотных угодий степной зоны.
4. Биоценозы лесных угодий степной зоны.
5. Редкие виды степной зоны, проблемы сохранения и восстановления биоразнообразия.
6. Вопросы интеграции естественных наук и образования.

По результатам работы была единогласно принята Резолюция.

Международное сотрудничество в области научных исследований и образовательных программ по изучению и сохранению биоразнообразия и перспективы развития научных центров ВУЗов

В рамках конференции был проведен круглый стол «Взаимодействие с ООПТ в образовательных и исследовательских процессах», который вызвал большой интерес у участников. Было предложено усилить взаимодействие классических вузов и особо охраняемых природных территорий в просветительских, учебных и научных целях.

По результатам работы была единогласно принята Резолюция.

Резолюция

IV Международной научной конференции «Биологическое разнообразие азиатских степей» (14 апреля 2022 г., г. Костанай, Казахстан)

Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова, педагогический институт им. У. Султангазина, Научно-исследовательский центр проблем экологии и биологии при поддержке научных и образовательных учреждений, общественного объединения «ОЭО Наурзум», Наурзумского государственного природного заповедника и участников конференции организовали и провели 14 апреля 2022 г. в г. Костанай IV Международную научную конференцию «Биологическое разнообразие азиатских степей».

На конференцию подано и опубликовано 87 научных докладов, представленных более, чем 130 участниками из 7 стран, более 50 организаций.

Приняли участие научные организации и ВУЗы из 7 стран (Германия, Израиль, Казахстан, Литва, Россия, США, Украина): Азово-Черноморский филиал ФГБНУ «ВНИРО» («АзНИИРХ») (г.Ростов-на-Дону, РФ), Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова (г.Актобе, РК), Ассоциация «Живая природа степи» (г.Ростов-на-Дону, РФ), Витаутас Магнус университет (г.Каунас, Литва), «Всероссийский научно-исследовательский институт рыбного хозяйства и океанографии ФГБНУ «ВНИРО» (г.Ростов-на-Дону, РФ), ГАУК РО «Донское наследие» (г.Ростов-на-Дону, РФ), Государственное учреждение «Институт эволюционной экологии НАН Украины» (г.Киев, Украина), Государственный заповедник «Ростовский» (г.Ростов-на-Дону, РФ), Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (г. Нур-Султан, РК), Иле-Балхашский государственный природный резерват (РК), Институт проблем экологии и эволюции им А.Н. Северцова РАН (г.Москва, РК), Институт Систематики и Экологии Животных СО РАН (г.Новосибирск, РФ), Институт Эволюции, Университет Хайфы (г.Хайфа, Израиль) «Институт зоологии» МОН РК (г. Алматы, РК), Казахская ассоциация сохранения биоразнообразия (г. Нур-Султан, РК), Костанайский региональный университет им. А.Байтурсынова (г.Костанай, РК), Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина (г. Нур-Султан, РК), Казахский научно-исследовательский институт лесного хозяйства и агролесомелиорации имени А.Н. Букейхана (г.Щучинск, РК), Казахского национального университета им. Аль-Фараби (г.Алматы, РК), Костанайский социально-технический университет им. академика З. Алдамжар (г.Костанай, РК), Пензенский государственный аграрный университет (г.Пенза, РФ), Рабочая группа по журавлям Евразии (РФ), Институт ботаники и фитоинтродукции

(г.Алматы, РК), Наурзумский государственный природный заповедник (п.Караманды, РК), Северо-Кавказский федеральный университет (г.Ставрополь, РК), Южный научный центр Российской академии наук (г.Ростов-на-Дону, РФ), Национальный историко-культурный природный музей-заповедник «Улытау» (с.Улытау, РК), Тувинский государственный университет (г.Кызыл, РФ), Южный федеральный университет (г.Ростов-на-Дону, РФ), Керченский государственный морской технологический университет (г.Керчь, РФ), Ben-Gurion University of the Negev (г.Беэр-Шев, Израиль), U.S. Geological Survey Forest and Rangeland Ecosystem Science Center Institute of Soil Science (г.Бойсе, США), Leibniz Universität Hannover (г.Ганновер, Германия).

В соавторстве приняли участие педагоги из организаций среднего профессионального образования и общеобразовательных школ: ГУ «Школа-лицей № 8 для одаренных детей» г. Павлодар, КГУ «Аманкарагайская ОШ имени Н. Островского отдела образования Аулиекольского района» Управления образования акимата Костанайской области, КГУ «Гимназия № 6» акимата г. Нур-Султан, КГУ «Гимназия отдела образования Житикаринского района» Управления образования акимата Костанайской области, КГУ «Чернорецкая средняя общеобразовательная школа № 1», КГУ «Константиновская основная средняя школа», КГУ «Севастопольская общеобразовательная школа отдела образования Сарыкольского района» Управления образования акимата Костанайской области, КГУ «Молокановская основная средняя школа отдела образования Костанайского района» управления образования акимата Костанайской области, КГУ Средняя школа №13 г. Нур-Султан, КГУ «Школа-гимназия № 18 отдела образования города Костаная», Колледж КазГЮУ, Кызылординский государственный университет им. Коркыт ата, «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ, Школа-лицей № 53 Управления образования г. Нур-Султан, «Общеобразовательная школа №20 им. М.Хакимжановой», г.Костанай, Филиал «Назарбаев Интеллектуальные школы физико-математического направления» г. Костанай, Школа-лицей Binom-School Tanym, г. Нур-Султан.

Среди участников конференции было 12 докторов наук, 26 кандидатов наук, 11 PhD и 35 магистров. Работа конференции освещалась средствами массовой информации.

В ходе обсуждения докладов, представленных на конференции, участниками было предложено следующее:

- Продолжить работу по усилению интеграции научных учреждений и вузов в проведении комплексных исследований по совместным проектам и программам, в том числе трансграничных объектов, редких и исчезающих видов растений и животных, мигрирующих видов и охраняемых природных территорий.
- Объединить научный и педагогический потенциал заинтересованных сторон для создания научно-методического обеспечения современных образовательных программ.
- Усилить борьбу с основными причинами утраты биоразнообразия, в первую очередь снизить утрату естественных местообитаний.
- Уделять пристальное внимание сохранению видов, находящихся под угрозой исчезновения, и уязвимым экосистемам для обеспечения их долгосрочной жизнеспособности и разнообразия, а также предотвращать ухудшение, деградацию и нанесение ущерба видам, местам обитания и экосистемам.
- Поддерживать предложения участников конференции о расширении сотрудничества вузов и научных учреждений путем академической мобильности сотрудников и студентов, развития двухсторонних и многосторонних соглашений.
- Привлечь внимание государственных учреждений, отраслевых ведомств и научной общественности к необходимости активизации исследований биологического разнообразия и экологии сообществ в пределах ООПТ и перспективных участков для включения в экологические сети.
- Провести следующую V Международную научную конференцию «Биологическое разнообразие азиатских степей» в 2027 году.

Участники IV Международной научной конференции «Биоразнообразие азиатских степей» (14 апреля 2022г., Костанай, Республика Казахстан), выражают глубокую благодарность администрации Костанайского регионального университета им. А.Байтурсынова, Научно-исследовательскому центру проблем экологии и биологии, коллективу кафедры естественно-научных дисциплин за высокий уровень организации конференции и успешное проведение всех мероприятий. Участники и Оргкомитет Конференции выражают благодарность Общественному объединению «ОЭО Наурзум», областным природоохранным структурам, всем учреждениям и организациям за активную поддержку в подготовке и проведении Конференции.

Участники конференции желают всем странам мира, стабильности и сохранения живой природы Планеты.

Материал поступил в редакцию: 01.07.2022

БРАГИНА, Т.М., РУЛЁВА, М.М.

БИОЛОГИЯЛЫҚ ӘРТҮРЛІКТІ САҚТАУ ҒЫЛЫМИ ҚОҒАМДЫҚ НӨЗІНДЕ. «АЗИЯ ДАЛАЛАРЫНЫҢ БИОЛОГИЯЛЫҚ ӘРТҮРЛІГІ» IV ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ КОНФЕРЕНЦИЯСЫ

Бұл мақалада 2022 жылдың 14 сәуірінде Қостанай өңірлік университетінің Ө.Сұлтангазин атындағы педагогикалық институтының базасында өткен «Азия далаларының биологиялық әртүрлілігі» IV халықаралық ғылыми конференция жұмысының негізгі бағыттары мен нәтижелері туралы ақпарат берілген А. Байтұрсынов атындағы.

Кілт сөздер: биоәртүрлілік, дала, орман экожүйесі, сулы-батпақты жерлер, ерекше қорғалатын табиғи аумақтар, сирек кездесетін түрлер, конференция.

BRAGINA, T.M., RULYOVA, M.M.

CONSERVATION OF BIOLOGICAL DIVERSITY IN THE FOCUS OF THE SCIENTIFIC COMMUNITY. IV INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE «BIOLOGICAL DIVERSITY OF THE ASIAN STEPPES»

This article provides information on the main directions and results of the work of the IV International Scientific Conference "Biological Diversity of the Asian Steppes", held on April 14, 2022 on the basis of the Pedagogical Institute named after U Sultangazin of Kostanay Regional University named after A. Baitursynov.

Key words: biodiversity, steppes, forest ecosystems, wetlands, protected natural areas, rare species, conference.

ӘОЖ 82.282

Бекбосынова, А.Х.

*филология ғылымдарының кандидаты,
тіл және әдебиет теориясы кафедрасының
қауымдастырылған профессоры*

Туребаева, А.О.

*«6B01702 – Қазақ тілінде оқытпайтын
мектептердегі қазақ тілі мен әдебиеті»
оқу бағдарламасының 4 курс студенті,
Ө. Сұлтангазин атындағы
педагогикалық институты,
А.Байтұрсынов атындағы
Қостанай өңірлік университеті,
Қостанай, Қазақстан*

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ҰЙҒЫР, АРАБ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін

Мақалада қазақ мақал-мәтелдеріне өзге тілдердегі мақал-мәтелдермен салыстырмалы теориялық тұрғыда талдау жасалған. Берілген мақала қазақ, ұйғыр, араб мақал-мәтелдерінің ұлттық-мәдени сипаты, қолданыс ерекшелігін зерттеуге арналған.

Кілт сөздер: мақал-мәтел, ұлттық менталитет, бір тағанды мақал-мәтелдер, қос тағанды мақал-мәтелдер, интернационалды мақал-мәтелдер.

1 Кіріспе

Тіл халықтың әлеуметтік, қоғамдық өмірімен, саяси және экономикалық жағдайымен тығыз байланыста дамып, жетілуде. Сондықтан, қоғам өмірінің даму қарқыны әртүрлі тарихи дәуірлерде әртүрлі деңгейлерде көрінетіндіктен, әдеби тілдің даму ауқымы кеңейіп, тарылуда. Бірақ не өзгерсе де, тіл қалай дамыса да, ол адамдар арасындағы қарым-қатынас құралы ретінде өз қызметін жалғастырады. Тілдің мәдениетін, байлығын, көркемдігі мен образын арттыратын лексикалық категория – мақал-мәтелдер. Басқаша айтқанда, тілдің лексикалық құрамының ажырамас бөлігі болып табылатын мақал-мәтелдер тек ұлт тілінің ғана емес, ұлт мәдениетінің де көрсеткіші [1,2].

Қазақ және ұйғыр тілдеріндегі мақал-мәтелдер саны жағынан ғана емес, сапасы мен мазмұны жағынан да алуан түрлі. Мұның басты себебі – тілдегі ұлттық менталитеттің ерекше және маңызды көрінісі болып табылатын мақал-мәтелдер қазақ және ұйғыр этностарына тән дүниетаным мен тарихи сананың көрнекі дәлелі, халық даналығы мен философиялық ой-пікірлердің, эстетикалық білім мен оқытудың, өркениеттің, мәдениеттің қайнар көзі болып табылады [2,3]. Қазақ және ұйғыр тілдеріндегі ұқсас және кең таралған мақал-мәтелдерді салыстырудың мақсаты осы тілдердің туыстығын ғана емес, сондай-ақ мүмкіндігінше осы тілдерде сөйлейтін Орталық Азияның ежелгі халықтарының бірі болып табылатын ұйғырлар мен қазақтардың рухани, мәдени және тарихи жақындығын анықтау болып табылады.

Кез келген этнолингвистикалық және этномәдени тұрғыдан зерттеу белгілі бір халыққа тән ерекшеліктерді жан-жақты қарастырады. Әр халықтың өзіндік ерекше тарихы, қоршаған ортасы, әлем туралы білімі мен сенімдері, әдет-ғұрпы мен санасы сол халықтың тілдік бірліктерінде, соның ішінде мақал-мәтелдерде өз іздерін қалдырады. Мәселен, қазақ тіліндегі:

1. Асық ойнаған азар,

Доп ойнаған тозар,

Бәрінен де қой бағып

... жеген озар.

2. Барымталап алған мал емес,

Қуып алған – құн емес деген мақалдарды алайық.

Алғашқы мақалды қарастыратын болсақ, қазақ халқы ежелден мал шаруашылығымен айналысқандықтан, ұрпақтарының асық ойнап, доп теуіп өткізгенін қаламайды. Керісінше, пайдалы іспен шұғылданып, өз тамағын тауып жегенді мақұл көреді. Осылайша, барлық жас ұрпаққа уақытты тиімді де пайдалы іспен өткізу керектің уағыздайды. Екінші мақал, қазақ даласына кеңінен таралған «барымташылықтан» белгілі. Алайда, бұл әрекет дұрыс емес, кепілге алынған мал иесіне мал болып жарымас, біреудің көз жасымен алынған құн да құн болып саналмайтынын туралап түсіндіріп тұр. Осы мақал арқылы қазақ халқының даласында бұрыннан қалыптасқан «барымтадан», «құндылық дауынан» тәлім алады. Мұнда талданған мақал-мәтелдердің қайсы бірін алып қарасақ та, олардың бірі бізге өмір, күнкөріс туралы, енді бірі елдегі ұрылардың ісінен, яғни бүкіл этностың мәдениеті мен салт-санасынан хабар береді.

Ендігі кезекте ұйғыр халқының мақал-мәтелдерінен мысал келтірейік:

1. Һүнири бар қол өлмәс

2.Тазға тазақ бәрсәң, йелим тіләйду

Ұйғыр халқы ерте заманнан қолөнер кәсібімен айналысатындықтан, бұл жердегі бірінші мақал қолөнершілік кәсібіне арналып отыр. Ұйғыр халқында өнерге жақындығы бар адам үлкен беделге ие болып, құрметке лайықты жандар ретінде есептелген. Содан болар, *өнерлі адам ешқашанда өлмейді* деген даналық сөз қалыптасқан. Екінші мақал-мәтел ел аузында жиде ағашынан алынған сұйықтықты кептіріп, шашқа арнайы жағады, сол себепті ел арасында оны «желім» деп атап, соның нәтижесінде мысқыл, әжуа ретінде *«тазға тарақ берсең, шашына желім тілейді»* мақалы пайда болған.

Нәтижесінде, берілген қазақ-ұйғыр мақал-мәтелдері екі этностың болмысынан хабар беріп отыр.

Қазақ және ұйғыр мақал-мәтелдері ұқсастығы үш түрлі деңгейде болады. Мәселен, бірінші деңгей – мақал-мәтелдердің мағынасы мен құрылымы жағынан абсолютті (толық) ұқсастық болып табылады. Мысалы:

Адам адаммен адам (қазақша)

Адам адам билән адам (ұйғырша)

Асы піспестің қазаны оттан түспес (қазақша)

Еши тапмасниң қазини оттин чүшмәс (ұйғырша). Бұл жерде екі тілдегі мақал-мәтелдер өзара абсолютті ұқсас болып тұр.

Екінші деңгейге – азды-көпті өзгерістері бар, алайда мазмұны жағынан ұқсас мақал-мәтелдер жатады. Мысалы:

Ат айналып қазығын табар,

Су айналып жазығын табар (қазақша)

Ат айлинип оқурини тапиду,

Мусапир айлинип юртини тапиду (ұйғырша)

Ағайын тату болса – ат көп, Абысын тату болса – ас көп (қазақша)

Агинә инақ болса – ат тола, Игичә – сиңил инақ болса – аш тола (ұйғырша)

Көріп отырғанымыздай, бәрі де мағына жағынан ұқсас, бір ғана ұғым-түсінікті білдіріп тұр, алайда құрылымы жағынан өзгешелік бар. Мәселен, *қазығын, су, жазығын* деген сөздер ұйғыр тілінде *оқурини, мусапир, юртини* сөздерімен алмастырылған, екіншісінде, қазақ тіліндегі *тату, абысын* сөздері ұйғыр тілінде *инақ, игичә-сиңил* сөздерімен ауыстырылған. Алайда бұл алмастырулар жалпы мазмұны жағына әсер етпейді.

Ал үшінші деңгейге – құрылым-құрамы өзгеше, жалпы түрде ұқсастығын сақтаған, мазмұны өзара ұқсас мақал-мәтелдер жатады. Мысалы: «*Бір құмалақ бір қарын майды шірітеді*» деген мақал ұйғыр тілінде «*Бир бекарчи миңни бекар қилур*» мақалы мәндес келеді. Бұл мақалдың беретін мәні бір адамның істеген жаман қылығы көптің, ұжымның атына кір келтіреді. Ұйғыр тіліндегі нұсқасының аудармасы – «бір жалқау мыңды жалқау етеді». Екі тілдегі мақалдың жалпы мағынасы – бір нәрсенің көптеген адамдарға теріс әсер етуі. Қазақ халқының «құмалақ», «қарын» сөздерін пайдалана отырып, өз мақалын қалыптастырғаны есте қаларлық жайт. Ал ұйғыр халқының мақалындағы «жалқау» сөзі тірек сөз ретінде көрініс тапқан. Демек, осы мақалдардың құрылымы әралуан болса да, мазмұндық жағынан бір түсінікке бағытталып оң бойынан халық тұрмысының көрінісі байқалады.

Ендігі кезекте, мақал-мәтелдерді топтастыру принциптеріне сәйкес Ә.Қайдардың этнолингвистикалық топтастыру принципі бойынша «Адам», «Қоғам», «Табиғат» топтарына қарай топтастырып көрелік. Мәселен, «Адам» тобына сәйкес ас, тамақ тақырыбына қатысты мақал-мәтелдерге тоқталайық. Мысалы:

Ас иесімен тәтті, табағымен сәнді (қазақша)

Аш игиси билән татлиқ (ұйғырша)

Жақсы ас қалғаниа, жаман қарын жарылсын (қазақша)

Йахши аш ешип қалғучә, йаман қосақ йерилип кәтсун (ұйғырша). Берілген мақал-мәтелдерден қазақ, ұйғыр халықтарының қонақжайлылығы көрінеді. Ас берген үйлерде қонақты күту, дәммен қоса отырып, қонақты сыйлау ежелден келе жатқан дәстүр. Екіншіден, асты қадірлеуге, асты дайындаушы адам еңбегін бағалауға тәрбиелейді.

«Қоғам» тобына қарай топтастырып көрелік. Мәселен, «Қоғам» тобына сәйкес аңшылық тақырыбына қатысты мақал-мәтелдерге тоқталайық. Мысалы:

Ерді намыс өлтіреді

Қоянды қамыс өлтіреді. (қазақша)

Әрни номус өлтүрәр,

Тошқанни – қомуш. (ұйғырша)

Қазақтар мен ұйғырлар аштық кезінде ем, тамақ мақсатында қоян аулаған. Қазақ және ұйғыр халықтары арасында қоян аулаудың кең таралған түрлерінің бірі – қамыстың кесілген ұшына қоянды арандатып аулау түрі. Аңшылар бұл әдісті, әдетте, қыстың күндері, жер қармен жабылған кезде қолданған. Мұны істеу үшін өзен-көл бойында тығыз өсетін қамыстарды өткір орақпен немесе шалғынмен шауып, ұш жағын өткір қылады. Аң аулайтын иттер қуып келе жатқанда, жабайы қояндар түбірі қияқтап шабылған қамысқа арандап, малтып қолға түседі. Міне, бұл тәсілге байланысты халық арасында:

Ерді намыс өлтіреді,

Қоянды қамыс өлтіреді (қазақша).

Әрни номус өлтүрәр,

Тошқанни-қомуш (ұйғырша), – деген мақал қалыптасқан.

«Есік көргенді алма, бесік көргенді ал» – ер адам үйленетін кезде қазақ халқында берілетін кеңес. Жалпы, қазақ бесікті қасиетті деп санаған. Яғни, бесік – қазақ халқының ұғымындағы адалдық символы. Мұның мәнісі: Өйткені, бұрын тұрмыстық өмірді көрмей, отбасын құрған жас қыз адал, айладан аулақ болады деп есептеген. Ал ұйғыр халқы нұсқасында «ишик көргәнни алма, бөшүк көргәнни ал» қарама-қарсы мағынаға ие. «Келіншекті ал» деген халық танымында кері кеңес болғанымен, оның астарында тұрмыстық өмірдің мәнін білетін келіншекті ал, себебі ол өмірдің бағасын біледі деп есептеген. Халықтың пайымдауынша: отбасылық өмірдің құндылығын білетін ақылды және байсалды әйел жас, пәк, сұлу қыздан гөрі артық болуы мүмкін деп санайды.

Ине өткен жерден жіп те өтеді (қазақша)

Йиңнә кәйәрдин өтсә, йип шу йәрдин өтиду (ұйғырша).

Қазақ тіліндегі баламасы бастама жасаушы адам өз ісінің шебері немесе қолынан іс келмейтін болса да бір істі өз деңгейіне сәйкес жүзеге асыра алуы сөз болса, ұйғыр тілінде ол «отбасы, бала-шаға» тақырыбындағы мақал-мәтелдер тобына кіріп, ер-азаматы не істесе де, әйелі соны істейді дегенді білдіреді.

Қазақ және ұйғыр тілдерінің мақал-мәтелдері құрылымдық жағынан да ұқсастықтары мен өзгешеліктері бар. Осыған сәйкес олар бір тағанды, қос тағанды, көп тағанды болып бөлінген. Мәселен, бір тағанды мақал-мәтелдер алғашында қарапайым сөз түрінде таралып, кейін уақыт өте келе өлең сөзбен беріле бастаған [2,18]. Мысалы, қара сөз түрінде пайда болған мақал-мәтелдер екі халықта да көптеп кездеседі

Алма ағашынан алысқа құламайды (қазақша)

Пеләктин хәмәс жирақ чүшмәйду (ұйғырша)

Саяқ жүрген таяқ жер (қазақша)

Саяқ жүргән таяқ йер (ұйғырша), яғни бұл мақал-мәтелдер қарапайым сөз түрінде келіп, абсолютті ұқсастыққа ие. Кей кездері мақал-мәтел құрамындағы сөздер мағыналас сөзбен алмастырылуы кездеседі. Мысалы:

Ат тұяғын тай басар (қазақша)

Ат айигини тай басар (ұйғырша)

Бір әйелдің айласы қырық есекке жүк (қазақша)

Бир хотунниң һйилиси кирик әрниң һйилисидин артуқ (ұйғырша)

Жаман дос көлеңке (қазақша)

Йаман дос сайигә охшаш (ұйғырша) [2]. Бұл жерде тұяқ – *айиги*, есекке жүк – *әрниң һйилисидин артуқ* тіркесі қолданып, көлеңке сөзі *сайигә* сөзімен алмастырылған. Нәтижесінде, мәні өзара бірдей болып келгенмен, екі этнос мақал-мәтелдерін құраушы элементтерінде аз да болса өзгешеліктер кездеседі. Өлең сөз түрінде қалыптасатын мақал-мәтелдері де ұқсас, мысалы:

Тау тауға қосылмайды, адам адамға қосылады (қазақша)

Тағ таққа қошулмайду, адәм адәмгә қошилуду (ұйғырша)

Балалы үй - базар, баласыз үй - мазар (қазақша)

Балилиқ өй - базар, балисиз өй - мазар (ұйғырша) [2]. Кей-кездері қазақ-ұйғыр мақал-мәтелдерінде байқалатын ерекшелік, қазақ тіліндегі мақал-мәтелдер көбінесе, ықшамдалу құбылысына ұшыраса, ұйғыр тіліндегі мақал-мәтелдердің көпшілігі керісінше күрделеніп беріледі. Мысалы, «Ел – елінде, гүл – жерінде», «Ашу – алда, ақыл – соңда» мақалдарында «көрікті» сын есімі мен «келеді» етістігі түсіріліп айтылған. Ұйғыр тілінде «Алтун – қолаштин, қой – бодаштин», «Амут – көлдә, анар – чөлдә» мақалдарда да «өседі» сөздерінің түсіріліп айту құбылысы байқалады.

Бір тағанды мақал-мәтелдердің өзі іштей екі құрамдық бөлшектен, үш құрамдық бөлшектен, төрт құрамдық бөлшектен құралады. Мысалы:

екі құрамдық бөлшектен:

Сезікті секіреді

Тіл тиексіз (қазақша)

Тепишимигичә елишмас

Тил сүйәксиз (ұйғырша)

үш құрамдық бөлшектен:

Көп тілеуі – көл

Естімеген елде көп (қазақша)

Әзимәт – әлгә ғәнимәт

Әрниң атасы – әл (ұйғырша)

төрт құрамдық бөлшектен:

Көп бар жер көңілді

Жан сақтағаниша, ар сақта. (қазақша)

Ана юртниң қойни кәң

Туғулған йәргә тазим әт (ұйғырша)

Екінші түрі қос тағанды мақал-мәтелдер, олардың құрамындағы екі жолдың соңғы сөздері әрдайым ұйқасты келеді. Мысалы:

Судың жолын құм бөгер,

Елдің жолын сұм бөгер. (қазақша)

Әлдин әлгә нәп тегәр,

Нәп тәгмисә, гәп тегәр.

Юрт сөймәсниң имани сус болиду,

Юрт сөйгән әр равруст болиду. (ұйғырша). Міне, бұл мақалдар екі тілде де өзіндік ырғақпен жымдасып, екі жолы да үндесе отырып байланысқан.

Халықтың даналығы мен рухы оның мақал-мәтелдерінде көрініс табатыны, ал белгілі бір халықтың мақал-мәтелдерін білу тілді жақсы білуге ғана емес, сонымен бірге халықтың ойлау тәсілі мен мінезін жақсы түсінуге ықпал ететіні бұрыннан белгілі. Әр түрлі халықтардың мақал-мәтелдерін салыстыру осы халықтардың қаншалықты ортақ екенін көрсетеді, бұл өз кезегінде оларды жақсы түсінуге және жақындастыруға ықпал етеді. Мақал-мәтелдер халықтың бай тарихи тәжірибесін, адамдардың өмірі мен мәдениетімен байланысты идеяларды көрсетеді. Мақал-мәтелдерді дұрыс және орынды пайдалану сөйлеу-дің өзіндік ерекшелігі мен ерекше экспрессивтілігін береді. Ендігі кезекте, қазақ және араб мақал-мәтелдеріне тоқталып өтетін болсақ: Араб тіл білімінде қазіргі күнге дейін мақал-мәтел мен фразеологизмдер, даналық сөздер жік-жікке бөлінбейді. Бұлардың бәрі «әмсал» термині аясында қарастырылып, жалпы анықтамаға ие болады [4,6]. «Әмсал» терминін – тілдегі бірліктерді, шешендік сөздерді, үлгі мен өсиетке ишарат сөздер, мақалдар, мәтелдер, мақалға ұқсас даналық сөздер, өсиет беретін тұрақты тіркестер, қысқа насихаттар мен мысал-дар т.б. қамтиды [3,17]. Араб мақал-мәтелдерін зерттеп, жинастыру VIII-XII ғасырлардан бастау алды. Сол кезеңнің зерттеушілері Хамза Исфхани, Муфаддал ад-Дабби, ал-Муфаддал бин Салама, ал-Асқари, Мухаммед бин ал-Анбари, аз-Замахшари және т.б. болған. Жалпылама, араб мақал-мәтелдерін зерттеуші 44 автордың еңбектерінен, осы кезеңге тек 14-і ғана жеткен. Араб тіліндегі сөз өнерін, соның ішіндегі даналық сөздерді зерттеу еңбегі деп – М.Қашқаридің

«Диуани Луғат ат-Түрік» еңбегін айтуға болады. Жалпы, еңбек бойынша 270 түркі мақалы белгілі бір сөзге мысал ретінде берілген. Соның ішінде 20 шақты түркі мақал-мәтеліне араб мақал-мәтелінің эквиваленті келтірілген. XX ғасыр басында араб мақал-мәтел-дерін зерттеуді шетел арабистері қолға ала бастады. Араб әмсалдарын тереннен зерттеген ғалымдар Г.Ш.Шарбатов, У.Тейло, Ч. Оуэн, К.Брокельман, А.Б.Халидов, И.Ю.Крачковский және Чан Тхи Хонг Ван болды. Араб әмсалдары үш топқа жіктеледі: *тарихи, әлеуметтік, табиғатқа қатысты* [4,8].

Тілдердегі кейбір мақал-мәтелдер соншалықты ұқсас келуінен, кейде бірдей ойды құрайтын интернационалды мақал-мәтелдер деген ұғымды туғызуы мүмкін. Мысалы:

أفضل وقت متأخر من عدمه (арабша)

Ештең кеш жақсы (қазақша)

Лучше поздно чем никогда (орысша)

Best late than never (ағылшынша).

Сондай-ақ араб және қазақ тілдеріндегі кей мақал-мәтелдер ұлттық-мәдени сипатты білдіретін сөздермен келеді. Мысалы:

арабта: عندما أقول له البرسيمون, يقول لي الفحم (Мен оған құрма десем, ол маған көмір дейді)

«Құрма» – арабтардың ең сүйікті жемістерінің бірі, рамадан айында мұсылмандар құрмамен ауыз ашады.

қазақта: Мен не деймін, кобызым не дейді.

«кобыз» – қазақтың ұлттық музыкалық аспабы.

Араб және қазақ тілдеріндегі халықтың тұрмыс-тіршілігін, өзіндік ерекшелігін, жанұя тіршілігін анықтайтын – «үй», «үй жануарлары», «ұлттық тағам» және «туыстық қарым-қатынас» қатысты мақал-мәтелдерінде ұқсас эквиваленттер жиі кездеседі. Мұны араб және қазақ халықтарының тарихи ұқсас тұрмыс-тіршілігімен (көшпелі) түсіндіруге болады [4,11].

Туыстық байланысты білдіретін мақал-мәтелдер араб және қазақ тілдерінде жиі қолданылады. Оның ішінде ата-анаға, ағайын-туысқа байланысты көптеген мақал-мәтелдер бар:

Арабша: العالم هو ألف المنعطفات ، فإنك لن تجد المزيد من الأراضي من أحضان أمك (Дүниені мың айналсаң да, ананың құшағынан артық жер таппайсың).

Қазақша: Шешесі бәдіктің қызы бәдік; Шешесің көр де, қызын ал.

Арабша: أنا قريب قريب مع طفل أخي ، أنا قريب بعيد مع طفل أخي (Ағамның баласымен жақын туыспын, ағамның баласының баласымен алыс туыспын).

Қазақша: Туысы бірдің – уысы бір.

Ұлттық тағамға байланысты мақал-мәтелдер:

Арабша: إذا تم تغذية الطفل البرسيمون، ثم يحصل الحلو في الداخل (Баласын құрмамен асыраса, тәттісі ішке түседі)

Қазақта: Ас тазасы – қартасы, негізіне тартады.

Мұндағы «қарта», «құрма» – араб және қазақ халқының сүйікті тағамы. «Қарта» - қазақ халқының ұлттық тағамы болғандықтан, ол арабтардың дүниетанымында жоқ, оларға түсініксіз сөз. Ал «құрма» қазақ дүниетанымында болғанымен, ол қазақ жерінде өспегендіктен, қазақ халқы бұл өсімдікті өз тіршілігінде аз қолданады.

Үй жануарларына қатысты мақал-мәтелдер екі тілде де кеңінен қолданылады:

Арабша: على جمل مدفوع لطفل (Баланың ақылы түйенің бойында);

انهم يشعرون بالرضا في الصباح (Жақсы ат та сүрінеді);

كل شيء على الحصان ليس متسابقا (Атқа мінгеннің бәрі шабандоз емес).

Қазақша: Соңғы түйенің жүгі ауыр;

Жаңылмас жақ болмас, сүрінбес тұяқ болмас;

Атқа мінгеннің бәрі шабандоз болмас.

Сондай-ақ, араб және қазақ мақал-мәтелдерінде «ер адам мен әйел адамға» әртүрлі сипат берілген. Қазақ мақал-мәтелдерінде ер адам мен әйел адамды қатар қойып, салыстыру кездеседі: Ер елді басқарса, әйел от басын басқарады; Еркек ер мінезділігімен, әйел биязы мінезділігімен сүйкімді. Яғни, қазақтарда ер адам – ел басшысы, үйдің қорғаны, ержүрек,

батыр және бір сөзді: «Ер екі сөйлемейді», «Ер жігіттің екі сөйлегені – өлгені» деген сипаттар берілсе, әйел адам оған қамқоршы, үйдің көркі, қиындыққа төзетін: «Әйелдің қырық жаны бар», «Әйел қырық шырақты» т.б. кейіпте беріледі. Әйел мен ер адамды қазақ мақал-мәтелдерінде сияқты тең қойып сипаттау – араб мақал-мәтелдеріне жат. Араб мақал-мәтелдерінде «ер адам мен әйел адамға» қоғамдағы орны арқылы баға берілсе, қазақ мақал-мәтелінде олардың жасаған белгілі бір істері мен айналаға қарым-қатынасы бағаланады.

Араб және қазақ тіліндегі мақал-мәтелдерінде араб, қазақ халықтарының өмірі, тұрмыс тіршілігі, ұлттық-мәдени сипаты, ой-санасы т.б. кеңінен қамтылған. Қазақ және араб мақал-мәтелдеріндегі ерекшелік: - тақырыптар мен мазмұндарының ортақтығы; - ой түйіні мен қолдану аясының бірлігі; - тура және ауыспалы мағынада қолданылуы; - сөйлем құрылысының сәйкес келуі болып табылады.

2 Материалдар мен әдістер

Бұл мақаланы жазу барысында жалпы теориялық және салыстырмалы баяндау әдісі қолданылды. Жинақталған мысалдар талданып, қосымша пікірлермен толықтырылды. Қазақ халқының сөздік қорында кездесетін мақал-мәтелдерді мазмұн-мәніне қарай ғылыми тұрғыдан жүйелеп, туыс емес тілдер мақал-мәтелдерінің өзара ұқсастық, ерекшелік жақтары қолданған әдістер бойынша талданды.

3-4 Нәтижелер мен талқылау

Мақал-мәтелдердің қалыптасуына белгілі бір жағдаяттар негіз болады да, әр халықтың мәдени дәстүрін, әдет-ғұрпын, мекендеген географиялық ортасын, діни наным мен дүниетанымын, психологиясын көрсетеді. Сондықтан қазақ тілі мен туыс емес тілдердің тарихи, мәдени өмірін салыстыру арқылы олардың қалыптасып, даму жолдарына қысқаша шолу жасалынды. Араб және қазақ тіліндегі мақал-мәтелдерде араб, қазақ халықтарының өмірі, ұлттық-мәдени сипаты, ой-санасы т.б. қамтылды. Араб және қазақ мақал-мәтелдері жай сөйлемді, бірнеше шумақтан тұратын күрделі сөйлем түрінде де келеді. Араб мақал-мәтелдері екі сөйлемнен аспайтын немесе екі шумақты болып келеді, ал қазақ мақал-мәтелдерінде төрт, бес шумақты құрмалас сөйлемділері де кездеседі. Сонымен қатар, қазақ-ұйғыр тілдеріндегі мақал-мәтелдердің этномәдени сипаты айқындалып оларға этнолингвистикалық талдау жасалынды. Қазақ-ұйғыр мақал-мәтелдерінің мағыналас, тұлғалас түрлері қарастырылып, одан әрі екі тілдегі мақал-мәтелдердің мағыналық ұқсастықтары нақты тілдік деректерді талдау арқылы дәйектелінді. Осыған байланысты айрықша тоқтала кететін бір мәселе – қазақ-ұйғыр мақал-мәтелдерінің ұқсастық деңгейлері. Қазақ және ұйғыр тіліндегі мақал-мәтелдердің мағынасы да, құрылымы да сәйкес келеді. Мұны абсолюттік ұқсастық деп те атайды. Екінші деңгейдегі өзара сәйкестікте, құрылымындағы сыңарларында бір-екі сөз мағыналас екі басқа сөзбен беріледі. Үшінші деңгейдегі ұқсастықпен келген қазақ және ұйғыр мақал-мәтелдерінің мағыналары жалпы түрде ғана сәйкес, ал құрылымы әр тілдің өз логикасы бойынша қалыптасып, едәуір ерекшеліктерімен өзгешеленеді. Қазақ және ұйғыр мақал-мәтелдерінің тақырыптық ұқсастықтары академик Ә.Қайдардың ізімен «Адам», «Қоғам», «Табиғат» атты микротоптарға бөлініп қарастырылды. Мұндағы тақырыптық топтар әр халықтың өмір-тіршілігіне, дүниетанымы мен рухани болмысына байланысты.

5 Қорытынды

Мақал-мәтелдердің ұлттық-мәдени компонентінің мағынасы сол тілде сөйлейтін халықтардың мәдениетін, тарихын, әлеуметтік өмірін т.б. ерекшеліктерін ашады. Сонымен, туыс емес тілдердегі бірқатар мақал-мәтелдердің өзара мағыналас болып келуі қазақ және шетел халықтарының өмір тәжірибесінің, көзі жетіп, көкейіне түйген ой-тұжырымдарының ұқсастығымен, астастығымен байланысты. Тіл-тілдегі мақал-мәтелдер әрбір халықтың тұрмыс-тіршілігі, дүниетанымы мен әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі жөнінде ақпарат көзі, яғни дүниенің тілдік бейнесі болып табылады. Әрtekтес тілдердің мақал-мәтелдерін салғастырмалы түрде теория мен практиканы ұштастыра отырып зерттеу жалпы тіл біліміндегі өзекті мәселелердің шешімін табуға септігін тигізеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Ахметбекова Р. Мақал-мәтел даналыққа бастайды. //Қазақстан мектебі// 2000 ж., №9.
2. Мукәддәс Мирза. Қазақ-ұйғыр мақал-мәтелдерінің паремиологиялық жүйесі: филол. ғыл. канд. автореф. – Алматы, 2007. – 26 б.
3. Донбаева А.Б. «Даналық түбі бір», – Алматы, 2004. – 133 б.
4. Донбаева А.Б. Араб және қазақ мақал-мәтелдерінің лексика-грамматикалық ерекшеліктері: филол. ғыл. канд. автореф. – Алматы, 2003 – 25 бет.
5. Нұрғали Рымғали. Жеті томдық шығармалар жинағы. «Қазақтың 10000 мақал-мәтелі». – Астана, «Фолиант», 2006. – 636 б.

Материалдар редакцияға түсті: 16.06.2022

БЕКБОСЫНОВА, А.Х., ТУРЕБАЕВА, А.О.

ОСОБЕННОСТИ КАЗАХСКИХ И УЙГУРСКИХ, АРАБСКИХ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОВ

В статье проведен сравнительный теоретический анализ казахских пословиц и поговорок на других языках. Данная статья посвящена изучению особенностей употребления, национально-культурного характера казахских, уйгурских, арабских пословиц и поговорок.

Ключевые слова: пословицы и поговорки, национальный менталитет, односложные пословицы, двудольные пословицы, интернациональные пословицы.

BEKBOSSYNOVA, A.H., TUREBAEVA, A.O.

FEATURES OF KAZAKH, UYGHUR, AND ARABIC PROVERBS

The article provides a theoretical analysis of Kazakh proverbs and sayings in comparison with proverbs and sayings in other languages. This article is devoted to the study of the national and cultural characteristics of Kazakh, Uyghur, and Arabic Proverbs and sayings.

Key words: Proverbs, national mentality, proverbs with one tag, proverbs with two tag, proverbs with international proverbs.

УДК 53

Дёмина, Н.Ф.

кандидат педагогических наук,
профессор кафедры физики, математики
и цифровых технологий,
КРУ имени А. Байтурсынова,

Москаленко, А.Т.

учитель физики КГУ «Школа-гимназия № 12
отдела образования акимата
Костанайской области»,
Костанай, Казахстан

МОДЕЛИРОВАНИЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ МЕТЕОРОИДОВ С АТМОСФЕРОЙ ЗЕМЛИ

Аннотация

В статье обсуждаются результаты компьютерного моделирования взаимодействия метеороидов с атмосферой Земли. Модель, разработанная на основе уравнений физической теории метеорных явлений, позволила исследовать влияние различных факторов на движение метеороида в атмосфере и оценить последствия вторжения.

Ключевые слова: метеороид, атмосфера, моделирование.

1 Введение

Каждый день в атмосферу Земли влетает от 100 до 1000 тонн космических объектов, называемых метеороидами. Они представляют собой твёрдые тела размером от 10^{-4} см. Из-за

активного взаимодействия с атмосферой метеороиды могут плавиться, испаряться и разрушаться (все эти процессы принято называть абляцией), так что не каждый из них способен достичь поверхности Земли и стать метеоритом. Однако если масса и скорость метеороида достаточно велика, его падение может привести к катастрофическим последствиям. В связи с этим актуальной проблемой является прогнозирование возможных сценариев вторжения метеороидов в атмосферу [1].

Массы метеороидов варьируются в диапазоне от 10^{-10} до 10^4 кг. В зависимости от доминирующего состава метеороиды подразделяются на три группы: 1) каменные (имеют минеральный состав); 2) железные (состоят из железоникелевого сплава); 3) железокаменные.

Наиболее часто падают на Землю каменные метеориты (93% от общего числа падений). На железные метеориты приходится около 6% всех падений. Самыми редкими являются железокаменные метеориты (около 1%).

Скорости входа метеороидов находятся в интервале от 11,2 до 72 км/с [2]. Нижний предел – это вторая космическая скорость (скорость убегания) для Земли, а верхний – скорость убегания из Солнечной системы (42 км/с), сложенная со скоростью орбитального движения Земли (30 км/с). Углы входа в атмосферу могут варьироваться от 90° (вертикальное падение) до очень малых значений. Реально наблюдаемые метеороиды, как правило, входят в атмосферу под достаточно большими углами.

2 Материалы и методы

Рассмотрим основные уравнения, описывающие движение метеороида в атмосфере Земли [3]. Будем придерживаться следующих допущений: 1) метеорное тело однородно и имеет форму шара; 2) по мере абляции форма тела не изменяется; 3) влияние вращения пренебрежительно мало; 4) дробление отсутствует.

Полёт метеороида в атмосфере происходит под действием двух сил: силы тяжести mg и силы сопротивления воздуха F_c . Сила аэродинамического сопротивления пропорциональна квадрату скорости тела. Тогда уравнения движения имеют вид:

$$\frac{dv}{dt} = -\frac{C_D \rho S v^2}{2m} + g \sin \theta,$$

$$\frac{d\theta}{dt} = \frac{g \cos \theta}{v} - \frac{v \cos \theta}{R_3 + h}.$$

Первое уравнение описывает изменение модуля скорости метеороида v , второе – изменение угла наклона скорости к поверхности Земли θ . В этих уравнениях m – масса метеороида, S – площадь его поперечного сечения, h – высота над поверхностью Земли, ρ и g – плотность атмосферы и ускорение свободного падения на высоте h , R_3 – радиус Земли.

Безразмерный параметр C_D называется коэффициентом аэродинамического сопротивления и зависит от формы тела, а также от условий атмосферы. Так, при движении в разреженном газе, когда длина свободного пробега молекул больше характерного размера тела, $C_D = 2$: весь импульс набегающего потока передаётся телу (абсолютно неупругий удар). При движении тела в плотной атмосфере, когда длина свободного пробега молекул много меньше характерного размера тела, для шарообразных тел $C_D = 1$.

Третье уравнение описывает потерю массы метеороида вследствие процесса абляции:

$$\frac{dm}{dt} = -\frac{C_H \rho S v^3}{2q},$$

где q – удельная теплота абляции (для каменных и железных метеороидов она составляет около $5 \cdot 10^6$ Дж/кг), C_H – коэффициент теплопередачи. Коэффициент теплопередачи всегда меньше единицы, потому что не вся энергия набегающих молекул идёт на абляцию: она также переходит в излучение, растрачивается на ионизацию молекул, а наиболее значительная часть уносится отлетающими молекулами воздуха и молекулами паров. Хорошим приближением коэффициента теплопередачи является значение $C_H = 0,02$ [4].

Оставшиеся уравнения – чисто кинематические – позволяют найти высоту метеороида над поверхностью Земли h и горизонтальное смещение x :

$$\frac{dh}{dt} = -v \sin \theta, \quad \frac{dx}{dt} = \frac{v \cos \theta}{1 + \frac{h}{R_3}}.$$

Для анализа полёта метеороида в атмосфере понадобится несколько вспомогательных уравнений. Первое позволяет определить плотность атмосферы как функцию высоты и представляет собой известную барометрическую формулу [3, 4]:

$$\rho = \rho_0 e^{-\frac{h}{H}},$$

где ρ_0 – плотность атмосферы у поверхности Земли ($1,29 \text{ кг/м}^3$), H – характерная высота атмосферы (8 км).

Второе вспомогательное уравнение необходимо, чтобы найти ускорение свободного падения на той или иной высоте:

$$g = \frac{GM}{(R_3 + h)^2},$$

где G – гравитационная постоянная, M – масса Земли.

Третье уравнение даёт возможность рассчитать мгновенную площадь поперечного сечения метеороида в зависимости от его массы, которая уменьшается из-за абляции. Поперечное сечение шарообразного метеороида радиуса r есть круг площадью

$$S = \pi r^2,$$

где радиус может быть определён через плотность метеороида δ следующим образом:

$$r = \sqrt[3]{\frac{3m}{4\pi\delta}}.$$

Подставляя это в формулу площади, получим:

$$S = \pi \left(\frac{3m}{4\pi\delta} \right)^{\frac{2}{3}} = \pi \left(\frac{3}{4\pi} \right)^{\frac{2}{3}} \left(\frac{m}{\delta} \right)^{\frac{2}{3}} \approx 1,2 \left(\frac{m}{\delta} \right)^{\frac{2}{3}}.$$

Таким образом, полёт метеороида в атмосфере описывается системой из пяти основных и трёх вспомогательных уравнений. Решая эту систему численными методами, можно точно определить траекторию метеороида и ответить на вопрос, достигнет ли он поверхности.

3-4 Результаты и обсуждение

Для решения системы уравнений, описывающих движение метеороида в атмосфере, была разработана компьютерная программа, внешний вид которой представлен на рисунке 1.

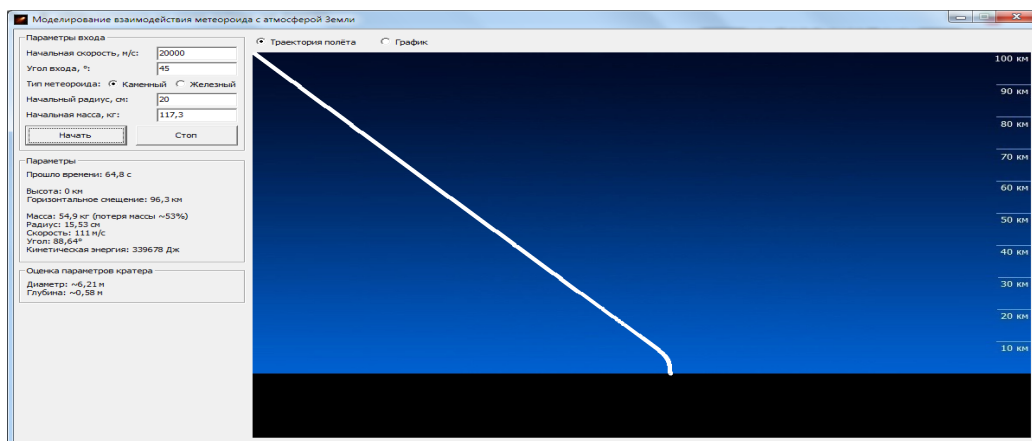

Рисунок 1. Программа для моделирования движения метеороидов

Программа позволяет задать начальные параметры метеороида: скорость и угол входа, начальный радиус и тип (каменный или железный), а затем наблюдать, как будут меняться его параметры по мере движения в атмосфере. Процесс моделирования начинается с высоты $h_0 = 100$ км, где плотность атмосферы почти равна нулю и количеством теплоты, полученным выше h_0 , можно пренебречь [3].

В программе рассчитываются параметры метеороида по мере его падения от высоты 100 км до 0 (поверхность Земли). Для наглядности на экран выводится траектория движения метеороида; также можно построить графики изменения его параметров с течением времени или в зависимости от высоты.

Для верификации программы проводились тестовые расчёты и их сравнение с имеющимися в литературе численными решениями и наблюдательными данными. Так, например, было промоделировано движение фрагмента метеорита Лост-Сити, полёт которого был зафиксирован в 1970 году в США. Начальная масса тела составляла около 18 кг, плотность $\delta = 3600$ кг/м³, скорость входа $v = 14,2$ км/с, угол входа $\theta = 43^\circ$. Полученные результаты оказались в хорошем соответствии с данными наблюдений [5].

С помощью моделирования было исследовано влияние параметров входа на потерю массы метеороида. Как выяснилось, доля потерянной массы практически не зависит ни от начальной массы тела, ни от угла входа. Главным параметром, влияющим на интенсивность абляции, является скорость входа. Это хорошо видно на рисунке 2: при минимальной скорости входа (11,2 км/с) потеря массы составляет 21%, а при максимальной (72 км/с) – практически 100%.

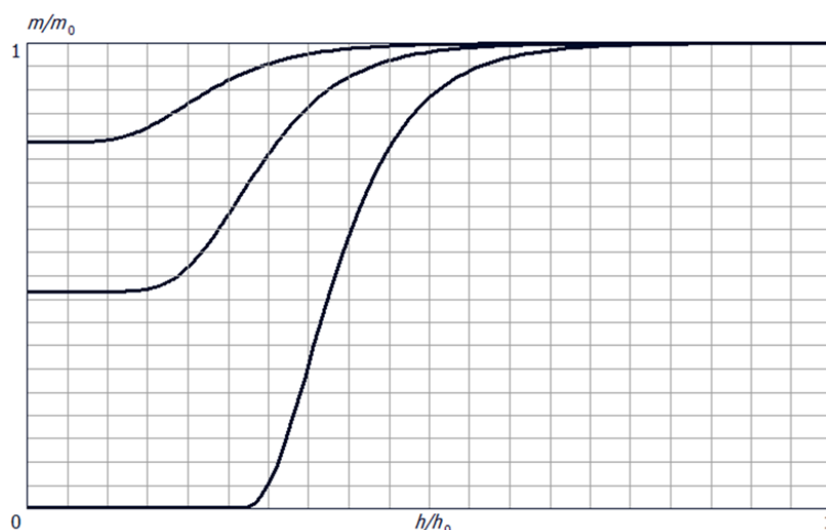

Рисунок 2. Потеря массы метеороида при разных скоростях входа

На рисунке 3 приводится график изменения угла траектории метеороида к горизонту. Видно, что в полёте тело теряет горизонтальную составляющую скорости и к концу пути падает вертикально.

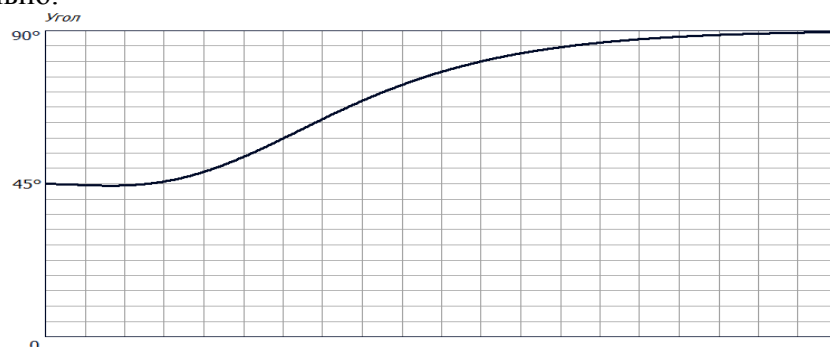

Рисунок 3. График изменения угла для $R = 0,1$ м при $v = 20$ км/с и $\theta = 45^\circ$

Было изучено, как энергия удара зависит от скорости входа метеороида. Для примера рассмотрим каменное тело радиусом 0,5 м (начальная масса 1,8 т), которое входит в атмосферу под углом 45° при разных скоростях – от минимальной до максимальной. Результаты моделирования представлены в таблице 1.

Таблица 1. Конечная масса, скорость и кинетическая энергия каменного метеороида радиусом 0,5 м при разных скоростях входа в атмосферу

Скорость входа, км/с	Конечная масса, кг	Скорость при ударе, м/с	Энергия удара, кДж
11,2	1445	410	121 586
20	858	400	68 574
25	560	306	26 226
30	338	208	7 278
40	95	123	710
50	18	91	73
60	1,6	60	2,8
72	0,022	40	0,018

5 Выводы

Полученные на основе моделирования результаты на первый взгляд могут показаться парадоксальными: чем выше скорость входа метеороида в атмосферу, тем меньшей оказывается энергия удара о земную поверхность. Однако это легко объяснить тем, что увеличение скорости движения приводит к резкому росту интенсивности абляции: согласно уравнению потери массы, темп абляции прямо пропорционален кубу скорости метеороида. Вследствие этого быстрый метеороид обычных размеров теряет почти всю свою массу в плотных слоях атмосферы, а Земли достигает лишь небольшой фрагмент, не представляющий опасности.

Таким образом, благодаря моделированию были выявлены факторы, наиболее заметно влияющие на процесс взаимодействия метеороида с атмосферой. Благодаря этому можно оценить последствия вторжения в атмосферу метеороида с заданными начальными параметрами.

Список литературы

1. Шустов Б.М., Рыхлова Л.В. (ред.). Астероидно-кометная опасность: вчера, сегодня, завтра. – М.: Физматлит, 2010. – 384 с.
2. Боярчук А.А. (ред.) Угроза с неба: рок или случайность? – М.: Космосинформ, 1999. – 220 с.
3. Бронштэн В. А. Физика метеорных явлений. – М.: Наука, 1981. – 416 с.
4. Мелош Г. Образование ударных кратеров: геологический процесс. – М.: Мир, 1994. – 336 с.
5. Коробейников В.П. Математическое моделирование катастрофических явлений природы. – М.: Знание, 1986. – 48 с.

Материал поступил в редакцию 01.06.2022

ДЕМИНА, Н.Ф., МОСКОЛЕНКО, А.Т.

ЖЕР АТМОСФЕРАСЫМЕН МЕТЕОРОИДТАРДЫҢ ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСУІН МОДЕЛЬДЕУ

Мақалада метеороидтердің Жер атмосферасымен әрекеттесуін компьютерлік модельдеу нәтижелері талқыланады. Метеорлық құбылыстардың физикалық теориясының теңдеулері негізінде жасалған модель атмосферадағы метеороидтің қозғалысына әртүрлі факторлардың әсерін зерттеуге және басып кірудің салдарын бағалауға мүмкіндік берді.

Кілт сөздер: метеороид, атмосфера, модельдеу.

DYOMINA, N.F., MOSKALENKO, A.T.

SIMULATION OF METEOROID INTERACTION WITH THE EARTH ATMOSPHERE

The article discusses the results of computer simulation of the interaction of meteoroids with the Earth atmosphere. The model, developed on the basis of the equations of the physical theory of meteor phenomena, made it possible to study the influence of various factors on the movement of a meteoroid in the atmosphere and evaluate the consequences of the invasion.

Key words: meteoroid, atmosphere, simulation.

Бекбосынова, А.Х.

*филология ғылымдарының кандидаты,
тіл және әдебиет теориясы кафедрасының
қауымдастырылған профессоры*

Туребаева, А.О.

*«БВ01702 – Қазақ тілінде оқытпайтын
мектептердегі қазақ тілі мен әдебиеті»
оқу бағдарламасының 4 курс студенті,
Ө. Сұлтангазин атындағы
педагогикалық институты,
А.Байтұрсынов атындағы
Қостанай өңірлік университеті,
Қостанай, Қазақстан*

ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ ЗАМАНАУИ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕР

Түйін

Мақалада көнекөз қазақ мақал-мәтелдеріне заманауи нұсқасымен салыстырмалы тұрғыда талдау жасалған. Берілген мақала қазақ мақал-мәтелдерінің заманауи нұсқасын зерттеуге арналған.

Кілт сөздер: мақал-мәтел, заманауи мақал-мәтелдер.

1 Кіріспе

Қазақ тілінде ғасырлар бойы қалыптасып, қауым жадында сақталып, ұрпақтан ұрпаққа рухани мұра болып келе жатқан мыңдаған мақал-мәтелдерді даналыққа балап, және оларды халық бойындағы асыл қасиетке теңеп, «Халық даналығы» деп атап отырмыз. Мақал-мәтелдер басқа мәдени қорлардан тек аз көлемімен, мазмұнының тереңдігімен ғана емес, сонымен бірге бүкіл халық үшін ортақтығымен, ерекше тартымдылығы және ұтымдылығымен ерекшеленеді. Сондықтан, әр адам күнделікті өмірдің қажетті жағдайларында, қандай мақал болса да, оны өзінің қаруы ретінде қолданады. Орнын тауып жұмсаған сайын «сөз тапқанға қолқа жоқ» деп ерекше бір ләззат алады. Қазақтың мақал-мәтелдеріне үңіле қарасаңыз, тарихты, адамзат қоғамының барлық саласын қамтитынын көресіз. Әрбір асыл сөз халықтың жүрегінен, еңбек пен күресте туғандығын тағы бір мәрте ұғынасыз [2,3].

Қанапина С.Ғ. мақал-мәтелдер туралы былай дейді: «Мақал-мәтелдер халықтың рухани өмірімен, өткен тарихымен тығыз байланысты және мақал-мәтелсіз тілдегі ұлттық нақышты, дүниенің тілдік бейнесінің ұлттық ерекшелігін толық сипаттау мүмкін емес. Өйткені мақал-мәтелдер табиғаты салт-дәстүрге, дүниетанымға, болмыстағы заттар мен құбылыстарды танып білуге ыңғайлы объект болып саналады» [1,4].

Мақал-мәтелдерді оқу, олардың мағынасы мен құрылымдық жағын ұғыну қазақ тілі грамматикасының қыр-сырын меңгеруге, жаңа сөздерді есте сақтауға көмектесіп, сөздік қорды мәнерлі де жарқын етеді. Мақал-мәтелдердің көмегімен адамзат өздерінің өмірлік тәжірибелері мен даналығын келесі ұрпаққа жеткізіп отырған. Кейде сөздің ұлылығын, қандай ерекше мәнге ие екенін түсіну үшін мақал-мәтелдерді тыңдау немесе оқудың өзі жеткілікті. Терең мазмұнының арқасында қазақ мақал-мәтелдері бүгінгі күні өзектілігін жоймауда. Уақыт өте келе талай нәрсе өзгеріске ұшырап, ХХІ ғасырда технологиялар тез дамып, жаңа мамандықтар пайда болады, интернет біздің өмірімізде үлкен рөл атқара бастайды, көненің көзі болып жүрген ақпараттар жаңарып, өткеннің мызғымас бөлігі болып қала береді. Кейбір мақал-мәтелдер ресми жинақтар мен сөздіктерде басылмай немесе уақыт өте келе ұмыт қалып, қолданыстан шығып жатқаны мәлім. Алайда, ел аузынан тысқары қалмай, күнделікті сөйлеуде жиі қолданылып жатқан ежелгі мақал-мәтелдердің нұсқалары

заман ағымына сай бүгінде жаңа реңкпен қолданысқа түсіп жатыр. Мәселен, күні бүгінде ерте кезеңдегі ел аузынан жинақталып, жазылған мақал-мәтелдер негізінде жасалған, бірақ қазіргі күннің шындығына айналдырылған заманауи мақал-мәтелдер ХХІ ғасырдың бейнесін көрсетеді. Мысалы, қазіргі кезде ақпараттық қоғамның дамуы мен ХХІ ғасыр дертіне айналған пандемия салдарынан туындаған заманауи мақал-мәтелдерден үлгі келтісек:

Мақал-мәтелдердің түп нұсқасы	Заманауи (жаңартылған) мақал-мәтелдер нұсқасы
Еңбек етсең ерінбей, Тояды қарның тіленбей	1. Еговқа кірсең ерінбей, 42500 аласың тіленбей; 2. Блогер болсаң ерінбей, тояды қарның тіленбей.
Өнер алды – қызыл тіл	Өнер алды – маска тігу
Сұлу сұлу емес, сүйген сұлу	Сұлу сұлу емес, маска киген сұлу
Жігітке жеті өнерде аз	Жігітке жеті маска да аз
Ата-ананың қадірін балалы болғанда білерсің	Даланың қадірін карантинде білесің
Досы көпті жау алмайды, Ақылы көпті дау алмайды	1. Маскасы көпті вирус алмайды 2. Маскасы жоқты такси алмайды
Ет етке сорпа бетке	Ет етке, маска бетке
Тоқ бала аш баламен ойнамайды, Тоқ кісі аш қалам деп ойламайды.	Маскасы жоқ бала, Маскасы бар баламен ойнамайды
Жүз теңге болғанша, жүз досың болсын	Жүз досың болғанша, 100 ГБ болсын
Соңғы түйенің жүгі ауыр	Соңғы стористің жүгі ауыр
Бірлік болмай – тірлік болмас	Телефонда бірлік болмай, тірлік болмас.
Айдағаның бес ешкі, ысқырығың жер жарады	Жинағаның бес лайк, ысқырығың жер жарады.
Молданың айтқанын істе, істегенін істеме	Блогердің айтқанын істе, істегенің істеме
Өлетін бала молаға қарай жүгіреді	Өлетін бала колаға жүгіреді
Отыз тістен шыққан сөз отыз ру елге кетер	Отыз тістен шыққан сөз, отыз түрлі чатқа тарайды
Аузы қисық болса да, байдың баласы сөйлесін	Аузы қисық болса да подписчигі көп сөйлесін
Ит адамның досы	Розетка адамның досы
Атың шықпаса, жер өрте	Атың шықпаса қалаулымға бар
Отыз күн ойын, қырық күн тойын жасады	30 күн онлайн, 40 күн карантин
Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, Төртеу түгел болса, төбедегі келеді	Ағайын үйде болса, коронавирус кетеді
Ақшаң болса қалтаңда, талтаңдасаң талтаңда	Маска болса қалтаңда Талтаңдасаң талтаңда
Қызға қырық үйден тыйым	Маскасы жоқты 40 үйден тый
Ел боламын десең, бесігіңді түзе	1. Ел боламын десең, масканды түзе 2. Блогер боламын десең хэштегіңді түзе
Қыз – елдің көркі, гүл – жердің көркі	Қыз өссе – елдің көркі, Гүл өссе – әкімшіліктің көркі.
Ақкуды атпа, досыңды сатпа	Ақкуды атпа, сотталасың.
Ит жоқта шошқа үреді қораға, Би жоқта құл жүреді жораға	Ит жоқта иесі үреді.
Қыздың қырық шырағы бар	Қыздың қырық сайты бар.
Алыстан арбалағанша, жақыннан дорбала	Алыстан арбалағанша, Камазбен бір рейс жаса.
Асықпаған арбамен қоянға жетеді	Асықпаған арбамен, Асыққандар таксимен бара берсін.
Ерте тұрған еркектің ырысы артық, ерте тұрған әйелдің бір ісі артық	Ерте тұрған еркектің темекісі тез таусылады.

Жаңбырмен жер көгерер, батамен ел көгерер	Жаңбырмен жер көгерер, трафикпен сайт көгерер.
Жалғыздың үні шықпас, Жаяудың шаңы шықпас	Жалғыз админнің шаңы шықпас.
Боранды күні ит пен бала құтырады	Боранды күні қасқыр мен блоггер құтырады.
Жеті рет өлшеп, бір рет кес	Жеті өңдеп, бір жаз.
Ананың көңілі балада, баланың көңілі далада	Баланың көңілі анада Ананың көңілі Whatsapp-та.
Өзге елде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол	Горилла ішіп маймыл болғанша, қымыз ішіп айғыр бол

2 Материалдар мен әдістер

Бұл мақаланы жазу барысында ең алдымен жалпы теориялық әдіс қолданылып, салыстырмалы баяндау әдісімен материалдар рет-ретімен жүйеленді. Қазақ халқының сөздік қорында кездесетін мақал-мәтелдерді мазмұн-мәніне қарай жүйелеп, қазақ мақал-мәтелдерінің заман ағымына сай өзгерген, жаңаша реңктегі мақал-мәтелдер тізімі ұсынылды.

3-4 Нәтижелер мен талқылау

Мақал-мәтелдер – халықтың салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпын, әдептілік пен парасаттылықты уағыздаушы құрал. Тілдегі қалыптасқан көне де байырғы мақал-мәтелдердің қай-қайсысы болмасын өзінің даму барысында ұзақ тарихи жолды басып өтіп, екшеленіп-еленіп, бүгінгі ұрпаққа сараланып жеткендігі байқалады. Әрбір мақал-мәтелдің бойынан ұзақ әңгіменің, ой-толғаныстың қорытындысы, тобықтай түйіні, тоқ етері ретінде қысқа айтылатын пікірі, алуан түрлі тақырыбы табылады. Мақал-мәтел бір ғасырдың ғана жемісі емес. Олардың алғашқы үлгілері есте қалмаған, ерте заманда туып, өзінің қалыптасу, даму, өсу процесінде талай ғасырлармен бірге жасасқан, бұл сапарында әртүрлі қоғамдық, таптық тілектерге сәйкес өзгеріп, жаңарып отырған. Бүгінгі күні ерте кезеңдегі ел аузынан жинақталып, жазылған мақал-мәтелдерден бастау алып, бірақ заманауи реңкте қолданыс тауып жүрген мақал-мәтелдер ХХІ ғасырдың бейнесін көрсетеді. Нәтижесінде күні бүгінгі қолданыстағы мақал-мәтелдер әлеуметтік желі, пандемия, ақпараттық қоғам тақырыптарын қамтиды. Мақал-мәтелдер, тілдің өзі сияқты, қазіргі өмірдің ерекшеліктеріне оңай бейімделеді. Сондықтан жоғарыда айтылған мақал-мәтелдердің кейбірі қазіргі заманғы халық даналығы болуы мүмкін.

5 Қорытынды

Ашық және айқын мазмұны бар халық даналығын көрсететін қысқа поэтикалық сөздер. Мақал-мәтелдердің қайнар көздері әртүрлі. Олар күнделікті тұрмыс тіршілік пен қоғамдық өмірден пайда болды. Мақал-мәтелдердің негізгі бөлігі, әдетте, ұлттық негізге тығыз байланысты. Мақал-мәтелдерде адамдар адам ұстануы керек моральдық нормаларды бекітеді: еңбекқорлық, өзара көмек, батылдық; адамның жамандықтарын айыптайды: жалқаулық, қорқақтық, сөйлеу қабілеті, өсек, мақтаныш, ашкөздік, екіжүзділік. Мақал-мәтелдердің тәрбиелік мәні зор. Халықтық туындылардың мазмұны, ой тереңдігі көптеген адамдарға тәрбиелік және эстетикалық әсер етеді. Демек, бүгінгі күнге дейін сақталған және толассыз толығып, дамып бізге жеткен мақал-мәтелдердің түп-тамырын көне замандардан алуы – бұл мақал-мәтелдердің өзіне тән құнды ерекшеліктерінің бірі болып саналады.

Әдебиеттер тізімі

1. Қанапина.С.Ғ. «Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің танымдық бейнелігі». – Қостанай: ТОО «Центрум», 2010. – 180 б.
2. Тұрманжанов Ө. Қазақтың мақал-мәтелдері. Алматы «Ана тілі», 1993 ж. – 176 б.
3. Нұрғали Рымғали. Жеті томдық шығармалар жинағы. «Қазақтың 10 000 мақал-мәтелі». – Астана, «Фолиант», 2006. – 636 б.

Материалдар редакцияға түсті: 16.06.2022.

БЕКБОСЫНОВА, А.Х., ТУРЕБАЕВА, А.О.
СОВРЕМЕННЫЕ ПОСЛОВИЦЫ И ПОГОВОРКИ

В статье дан сравнительный анализ современных казахских пословиц и поговорок. Данная статья посвящена изучению современного варианта казахских пословиц и поговорок.

Ключевые слова: пословицы, современные пословицы.

BEKBOSSYNOVA, A.H., TUREBAEVA, A.O.
MODERN PROVERBS AND SAYINGS OF MODERN TIMES

The article provides a comparative analysis of ancient Kazakh proverbs and sayings with modern ones. This article is devoted to the study of the modern version of Kazakh proverbs and sayings.

Key words: proverbs and sayings, modern proverbs and sayings.

ӘОЖ 8.81

Ысқақова, Ш.Қ.

*Тіл және әдебиет теориясы
кафедрасының аға оқытушысы,
гуманитарлық ғылымдар магистрі,
Ө. Сұлтангазин атындағы
педагогикалық институты,
А.Байтұрсынов атындағы
Қостанай өңірлік университеті,
Қостанай, Қазақстан*

ГОВОРЛАРДАҒЫ КҮРДЕЛІ ЕТІСТІКТЕРДІҢ ЖАСАЛУ ҮЛГІЛЕРІ

Түйін

Мақалада говорлардағы тұрақты түрде қалыптасқан, жасалуында, мағынасында, қолданылуында ерекшелігі бар күрделі етістік тұлғалар, олардың жасалу үлгілері қарастырылған.

Кілт сөздер: говор, күрделі сөздер, атрибутивті байланыс, компле-
тивті байланыс, күрделі етістік, лексема, аналитикалық тұлға.

1 Кіріспе

Түркітануда күрделі сөздер сыңарларының өзара қатынасы қалай болса солай емес, сыңарларының грамматикалық белгілері мен лексикалық құрамының мазмұнына сай талғам-дық қағидатқа, үйлесімділікке негізделген. Осыған байланысты күрделі сөз сыңарларының салаластық және сабақтастық қатынастары туралы ұғым қалыптасқан. Салаластық қатынасқа сыңарлары тең дәрежеде байланысатын қос сөздер жатады. Сабақтастық қатынасқа сыңарлары бір-біріне бағынышты біріккен сөздер, тіркесті күрделі сөздер жатқызылып жүр [1, 20-21].

Қазақ говорларында сыңарлары бір-біріне бағынышты сабақтас қатынастағы күрделі сөздер кең тараған. Мұндай қатынастағы күрделі сөздердің сыңарлары бірыңғай сипатта емес. Мәселен, күрделі жыланбас (Түрікм.) «басы жыланның басына ұқсас кесіртке», ешкіқұйрық (Ау., Бөр.) «сәбіз, ешкіемер (Қарақ.) «кесірткенің бір түрі», жылқыауыз (Көкп.) «тістеуік (құрал)», астаубас (Шиелі) «сүйегі ірі, толысқан еркек біртума (түйе)», құстұмсық (Тар., Абай, Шел.) «қайла, жер қазатын құрал», айтұяқ (Қыт.) «жылқы түрі», кемпіршаш (Мер., Шу) «шөлді жерде тарам-тарам боп өсетін өсімдік», кірпіш шай (Омбы) «тақта шай» сөздерінің сыңарлары атрибутивтік қатынаста, себебі бірінші сыңарлары екінші сыңарларының қандай екенін анықтап тұр, яғни, алғашқы анықтауыш сыңарлары екінші анықталушы сыңарларда аталған заттардың (немесе заттанған атаулардың) әртүрлі мағыналық белгі, қасиеттерін білдіреді. Түркітануда күрделі сөз сыңарларының мұндай бір-біріне бағынышты сипаты атрибутивтік қатынас түрінде танылады [1, 112]. Ал орам болу (Қарм.) «бағыну» де-

ген құрамды етістікті алсақ, оның құрамы зат есім орам сөзі мен көмекші етістік қызметіндегі дербес мағыналы болу сөзінің тіркесуінен жасалып тұр. Мұндай құрамды күрделі сөздердің өзара байланысы толықтауыштық, пысықтауыштық қатынасты білдіреді де, комплетивтік қатынастағы күрделі сөздер деп жіктеліп жүр [1, 20-21].

Қазақ тіліндегі күрделі сөздер жайындағы еңбектерде сабақтастық қатынастағы күрделі сөздерді атрибутивтік, комплетивтік түрде жіктеу кездеспейді. Бұл терминдер жалпы тіл білімінде синтаксистік байланыс түрлеріне байланысты қалыптасқан қолданыстағы терминдер. Атрибутивті байланыс – зат, процес мағынасындағы сөз бен оның әртүрлі белгілерін (сапасын) көрсететін сөздің тікелей бірігуін, тіркесуін білдіретін неғұрлым тығыз синтаксистік байланыс түрі. Комплетивті байланыс – сөйлемде толықтауыш пен пысықтауыштың дербес синтаксистік бірліктер ретінде қызмет етуін білдіретін синтаксистік байланыстың неғұрлым еркін түрі [2, 398]. Оның үстіне бұл терминдер сабақтастық қатынас түрлерін талдауда қолайлы көрінді.

Мақалада говорлардағы сабақтастық қатынастағы күрделі сөздердің бір түрі – сыңарлары комплетивтік қатынастағы күрделі сөздер талданады.

Говорлардағы комплетивтік қатынастағы күрделі сөздерге негізінен сыңарлары толықтауыштық, пысықтауыштық қатынасты білдіретін күрделі етістіктер және күрделі етістіктер тобына жатқызылып жүрген есім сөздер мен етістіктерден (көмекші етістік қызметіндегі) жасалған құранды етістіктер жатады.

2 Материалдар және әдістер

Говорлардағы күрделі етістіктердің жасалуы.

Сөзжасамдық құбылыс ретінде күрделі сөздердің жасалуындағы жалпы заңдылық күрделі етістіктерге де тән. Күрделі сөздерге ортақ заңдылықтар негізінде күрделі етістіктердің өзіндік белгілері, нақты жасалу үлгілері қалыптасқан. «Қазақ грамматикасында» күрделі етістіктердің мынадай өзіндік белгілері атап көрсетіледі:

1) Күрделі етістік біртұтас лексикалық мағынаға ие. Күрделі етістік білдіретін күрделі қимыл ұғымы оның құрамындағы сыңарларының жеке мағыналарына тең емес, солардың мағыналық қосындысынан туады, сыңарларының мағынасы тұтас мағынаға кіреді. Бұл жағынан күрделі етістік туынды түбір етістік сияқты, оның сыңарлары туынды түбір етістіктің морфемалары іспеттес.

2) Күрделі етістіктер тек мағыналы етістіктерден жасалады, құрамындағы сыңарлары мағына жағынан тең болады. Мысалы, шығып кетті деген күрделі етістік сыңарларының мағыналары тең. Олардың әрқайсысы біртұтас күрделі қимылдың бір бөлігін білдіреді.

3) Күрделі етістік күрделі бір қимыл ретінде танылуы керек, оның мәні бөлшектеуге келмейді.

4) Күрделі етістіктер дербес сөздер болғандықтан, сөйлемнің бір мүшесінің қызметін атқарады, оның сыңарлары жеке-жеке сөйлем мүшесі бола алмайды.

5) Күрделі етістік сыңарларының арасына басқа сөз кіре алмайды. Мысалы, қайтып беру деген сөзжасам бойынша бір сөздің қызметін атқаратындықтын, оның арасын жарып басқа сөз қосылмайды.

6) Күрделі етістіктің құрамы тұрақты, қашанда бір құрамда қолданылады, себебі сыңардың орнын ауыстыруға болмайды.

7) Күрделі етістік бір-ақ екпінге ие болады [3, 394-397].

Күрделі етістіктің осындай белгілерін татар тілі деректері негізінде Ф.А. Ганиев те көрсетеді. Ол тек да-та (де-те) демеулік шылауы күшейту мәнінде, ғына-гена (қына-кена) демеулігі шек қою мәнінде күрделі етістік арасында қолданылуы мүмкіндігін айтады: Наташа сахнаға менеп та житте (Наташа сахнаға мініп те жетті). Китапны укып кына чыктым «Кітапты оқып қана шықтым» [1, 99-101].

Ф.А. Ганиевтің пікірінше, бұл айтылған белгілердің бірде-бірін абсолюттік (даусыз, сөзсіз) деуге болмайды, тілдік деректер көрсеткендей, олардың бәрінің жиынтығы ғана күрделі етістікті, яғни лексикалық бірлікті жасап алады. Ф.А.Ганиев күрделі етістіктің ерекше-

лігін көрсету үшін, еркін тіркесті етістіктердің төмендегідей белгілерін атап өтеді: 1) еркін тіркесті етістіктердің құрамы дербес лексикалық бірліктерден тұрады да, сөйлемде дербес синтаксистік қызмет атқарады, 2) еркін тіркесті етістіктердің сыңарлары арасына дербес мағыналы үшінші сөз енуі мүмкін, 3) еркін тіркесті етістіктің алғашқы сыңары сөйлемде түсіп қалуы мүмкін, одан сөйлемнің тұтастығы бұзылмайды, себебі еркін тіркестің сыңарлары арасында өзара шарттық, өзара сіңісу жоқ [1, 101].

Қазақ тіліндегі күрделі етістікті жасауға тірек болатын отыз шақты, солардың ішінде өнімді жиырма шақты етістік анықталған. Олар: кет, кел, ал, бер, әкет, әкел, қайт, шық, таста, жібер, өт, қой, қал, көр, кір, жөнел, қара, біт, түс т.б. [3, 398]. Қазақ тіліндегі күрделі етістік жасаудың негізгі үлгісі (типi) – «көсемшелі етістік + етістік» (көмекші етістік қызметінде): алып кел, барып кел, көріп кел, алып шық, барып шық, тартып ал, жарып таста, айтып бер, айта бар, ала бар т.б. Осы үлгі бойынша туған күрделі етістіктер жалпыхалықтық тілге де, говорларға да ортақ. Және бұлар күрделі етістіктердің басым көпшілігін құрайды. Біз мақаламызда бұл сияқты белгілі күрделі етістіктерге тоқталмаймыз. Күрделі етістіктерге байланысты зерттейтін нысанымыз – говорлардағы тұрақты түрде қалыптасқан, жасалуында, мағынасында, қолданылуында ерекшелігі бар күрделі етістік тұлғалар. Бірақ бұлардың қай-қайсысын болсын жаппай, жиі айтылатын өнімді тіл бірліктері деуге болмайды. Олар жекелеген аудандарда қолданылады. Говорларда бұл етістіктер әдеби тілде тіркеспейтін сөздермен тіркесіп, жаппай емес, жекелеген аудандарда тұрақты түрде қолданылатын күрделі етістіктердің өзгеше типтерін жасаған. Күрделі етістік жасалуындағы негізгі тип – «көсемше етістік + етістік» бойынша говорларда бірқатар күрделі етістік жасалған: сыймай қалу (Қош.) «жетпей қалу», айылдап келу (Қош.) «қыдырып келу», күліп болмау (Шұб.) «күлкісін тыя алмау», тоқталып тұру (Ойыл) «әзір, дайын тұру» оқып білмеу (Түрікм.) «хат танымау» т.б.

3-4 Нәтижелер мен талқылау

«Көсемше+етістік жүру» үлгісінен күрделі етістік жасалған: ерісіп жүру «еріп жүру». Олар бізге ерісіп жүрді (Қарм.), қасынысып жүру «тату жүру». Біз айтыс-тартысты қойып, қасынысып жүрейік (Шұб.). Бұл мысалдарда негізгі етістік -ыс/-іс жұрнағын қабылдап, сырттай ортақ етіс тұлғасында көрінеді, бірақ онда ортақ етіс мағынасы жоқ, тек көсемшенің -ып/-іп жұрнағын қабылдаған түбір етістік қимылдың мөлшерін білдіріп тұр.

«Көсемше+етістік жіберу» үлгісімен күрделі етістік жасалған: күсіп жіберу «құйып (салып) жіберу». Ұнды ауызға күсіп жібергені қалай? (Больш.), жымпитып жіберу «ұрлап қою». Әлгі адам егеуімді жымпитып жіберді-ау (Моңғ.). Бұл мысалдарда күсіп, жымпитып сөздері ауыс мағынада қолданылып, қимылдың кенет, шапшаң болғанын білдіреді.

«Көсемше+етістік қалу» үлгісімен жасалған күрделі етістіктер: сыймай қалу «жетпей қалу». Олардың біреуіне таңба сыймай қалыпты (Қош.), ауалап қалу «күңсіп қалу». Күн ұзаққа қой соңында жүріп, ауалап қалдым (Маң.), көзеп қалу (Шығ. Қаз., Зайс.) «аудың торына ілініп қалу» Қарма ауға көбірек көзеп қалатын балық – алабұға. (Шығ. Қаз., Зайс.), көбініп қалу (Гур., Маңғ.) «абдырап, сасып қалу». Бұл мысалдарда сыймай, ауалап т.б. сөздер ауыс мағынада қолданылып, олар қатысқан күрделі етістіктер қимылдың нәтижесін, аяқталғанын білдіреді.

«Көсемше (-іп)+етістік келу» үлгісімен жасалған күрделі етістіктер: айылдап келу «қыдырып, ауылшылап келу» (Қош.), тіркестің бірінші сыңары жергілікті халық тіліне алтай тілінен енген, алтай тілінде айыл, моңғол тілінде айл «ауыл», тіркес қимылдың нәтижесін білдіреді. «Көсемше (-а) + етістік келу» үлгісімен: жинала келді «жиналды». Үш қысқа азық болғандай пішен жинала келді (Жымп.). Мұнда қимылдың белгілі мөлшерде жүйелі іске асқаны білдіріліп тұр.

«Көсемше + етістік болмау» үлгісімен жасалған күрделі етістіктер: күліп болмау «күлкісін тыя алмау». Ол әңгімені естігенде, сен күліп болмайсың (Шұб.) қимылдың қалпын білдіреді, татып алмау «білмеу, хабарсыз болу». Бұл қыз түрікмен тілін татып алмайды (Түрікм.). Бұл мысалдарда күрделі етістіктер қимылдың болымсыз нәтижесін білдіріп тұр.

«Көсемше + етістік қою» үлгісімен жасалған күрделі етістіктер: үйтіп қою «талан-таражға салу». Басы кірсе болды, үйдің мүлкін үйтіп қояды (Түрікм.), келіп қою «келу, келіп қалу». Олар күтпеген кезде келіп қойды (Қош.). Бұл мысалдар бір мәрте қимылдың кенеттен іске асуын білдіреді.

«Көсемше + етістік тұру» үлгісімен жасалған күрделі етістіктер: тоқталып тұру «әзір, дайын тұру». Қазір мәшине келеді, балам, тоқталып тұр (Жал.), болып тұру «болды». 1993 жыл болып тұр. Қызылтас аудан болып тұр (Аяг.). Бұл мысалдарда күрделі етістіктер заттың қалыпты, үйреншікті жайын білдіріп тұр.

«Көсемше + етістік білмеу» үлгісімен жасалған күрделі етістіктер: оқып білмеу «оқи алмау». 5 класты оқысаң да, кітапты дұрыстап оқып білмейсің (Түрікм.) Мысал қимылдың болымсыз нәтижесін білдіреді.

Бұдан басқа әртүрлі тұлғадағы етістіктер мен модаль сөздердің тіркесуі арқылы күрделі етістікке ұқсас етістіктің аналитикалық тұлғалары жасалған. Мысалы: «ауыспалы көсемшенің 2-жақ жіктік тұлғасы + керек модаль сөзі» үлгісімен: білесің керек «білуің керек». Сені мұны білесің керек (Қош.), Жүресің керек «жүруің керек». Сенің осында жүресің керек (Қош.). «Ауыспалы көсемшенің I жақ жіктік тұлғасы + шығар көмекші етістігі» үлгісімен: жүрем шығар «жүретін шығармын». Мен ертеңгісін Ырғызға жүрем шығар (Қараб.). Бұл тіркестер қимылдың іске асуы қажеттігіне күмәнділікті білдіреді.

Кейде күрделі етістік құрамындағы көсемше жұрнақтары бірінің орнына бірі қолданылады. Мысалы: көшіп бастады дегенде көсемшенің -іп жұрнағы орнына, қоздап бастады, лақтап бастады дегенде көсемшенің -п жұрнағы көсемшенің -й жұрнағы орнына жұмсалып тұр: Ел Сырға көшіп бастады (Түрікм.). Фермада қойлар қоздап, ешкілер лақтап бастады (Түрікм.). Ойнап болмау «ойнай білмеу» дегенде көсемшенің -п және -й жұрнақтары бірінің орнына бірі қолданылып тұр. Мен карта ойнап білмеймін (Қош.). Керісінше, айта қоя берді дегенде көсемшенің -а жұрнағы -ып жұрнағы орнына жұмсалып тұр. Ол өлеңді айта қоя берді (Түрікм.).

Етістіктің грамматикалық категориясының бір түрі қалау райдың жасалуында ерекшелік бар. Әдеби тілде қалау райдың бір түрі негізгі етістікке -қы /-кі, -ғы/-гі жұрнақтары жалғануы арқылы тәуелденіп барып жіктеледі де, оған кел, келді, келеді көмекші етістіктері тіркесу арқылы жасалса, кейбір оңтүстік говорларда -қы, -кі жұрнақты тәуелдеулі етістікке болымды мағынаны білдіру үшін модаль бар сөзі, болымсыз мағынаны білдіру үшін модаль жоқ сөзі тіркесу арқылы жасалады. Мысалы: Баламды биыл оқуға жібергім бар (Шу). Оның ешкімді жамандағысы жоқ (Түлк.). Алмагүлдің біздің үйге келгісі бар (Ұзын).

Мезгіл үстеу бері сөзімен тіркесіп есімше, көсемше тұлғасымен ауысып айтылады. Мысалы: келгелі бері «келгеннен бері» орнына. Осында келгелі бері қол тимеді (Шу). Күрделі етістік сынғалы тұр кейбір оңтүстік говорларда сынуға тұр түрінде айтылады [4, 277].

Говорлардағы құранды етістіктердің жасалуы. Түркітануда құранды етістік терминін күрделі етістік терминімен байланыстырып қолдану жиі кездеседі. Күрделі етістік дегенге құрамы екі етістіктен тұратын тіркестермен бірге «есім + көмекші етістіктен » тұратын тіркестердің бәрі де жатқызылып келеді. Бірақ «Қазақ грамматикасында» күрделі етістіктің , әсіресе құранды етістіктердің сөзжасам тұрғы-сынан зерттелуіне байланысты әлі де болса анықтайтын мәселелері бары көрсетілген. Шешу-ді қажет ететін мәселелердің бірі құранды етістіктердің бірде күрделі етістік, бірде тұрақты сөз тіркестері құрамында жүргеніне байланысты [3, 400]. Тұрақты сөз тіркестерінің құранды етістіктерге ұқсас келетін түрлері негізінен фразалық тіркестер (*аузы бармады, аузы-мұрны қисаймай ,жолы болды, жолы түсті, жол тапты, қанына тартты т.б.*) болса, олардың қалыптасуының өзіндік белгілері бар. Оның ең бастысы – фразалық тіркестердің бейнелік си-патта болуы. Мысалы, *қолға алдым* тіркесі «кірістім , бастадым » мәнінде тұрақты тіркес, ал *кітапты қолға алдым* дегенде құранды етістік екені байқалады. Ойға түсті дегенді «ойлан-ды» мағынасында тұрақты тіркес, «еске түсті» мағынасында құранды етістік деп тануға болады.

Сол сияқты құранды етістіктерді күрделі етістіктерге жақындататын белгілер бар: құранды етістік күрделі етістіктер сияқты дербес мағыналы нақты сөздерден (есім сөз + етістік) тұрады. Құранды етістік құрамындағы етістік көмекші етістік қызметінде есім сөзге тіркесіп есімнен етістік жасайтын морфеманың қызметін атқарады. Мысалы, *көмек ет - көмектес, табыс ет - тапсыр*. Құранды етістіктердің күрделі етістіктерге жақын осындай белгілерін ескеріп, «Қазақ грамматикасында» оларды «күрделі етістіктер тобындағы құранды етістіктер» деп атаған [3, 260].

Күрделі құранды етістіктердің жасалуында алғашқы тірек сыңары ретінде негізінен зат есімдер мен сын есімдер, ал екінші сыңары ретінде көмекші етістіктер қызмет етеді. Есім сөздермен тіркесуде өнімділік танытатын көмекші етістіктер: болу, қылу, алу, ету, салу, шығу, жасау, ашу, жүру, түсу, келу, кету т.б. Ф.А. Ганиев бұларды күрделі құранды етістіктерді жасауда көмекшілік қызмет атқаратынын ескеріп, оларды функционалды көмекші етістіктер деп атайды [1: 88].

Говорларда құранды күрделі етістік төмендегідей үлгілермен жасалған:

«Зат есім + етістік болу» үлгісімен алғашқы сыңарға қатысты әрекеттің аяқталуын білдіретін өнімді құранды етістіктер жасалады: *парт болу* (Арыс) «ісіп -кеуіп кету», *сабыс болу* (Зайс.) «әбігерлену, ары -бері сапырылып жүру», *тата болу* (Жанг.) «басы кату», *тебен болу* (Қаз.) «тебендеп шығу, тебендеу», *тұяқ кесті болу* (Чап.) «мал жайылымының тозуы, тапталуы», *пыш болу* (егін дәні туралы, Жымп., Қараб., Сыр.) «семіп, солып қалу», *мойын болу* (Түрікм.) «мәжбүр болу», *бет қара болу* (Моңғ.) «қарабет болу», *ана болу* (Жән.) «біреуді көп ойлау», *ақырап болу* (Орда) «таусылу, біту», *мама ағаш болу* (Талд.) «ат байлаушы болу», *мәңгүрт болу* (Маң.) «мәңгіру, есеңгіреу», *мүкіс болу* (Қыт.) «сыну, мертігу», *сабу болу* (Есб.) «саябыр болу саябырлау», *шықбайтал болу* (Есб.) «шетқақпай болу», *қазан болу* (Сыр.) «таусылу, біту», *шекем болу* (Тоб.) «ақтану, сақ болу», *жор болу* (ҚХР) «жолдас болу, жақтас болу, ілігу».

«Зат есім + етістік қылу» үлгісімен алғашқы сыңарға байланысты іс-қимылдың орындалуын білдіретін өнімді құранды етістіктер жасалады: *иіс қылу* (Гур., Маңғ., Түркм. Красн.) «эруақтарға бағыштап шелпек пісіру», *Қуыс үйміз ғой, өлілердің мұрнына барсын деп иіс қылуды да білмейді бұлар* (Ә.Кекіл., Құс. қан., 103), *жәрдем қылу* (Шымк., Қызылқ.) «айқай-шу шығару». *Бір-екі күн тірліктен қалса, дереу жәрдем қылады* (Шымк., Қызылқ.), *мәтел қылу* (Маң.) «кесел жасау, кедергі келтіру», *ұры қылу* (Қош.) «ұрлық істеу, ұрлау», *шырық қылу* (Қош.) «басын айналдыру, мазалау», *жер төңкеріс қылу* (Кег.) «жер жырту», (Кег., Сар.) «жер аудару, қонысынан тайдыру», *қаза қылу* (Ұзын.) «өлтіру», *жауыт қылу* (Қ. ту) «айтып қою, айту». *Қанжығалы Райымбек Нұралы мен Баймағамбеттің сөйлескенін Саққұлаққа жауыт қылыпты* (Қ. ту), *ежіре қылу* (Шу) «келісу, уәделесу», *бас қылу* (Больш.) «басшылық ету, кеңес беру», *мойынтаулық қылу* (Жуа.) «тартыншақтау, ықылассыз болу», *тәжіке қылу* (Жаңг.) «келеке ету», *арт қылу* (Ақс., Көкп.) «арқа тұту», тәкіліп қылу (Өзб.) «ұсыныс жасау», парсыша тәклиф «тапсырма, міндет, борыш» (пер. рсл:339), шалдырыс қылу (Қарақ.) «келіспеу», шежде қылу (Арал) .) «намаз оқу», боран қылу (Нар.) жария қылу т.б.

«Зат есім + етістік алу» үлгісімен бірінші сыңарға қатысты іс-қимыл, процестің іске асуын білдіретін өнімді құранды етістіктер жасалады: *күн алу* (Қош.) «демалысқа шығу», *еңбек алу* (Түлк.) «еңбеккүн алу», *құлағын алу* (Маң.) «хабардар болу», *наршаны алу* (Аман.) «мазалау, мазасын алу», *қапталына алу* (Арал) «өз қарауына алу», *забыт алу* (Жал.,Торғ) «игеру, меңгеру», *тын алу* (Түрікм.) «тынышталу, демалу», *тән алу* (Өзб.) «мойындау», *тән алмау* (Кег., Жам.) «мойындамау ,қабылдамау», *чендей алмау* (Шел.) «жақындай алмау , жете алмау», *шеніне алмау* (Қыт.) «менсінбеу», *қағаз алу* (Тал.) «хат алу».

«Зат есім + етістік салу» үлгісімен алғашқы сыңарға қатысты әрекеттің жасалуын білдіретін құранды етістіктер жасалады: *сәуір салу* (Маң.) «түнделетіп жүру», *жер салу* (Қ.орда: Сыр., Жал.) карта ойнында ақша тігу, көн тігу. *Карта ойнағанда әуелі жер салу керек* (Қ.орда, Сыр.). *түн кату; зиян салу* (Арал) «зиян келтіру», *шот салу* (Түрікм.) «аяқтан

шалу», *аласат салу* (Ырғ.) «бүлдіру, бір-біріне араластыру», *үн салу* (Абай) «дауыстау», *Суық хабарды естігенде, атай үн салып жылады* (Абай), *өттікке салу* (Арал) базарға апару», *шыршық салу* (Жән.) «арандату, араға от салу».

«Зат есім + етістік ету» үлгісімен алғашқы сыңарға қатысты әрекеттің жасалуын білдіретін құранды етістіктер жасалады: *кәр ету* (Ақт., Ойыл) «қатулану, ашу шақыру, қаһарлану». *Неменеге аяқ астынан кәр ете қалдың* (Ақт., Ойыл), *жол ету* (Өзб., Ташк.) «жолға тұру». *Бұрын ол көп жол еткен* (Өзб., Ташк.), *жантақыл ету* (Жанг.) «тиіп-қашу, тайсақтау», *мұхлис ету* (Арал) «айтқанды қабылдау, қайталау», *Ол айтқанды 2-3 рет мұхлис етеді* (Арал), *зат етпеу* (Есб.) «ештеме етпеу, түк етпеу», *тәрк ету* (Орын.) «бұзбау, зиян келтірмеу», *тәсіп ету* (Маң.) «бәсекелесу, таласу», (Об.) «мақтау», *Тәңір берген жігітке тәсіп етпе* (Арал). *Сен оны бізге көп тәсіп етпей-ақ қой* (Об.), *күлістік ету* (Маң., Жанг.) «күлкі ету, мазақтау», *дауыс ету* (Жам.) «жоқтау, дауыстап жылау», *бәс етпеу* (Маң.) «бәстеспеу, таласпау», *дауым ету* (Қарақ.) «жалғастыру, ұштастыру», .

«Зат есім + етістік жасау» үлгісімен бірінші сыңарға қатысты әрекетті аяқтауды білдіретін құранды етістіктер жасалады: *жұмыс жасау* (Ақт., Орал, Түрікм.) «жұмыс істеу, қызмет істеу», *уақиға жасау* (Абай.) «жағдай жасау, әрекет ету, ретін келтіру», *машураат жасау* (Аман.) «ұйғару».

«Зат есім + етістік қою» үлгісімен бірінші сыңарға қатысты әрекеттің орындалуын білдіретін құранды етістіктер жасалады: *бәс қою* «салып қалу». *Мына ауру аяғыңа бәс қоямын да ойбайлатамын* (Ойыл), *шөл қою* (Түрікм.) «суармау», *жала қою* (Больш.) «жала салу».

«Зат есім + етістік түсу» үлгісімен алдыңғы сыңарға қатысты әрекеттің іске асуын білдіретін құранды етістіктер жасалады: *мойнына түсу* (Маң.) «мойындату», *тойға түсу* (Түрікм.) «тойға бару», *түсел түсу* (МХР.) «(үйден) адам үзілмеу, көп адам келу», *шылан түспеу* (Моңғ.) «іріктке май түспеу», *қайыққа түсу* (Там.) «түйенің қаюы», *күн түсу* (Еңб.) «жай түсу».

«Зат есім + етістік қалу» үлгісімен бірінші сыңарға қатысты қимыл-әрекеттің іске асуын білдіретін күрделі етістіктер жасалады: *көзінде қалу* (Арал) «көзге түсу», *әнтенде қалу* (Көкп.) «құр қалу», *шерет қалу* (Абай) «шүй қалу, жырытпай қалу».

«Зат есім + етістік шығу» үлгісімен алғашқы сыңарға қатысты әрекеттің іске асуын, орындалуын білдіретін құранды етістіктер жасалады: *үдесінен шығу* (Арыс) «аяқтап бітіру, орындау», *чықарға чығу* (Ақс., Көкп.) «тысқа шығу», *танасы шығу* (Тарб.) «тас-талқаны шығу», *деңгел шығу* (Больш.) «тең шығу, қатар болу», *шырпыны шығу* (Ұлы.) «жанын салу, бәйек болу», *күлпәржі шығу* (Түрікм.) «быт-шыты шығу», *шекеден шығу* (Түлк.) «миды ашыту, басты ауырту, шетіне шығу «елден ерекше болу». *Ол адам баласының шетіне шыққан кісі* (Арал).

«Зат есім + етістік ашу» үлгісімен алғашқы сыңарға қатысты іс-қимылдың орындалуын білдіретін құранды етістіктер жасалады: *көзалақ ашу* (Көкп.) «көзі алақтау», *үстін ашу* (Түрікм.) «әшкерелеу, бетін ашу», *күлмәнін ашу* (Торғ.) «сырын ашу, әйгілеу», *шау ашу* (Қоң.) «дауыс қарлығу».

«Зат есім + етістік келу /келмеу» үлгісімен бірінші сыңарға қатысты әрекеттің орындалуын білдіретін құранды етістіктер жасалады: *сасы келмеу* (Қарм.) «шамасы келмеу», *асқардан келу* (Об.) «күтпеген жерден келу», *түйдек келу* (Еңб.) «топтанып келу», *шоласы келмеу* (Шел., Кег.) «шамасы келмеу», *қатысы келмеу* (Талд.) «түрі, бейнесі келмеу», *шарқаты келмеу* (Түрікм.) «шамасы, әлі келмеу».

Бұдан басқа зат есімдер мен етістік ұру, соғу, қағу, сұрау, шағу, қайту, таю тігу т.б. сөздердің тіркесуі арқылы жасалған бірен-саран құранды етістіктер кездеседі: *қадам ұру* (Арыс) «қадам басу, адымдау», *шөл қағу* (Шевч., Маң.) «шөлдеу, сусау», *егін соғу* (Рес. Омбы) «егін жинау», *қатер сұрау* (Жән.) «науқастың көңілін сұрау», *күн шағу* (Маң.) «күн өтіп кету», *қажары қайту* (Арал) «қарқыны, беті қайту», *тәртіптен таю* (Арал) «тәртіпке бағынбау», *шынжыр тігу* (Өзб.) «кесте тігу түрі».

«Сын есім + етістік болу» үлгісімен бірінші сыңарға қатысты сын-сипатты білдіретін құранды етістік жасалады: *айық болу* (Қош.) «ашылу, ашық болу», *Күн ертең айық болса, чөп жиямыз* (Қош.), *сипыл болу* (Қош.) «түк қалмау, жоқ болу», *әшкерелі болу* (Арал) «белгілі болу», *албарлы болу* (Жанг. Гур.) «әбігер болу», *ауа жайлы болу* (Волг.) «жүк ті болу», *арзу болу* (Маң.,Сыр.) «ынтық болу», *ақиық болу* (Арал, Қаз.) «жария болу, таныс болу», *аймандай болу* (Қорд., Кег.) «әшкере болу», *мошабай болу* (Қарақ.) «шаршау, қажу», *мұралы болу* (Қыт.) «жолы болу», *шилi болу* (Қыт.) «ығыр болу», *кес болу* (Қ.орда., Қарм.) «әңгімеге алдандыру, аландату, бөгет болу. Қарағым, Ұзақбай, орақ орған адамдарға кес болма, жұмысқа бар. (Қ.орда., Қарм.).

Бұдан басқа сын есімдер мен етістік *түсу, тарту, жасау, өту, тұру* т.б. сөздердің тіркесуі арқылы аздаған құранды етістіктер жасалады: *қиын түсу* (Түрікм.) «қиын жағдайда болу», *тәуір тарту* (Кег.) «сауыға бастау», *күйлі жасау* (Түрікм.) «ауқатты тұру», *зор өту* (Ұзын.) «зорығу», *бодамсыз тұру* (Больш.) «тәуелсіз, еркін болу».

«Үстеу + көмекші етістік» үлгісімен жасалған құранды етістіктер кездеседі: *селкеу қарау* (Абай) «немқұрайды қарау», *мұқым болу* (Ырғ.) «мұқият болу», *пақас отыру* (Жанг.) «берік, орнықты отыру», *салқа жорту* (Маң) «бірқалыпты бүлкілдеп жүру», *аяқ үстінде жүру* (Чап.) «бос жүру», (Маң.) «кепілде болу», *тақа біту* (Абай) «түк қалмау» т.б.

Еліктеу, одағай сөздер мен көмекші етістіктердің тіркесуінен бірен-саран құранды етістік жасалады: *сәлп ету* (Арал) «жалп ету», *тәйт демеу* (Арал) «үндемеу, үн шығармау».

5 Қорытынды

Қорыта айтқанда, мақалада говорлардағы сыңарлары комплективтік қатынастағы объективтік, пысықтауыштық, байланысты білдіретін күрделі етістіктер мен олардың тобына жататын құранды етістіктердің өзіндік сипаты, бір-бірінен айырма – ерекшеліктері көрсетілді. Сонымен бірге олардың қай-қайсысы болсын дербес мағыналы сөздерден жасалып, күрделі қимыл атауын білдіретіні, сөйлемде бір мүшенің қызметін атқаратыны сияқты ортақ белгілеріне тоқталдық. Қазақ тіліндегі күрделі етістік жасауға тірек болатын, көмекші етістік қызметін атқаратын етістіктер (*ал, бер, сал, кел, кет, шық, түс т.б.*), солар арқылы жасалған күрделі етістіктің мол қоры, күрделі етістік жасайтын негізгі үлгі «көсемше етістік + етістік» жалпыхалықтық тілге де, говорларға да ортақ сипатта екені, жалпыхалықтық тілден ерекше күрделі етістіктер говорларда көп емес екені анықталды. Көсемше етістік пен *жүру, жіберу, келу, болмау, қалу, қою, тұру* т.б. сияқты етістіктердің тіркесуі арқылы жасалған күрделі етістіктер өнімсіз түрде жекелеген аудандарда ғана кездеседі. Сондай-ақ, бұдан басқа *керек, шығар* модаль сөздерімен тіркескен, құрамы тұлғалық өзгеріске ұшыраған (*барғым бар, келгісі жоқ*) етістік тұлғалар талданды.

Мақалада сонымен бірге, говорлардағы құранды етістіктер, олардың күрделі етістіктерге жақын белгілері талданды. Сөзжасам тұрғысынан зат есім мен *болу, алу, салу, ету, жасау, қою, түсу, шығу, келмеу* етістіктерінің, сын есім мен *болу, түсу, тұру* етістіктерінің, үстеу мен *қарау, болу, жүру* т.б. етістіктердің тіркесуі арқылы бірқатар құранды етістіктер жасалғаны анықталды. Басқа сөз таптарының қатысуымен жасалған құранды етістіктер бірен-саран ғана.

Әдебиеттер тізімі

1. Ганиев Ф.А. Образование сложных слов в татарском языке. Москва: Наука, 1982, – 150 с.
2. Ряшенцев К.Л. Сложные слова и их компоненты в современном русском языке: Учеб. пособие. – Орджоникидзе, 1976. – 285 с.
3. Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. Астана, 2002. – 783 б.
4. Аманжолов С. Қазақ тілі диалектологиясы мен мәселелері (орысшадан аударған Ғ. Қалиев) Алматы, сөздік, 2004. – 535 б.
5. ҚТАС – Қазақ тілінің аймақтық сөздігі. Алматы: Арыс, 2005. – 821 б.
6. ҚТДС – Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігі. Алматы: Ғылым, 1969. – 426 б.; 1 кітап, Алматы: Ғылым, 1996. – 196 б., 2 кітап, Алматы, Ғылым, 1999. – 237 б.

Материал редакцияға түсті: 08.06.2022

ИСАКОВА, Ш.К.

ОБРАЗЦЫ СОСТАВЛЕНИЯ СЛОЖНЫХ РАЗГОВОРНЫХ ГЛАГОЛОВ

В статье рассматриваются сложноподчиненные глагольные лица, образующие устойчивую форму в говорах, имеющие отличительные черты в их создании, значении, употреблении, модели их создания.

Ключевые слова: *говорение, сложные слова, атрибутивная связь, комплетивная связь, сложный глагол, лексема, аналитическая личность.*

ISAKOVA, SH. K.

SAMPLES OF COMPOSING COMPLEX GOVORLARDAGS A DETAILED COMMENT IS GIVEN

The article deals with complex verb persons forming a stable form in dialects, having distinctive features in their creation, meaning, use, and models of their creation.

Key words: *speaking, compound words, attributive connection, complementary connection, compound verb, lexeme, analytical personality.*

ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ ЖӘНЕ ТЕХНОЛОГИЯСЫ МЕТОДИКА И ТЕХНОЛОГИЯ ПРЕПОДАВАНИЯ ДИСЦИПЛИН

ӘОЖ 82

Бекбосынова, А.Х.

филология ғылымдарының кандидаты,
тіл және әдебиет теориясы
кафедрасының қауымдастырылған профессоры

Бектемисова, А.А.

«6B01702 – Қазақ тілінде оқытпайтын
мектептердегі қазақ тілі мен әдебиеті»
оқу бағдарламасының 4 курс студенті,
Ө. Сұлтангазин атындағы
педагогикалық институты,
А. Байтұрсынов атындағы
Қостанай өңірлік университеті,
Қостанай, Қазақстан

ЫБЫРАЙ АЛТЫНСАРИН ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ (ТЕҢЕУ, ЭПИТЕТ ҚОЛДАНЫСЫ)

Түйін

Мақалада Ыбырай Алтынсарин шығармаларында кездесетін теңеу мен эпитеттің қолданылу ерекшелігі, ағартушының теңеу мен эпитетті берудегі озық ойлары, олардың тәрбиелік мәні толығымен талданған. Сондай-ақ, осы тақырып аясында жазылған ғылыми еңбектерге тоқталып, ғалымдардың пікірлерін сараладық. Оларды топтарға бөліп қарастырдық.

Кілт сөздер: көркемдік ерекшелік, теңеу, эпитет, ұлттық таным.

1 Кіріспе

Ыбырай Алтынсарин шығармалары арқылы халықтың санасын оятып, көзі ашық, оқыған қазақ азаматын қалыптастырғысы келді. Осы жолдың бір тармағы – көркем шығарма. Ел жүрегіне тек педагогикалық идеясымен емес, шығармашылығы арқылы да жол таба білді. Осы арқылы көпке әсер еткісі келді. Бұл қадамы – қазіргі ұлы ақындардың қадамынан да артық қадам.

Ыбырайдың шәкірті, ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы: «теңеу дегеніміз – ұқсас, ортақ белгілерінің негізінде бір затты, екінші бір затқа салыстыру арқылы сипаттаушы нәрсенің бейнелілік, көркемдік, эмоционалды экспрессивтік сапасын күшейтетін, сол нәрсені жаңа қырынан поэтикалық қырынан танытатын әрі стильдік тәсіл, әрі таным құралы» [1, 186], – дейді.

Шығарманың көрнекі тілі жөнінде терең түсінік қалыптастырып, оның түрлі әдістерін нақтылай алғаш көрсеткен еңбек негізі А. Байтұрсынұлынан басталады. Ахмет Байтұрсынұлы теңеуді «әншейін», «әдейі» деп екіге бөліп қарастырған. Жалпы, қазақ тіліндегі теңеудің бүкіл лингвистикалық болмысын ашып, оның жасалу жолдары мен синтаксистік құрылымын, түрлерін жан-жақты қарастырып зерттеген филология ғылымының докторы, профессор Тұрағұл Қоңыров. Ғалым «Қазақ теңеулері» атты зерттеу кітабында теңеулерді толықтай қамтып, көптеген мағлұматтар беріп, теңеулерді 10 түрге бөледі.

- «1) -дай, -дей, -тай, -тей, -дайын, -дейін, -тайын, -тейін жұрнақтарының көмегімен;
- 2) -ша, -ше жұрнағының көмегімен;
- 3) шығыс септігі (-нан, -нен, -дан, -ден, -тан, -тен) жалғауының көмегімен;
- 4) секілді, сияқты, тәрізді, іспетті сөздерінің көмегімен;

- 5) бейне сөзінің көмегімен;
- 6) тең сөзінің көмегімен;
- 7) ұқсас сөзінің көмегімен;
- 8) параллелизм тәсілі көмегімен;
- 9) аралас тәсілдің (бейне және -дай,-дей; бейне және секілді) көмегімен;
- 10) қосалқы тәсілдер көмегімен;» [2, 8].

Осы еңбектен ғалымның осы салада ерекше еңбек сіңіргенін байқаймыз. Десек те, ғалым көрсетіп берген жұрнақтар мен бірнеше сөздер арқылы ғана көбінесе теңеулер жасалынады. Яғни, үлес салмағының бірдей еместігін байқаймыз. *Тең, ұқсас, бейне* сөздерімен жасалған теңеулерді ауық-ауық кездестіреміз.

Осы синтаксистік құрылымы, функционалдық топтары жөнінде жасалған теңеулерден бөлек басқалай аталатындары да бар. Оны біз А.Х.Бекбосынованың «С.Мәуленов өлеңдеріндегі теңеу» атты кандидаттық диссертациясында теңеулерді бөліп қарастырғанынан біле аламыз. *Этномаркерлі, прецеденттік, сентенция, сенсорлық-перцептивтік, тұрақты, семантика-стилистикалық, метафоралық және эпитеттік, метонимиялық және синекдохалық, гиперболалық және литоталық, градациялық, синонимдік және антонимдік теңеулер* жайлы хабардар болдық.

Бекбосынова А.Х. Сырбай ақынның шығармашылық лабораториясына дендей еніп, теңеулерді топтастырған. «Әр ұлттың тілі мен діліндегі ұлттық ерекшелігі де осы теңеуден көрінеді. Әр ұлттың өз танымына жақын сөздерді қолдануы заңды да. Себебі тіл иесінің ой-өрісі мен концептуалды әлеміне байланысты әр тіл дүние-ғаламның үзіктерін өзінше жеткізіп, бейнелеп суреттейді және ол өз тіліндегі ғалам бейнесіне сай болады» [3, 11].

2 Материалдар мен әдістер

Бұл мақаланы жазу барысында жалпы теориялық әдіс, баяндау, салыстыру, талдау әдістері қолданылды. Ғалымдардың еңбектеріне тоқталып, ағартушының өлеңдерінде берілген теңеу мен эпитеттерді салыстырып, рет-ретімен жүйеледік. Сәйкесінше, бұл мағлұматтарды талдау әдісі арқылы мазмұны мен пішіні жағынан ерекшеліктерін анықтадық.

3-4 Нәтижелер мен талқылау

Ыбырай Алтынсарин шығармаларында теңеу молынан кездеседі. «Сөз басы» өлеңінде:

«Надандықтың белгісі –

Еш ақылға жарымас.

Жайылып жүрген **хайуандай**

Ақ, қараны танымас [4, 6]», – дейді. Надан адамның ақылы кем екенін, жайылып жүрген жануардай ақ-қараны айырмайтын, санасы жоқ екенін айтады. Ал, «Өнер-білім бар жұрттар» деген өлеңінде:

«Адамды **құстай** ұшырды,

Мал істейтін жұмысты

От пен суға түсірді.

Теңізде жүзді **балықтай**,

Дүниені кездік жалықпай.

Желкілдеп шыққан **көк шөптей**,

Жаңаөспірім достарым [4, 8]», – деп өнер-білімнің адамзатты қандай дәрежеге жеткізетінін, өркениетті елдің технологиясы қаншалықты дәрежеде дамитынын сол кезде айтып кеткен. Қиыннан қиыстырып, көркемдік қуатын күшейтіп жазған осы бір өлең әлі де болса өзінің өзектілігін жоймаған өлең десе болады.

Ыбырай шығармаларында ата-ананы құрметтеу керектігі жақсы қамтылған. Мәселен, «Бұл кім?» өлеңінде:

«Аялы қолда талпынтқан,

Қаймақты сүттей қалқытқан.

Суық болса жөргегін,

Қорғасын оқтай балқытқан.

Айналасына ас қойып,

Изені **көлдей** шалқытқан» [4, 9]», – деген өлеңінде ананың құдіретін шынайы келтіре білген, сендіре білген. Ананың аялы алақаны баланы кілегейі толы, бетіне қаймағы шығып тұрған сүттей қалқытуы, астындағы жаялығы яки жөргегі суық болса, қорғасыннан оқ жасаған сәттегідей ып-ыстық етіп балқытуы, бәрі-бәрі ананың балаға деген махаббатын анық, айқын көрсетіп тұрғандай.

Ақын өлеңдерінің дені – өсиет өлеңдер. «Береке кеткен елдерде» атты өлеңінде берекесі кетіп, іргесі сөгілген елде «**Алатаудай** атаға, ұл қышқырса керек-ті» деп келтіреді. Шынында берекесі жоқ елде өзінен жасы үлкен, абыройы мол ақсақал мен қарияларға жас балалардың қырын қарап, қыңыр сөйлейтіні анық.

Ыбырай ақын – табиғат жыршысы. «Жаз», «Өзен» өлеңдерінде табиғатты суреттеп, әспеттеп жазады. Мәселен:

«Ұйқыдан көзін ашқан **жас балаша**,

Жайқалып шыға келер жердің гүлі [4, 18]», – деп жердің гүлін тәтті ұйқысынан еркелеп енді оянған жас балаға теңейді. Сәуірде Жер-Ана бусанып, бар тіршілікке жан бітіп, бойға нәр жинап енді оянған даланы ұйқысынан оянған жас балаға елестетеді.

«Адамзат нәр ауасын **судай** жұтар,

Жетпеген үлкендікке жас балалар,

Шөл тартқан **айуандарша** құмарланып.

Жүгірер ойдан-қырға жұмарланып.. [4, 18]», – деп келтіруінің өзінде де бір мән бар. Осы бусанған табиғаттың ауасы жанға шипа, дертке ем. Шипалы ауаны су ішкендей сіміріп, шөл тартқан айуандарша деп төрт түліктің төресі түйені меңзеген сыңайлы. Ал, енді «Өзен» деген өлеңінде:

«Таулардан өзен ағар сарқыраған,

Айнадай сәуле беріп жарқыраған [4, 20]», – деп таудан бастау алған тұмса бұлақ айнадай жарқырап, нұрланып тұратынын жазады. Сол өзеннің суынан «өксіген оттай жанып жануарлар» рақат тауып, жан сарайлары ашылып, сусауы басылады.

Ыбырай ақын И. Крыловтың мысал өлеңдерін тәржімалағаны мәлім. Көбіне-көп қазақ жағдайына, тұрмысына лайықтап, елеп-екшеп аударған. «Қайырымды түлкі» атты өлең:

«Бір мерген **бозша** құсты атып алды,

Қоймады өлтіріп-ақ жалғыз жанды» [4, 22]», – деп басталады. Құстың түсіне дейін теңеп келтірген ақынның көркемдік құралды орынды пайдаланғанын көруге болады.

Теңеуді жалғаусыз, әртүрлі көмекші сөздермен де келтіруге болады. Сондай сөздің бірі – «бейне» сөзі. И. Крыловтан аударған «Егіннің бастары» атты өлеңінде:

«Жалғыз-ақ бір бидай тұр көкке қарап,

Бейне бір жалғыз өзін көпке санап [4, 24]», – деп жалғыз өзі басын көтеріп тұрған бидайдың әрекетін өткір тілімен турап өтеді.

Ыбырайдың тағы бір аудармасы «Қарға мен түлкі» өлеңінде:

«Мақтау сөзге семіріп **судай** тасып,

Пәрменінше «қарқ!» етті ауызын ашып [4, 25]», – деп қарғаның мақтау сөзге судай тасығанын, лепіргенін тап-тұйнақтай етіп келтіреді.

Джули Ривкин мен Майкл Райанның «Әдебиет теориясы» атты еңбегінде: «Дәстүрлі әдеби троптар (құбылту) сөздің әдеттегі мағынасын толықтыру немесе ауыстыру арқылы оның мазмұнын байытады. Милтонның «Жоғалған жұмақ» поэмасының бірінші кітабында періштелерді Флоренцияның оңтүстігіндегі Валломброза маңындағы бұлақтың бетіне төгілген жапырақтармен салыстыратын керемет теңеу бар. Мұндай теңеулер, дәлірек айтсақ, мәтін ішіндегі салыстырулар, өлең жолдарындағы көркем кестеленген сәнді өрнекті еске түсіреді. Сайтан өзінің бүкіл әскерін жинап алып, жер бетіне жіберген сәтінен бастап **теңеулер** басталады» [5, 40], – деп дәлме-дәл анықтама берген болатын.

Көркемдегіш құралдың бір түрі – эпитет. «Айқындау, яғни эпитет – заттың, құбылыстың айрықша сипатын, сапасын анықтайтын суретті сөз» [6, 145].

Эпитет арқылы автордың ғұмырды, табиғатты, әлемді білуін, алғырлық, байқам-паздық, суреткерлік қабілеті шындалғанын біле аламыз. Профессор Рабиға Сыздық: «Эпитет – адамның, заттың, құбылыстың, бір белгісін, сырын, сипатын, қасиетін атап көрсететін сөз, бірақ осы қызметте келетін жай анықтауыш сөзден эпитеттің айырмасы бар. Жай анықтауыш заттың, құбылыстың, адамның өзіне тән қалыпты сынын (белгісін, қасиетін, түрін, түсін т.б.) білдірсе, эпитет өзі атайтын белгіні бейнелеп көрсетеді, өйткені бұл белгі сол заттың, адамның, құбылыстың, табиғи қалыпты белгісі емес» [7, 87], – дейді. Есіркепова К.Қ: «Эпитет – тіл өрнегіндегі өте жиі көрінетін әрі бояу ерекшелігі де құбыла құлпырып келетін құбылыс» [8, 85], – деп атап өтеді.

Көбіне, көп ақын шығармашылығын зерттеген кезде, эпитетті көзге іле бермейді. Алайда ақынның өмірге деген көзқарасын, суреткерлік қырын осы бір көркемдегіш құрал арқылы біле аламыз. Ыбырай шығармашылығындағы эпитеттерді «ұлттық таным», «заттың түр-түсі», «кісінің кескін-келбеті, бітім-болмысы» деп топтарға бөлген болатынбыз.

Ұлттық танымды білдіретін эпитеттер: Иманды ер («Өсиет өлеңдер»), әзіз ер («Өсиет өлеңдер»), Алатаудай ата («Береке кеткен елдерде»).

Затты әр қырынан көрсететін эпитеттер: Сиса көйлек («Сөз басы»), аяңшыл ат («Сөз басы»), кірлі көйлек («Бұл кім?»), асқар тау («Өсиет өлеңдер»), арық мал («Өсиет өлеңдер»), жаман айғақ («Әй, достарым»), рақмет туы («Жаз»), нұрдың буы («Жаз»), жердің гүлі («Жаз»), жаңбырлы күн («Жаз»), нәр ауа («Жаз»), хош иіс («Жаз»), қызыл алтын («Жаз»), боз үй («Жаз»), көк шалғын («Өзен»), әділ қазы («Әділдік көрмеген үшін төреге айтылған сөз»), жалғыз қарға («Қарға мен түлкі»).

Кісінің кескін-келбетін, бітім-болмысын бейнелейтін эпитеттер: Есті бала («Сөз басы»), есер бала («Сөз басы»), Кәріп көңіл («Өсиет өлеңдер»), есіл көңіл («Өсиет өлеңдер»), қасы кара («Әй, жігіттер!»), қызыл жүзді («Әй, жігіттер!»), қамқор ана («Ананың сүюі»), жалғыз жан («Қайырымды түлкі»), сар мойын («Қайырымды түлкі»).

5 Қорытынды

Ыбырай Алтынсарин шығармаларындағы теңеу мен эпитеттер ойды көркем әрі бейнелі жеткізудің ең бір тиімді тәсілі ретінде қолданылған. Сонымен қатар, ақынның өзіндік қолтаңбасын аңғартуға да қызмет еткен. Теңеулердің басым көпшілігі негізінен: 1) *-дай, -дей, -тай, -тей, -дайын, -дейін, -тайын, -тейін* жұрнақтарының көмегімен; 2) *-ша, -ше* жұрнағының көмегімен жасалған. Ал эпитеттерге келсек, ағартушының эпитеттерді беруінің ерекшелігіне байланысты жоғарыда үш түрге бөліп қарастырған болатынбыз.

Әдебиеттер тізімі

1. Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. Алматы, «Алаш»: – 2003, – 407 бет.
2. Қоңыров Т. Қазақ теңеулері – Алматы: Мектеп, 1978. – 193 бет.
3. Бекбосынова А.Х., Сырбай Мәуленов өлеңдеріндегі теңеу. – Қостанай. ЖСШ «Центрум», 2014. – 152 бет.
4. Алтынсарин Ы. Таза бұлақ: Өлеңдер, әңгімелер, очерктер, хаттар. – Алматы: Раритет, 2008. – 208 бет. – «Балалар әдебиетінің алтын қоры» сериясы.
5. Әдебиет теориясы: Антология. 1-том /Джули Ривкин мен Майкл Райанның редакциясымен. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 568 бет.
6. Байтұрсынов А. Ақ жол. – Алматы, 1991. –170 бет.
7. Айғабылов А. Қазақ тілінің лексикологиясы. Алматы: Зият Пресс, 2004. – 64 бет.
8. Есіркепова К.Қ. 1960-1980 жылдардағы әйел-ақындар поэзиясының тілі (Ф. Оңғарсынова, М. Айтқожина, А. Бақтыгереева, К. Ахметова шығармалары негізінде). – Қостанай. ТОО «Центрум», 2010. – 153 бет.

Материал редакцияға түсті: 15.06.2022

БЕКБОСЫНОВА, А.Х., БЕКТЕМИСОВА, А.А.

**ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОИЗВЕДЕНИЙ И. АЛТЫНСАРИНА
(ПРИМЕНЕНИЯ СРАВНЕНИЙ, ЭПИТЕТОВ)**

В статье подробно проанализированы особенности употребления сравнений и эпитетов, встречающихся в произведениях И. Алтынсарина, передовые мысли просветителя, их воспитательное значение. Также остановились на научных трудах, написанных в рамках этой темы, проанализировав мнения ученых. Разобрали их на группы.

Ключевые слова: художественная особенность, сравнение, эпитет, национальное познание.

BEKBOSSYNova, A.H., BEKTEMISOVA, A.A.

**ARTISTIC FEATURES OF THE WORKS OF I. ALTYN SARIN
(THE USE OF COMPARISONS, EPITHETS)**

The article analyzes in detail the features of the use of comparisons and epithets found in the works of I. Altynsarin, the advanced thoughts of the educator, their educational significance. We also focused on scientific works written within the framework of this topic, analyzing the opinions of scientists. We sorted them into groups.

Key words: artistic feature, comparison, epithet, national cognition.

ӘОЖ 811/811.879

Божекенова, Ж.Т.

биология магистрі,
жаратылыстану ғылымдары пәндері
кафедрасының аға оқытушысы

Кожмухаметова, А.С.

жаратылыстану ғылымдарының магистрі,
жаратылыстану ғылымдары пәндері
кафедрасының аға оқытушысы,
Ө. Сұлтангазин атындағы
педагогикалық институты,
А.Байтурсынов атындағы,
Қостанай өңірлік университеті,
Қостанай, Қазақстан

**«ЦИТОЛОГИЯ ЖӘНЕ ГИСТОЛОГИЯ» ПӘНІНІҢ МЫСАЛЫНДА ОҚУ ҮРДІСІНДЕ
CLIL ҚОС ТІЛДІ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ**

Түйін

Мақалада CLIL технологиясын қолданудың артықшылықтары мен қиындықтары туралы айтылады. Бұл технологияны оқу процесіне енгізудің негізгі теориялық ережелері, әдістемелік принциптері мен үлгілері, сонымен қатар оны «Цитология және гистология» пәнін оқыту кезінде қолдану мысалдары келтірілген.

Кілт сөздер: CLIL технологиялары, пән мазмұны, тілдік мазмұн, лингвистикалық және коммуникативті құзыреттер.

1 Кіріспе

Бүгінгі таңда қазіргі қоғамда ұлтаралық және мәдениетаралық кеңістікте заманауи тұлғаны әлеуметтендіру мәселелері өте өзекті, сонымен бірге екінші тілді меңгеру кәсіби білім мен мүмкіндіктерді кеңейту құралдарының бірі ретінде қарастырылады. Осыған байланысты тілдерді оқытудың жаңа білім беру технологиялары пайда болуда.

Осы технологиялардың бірі CLIL шет тілін пәндік-тілдік интеграцияланған оқыту болып табылады (Content and Language Integrated Learning). CLIL екінші тілді үйренуді басқа

пәндерді меңгеру құралы ретінде қарастырады, осылайша білім алушының оқуға деген қажеттілігін қалыптастырады, бұл оның коммуникациялық қабілеттерін дамытуға, сонымен қатар ана тілінде де ойлауға мүмкіндік береді. CLIL дидактикалық әдіснаманың келесі анықтамасы ең көп кездеседі – студенттердің жалпы білім беру білімдері мен дағдыларын қалыптастырып, дамытатын контекстінде шет тілінде тілдік және коммуникативтік құзыреттерді қалыптастыруға мүмкіндік беретін дидактикалық әдістеме.

2 Материалдар мен әдістер

Кез келген оқу пәннің шеңберінде оқытушылар студенттердің пәндік және шет тілін даярлық деңгейіне қарай қолда бар оқу материалдарын өз бетінше бейімдейді немесе әзірлейді. CLIL-де оқу материалдарының көпшілігі қолданатын тілдің немесе тапсырмалардың күрделілігіне байланысты бейімделуді қажет етеді. Оқытушылар ұсынған сайттардан да мәселе туындауы мүмкін. Барлық ресурстар студенттерге шет тілін меңгеру деңгейі бойынша қаншалықты қолайлы екенін алдын ала тексеру керек. Студенттер осы пәнді оқу процесінде жағдаятты есептерді шешу үшін пайдаланатын шет тілін биология пәнінің оқытушылары да қажетті деңгейде меңгеруі керек. Мұны жағдаятты есептің мысалы арқылы көрсетуге болады:

Situational task: The cells lining the intestine have a brush border. In some pathological conditions, it is destroyed.

Questions: 1. What is the brush border formed by? 2. What function does it perform? 3. What function of intestinal cells will be affected?

CLIL бойынша білім алушылар берілген тіл үлгісін қайталау үшін оны бірнеше рет тыңдау керек.

CLIL-дің 4 компоненті. CLIL сабақтарын жоспарлау кезінде Д. Койл әзірлеген 4-С принципіне сүйену керек.

1. Мазмұны: цитология және гистология дегеніміз не? (жасуша, ұлпа, ұлпа қызметтері).

2. Қарым-қатынас: білім алушылар сабақ барысында қай тілде сөйлеседі? Мысалы, жасушалардың құрылысы мен ұлпалардың түрлерін зерттеуге арналған биологиялық терминология.

3. Таным: белгілі бір биологиялық мәселені шешу үшін оқушыларға қандай ақыл-ой операциялары қажет? Мысалы, анықтау, жіктеу, пайымдау, жалпылау.

4. Мәдениет: сабақта мәдени компонент бар ма, яғни әр түрлі мәдениеттердің студенттері эпителий ұлпасының жіктелуін басқаша орындайды ма?

Білім алушылар биологиялық тілді және ауызекі тілді пайдалана білуі тиіс. Әрбір пән өзінің арнайы тілін пайдаланады (content-obligatory). Оған арнайы пәндік лексика мен терминдер, грамматикалық құрылымдар мен функционалды сөз өрнектері жатады. Мұның бәрі оқу пәні аясында жаңа білім алу, білім алмасу, топтық талқылауға қатысып тапсырмаларды орындау және т. б. үшін қажет. Жалпы ауызекі тіл (content-compatible language) бұл, мысалы, мектеп бағдарламасы аясында және ЖОО-да шет тілін оқыту барысында меңгерген тілді қолдану, осы тілде студенттер CLIL сабақтарында сөйлесе алады.

Мысалы, бір ұлпадағы жасушалардың атқаратын функцияларына байланысты ұқсастықтары мен айырмашылықтарын талқылау үшін биология пәнінің оқытушысы ағылшын тіліндегі келесі тілдік өрнектерді бөліп көрсете алады:

Content-obligatory language	Content-compatible language
Cell, tissue, cell shape, function localization, intercellular connections I complete the comparison table	The same, different, general, structure, contain, produce This mean

3-4 Нәтижелер мен талқылаулар

CLIL сабағын жоспарлау. Бар білімді өзектендіру.

Сабақтың тақырыбы бойынша бұрыннан бар білімді жаңартудан бастау маңызды және пайдалы. Сабақ тақырыбы бойынша ана тілінде студенттердің жеткілікті білімі болуы мүмкін, бірақ бұл ақпаратты шет тілінде жеткізуде қиындықтар туындайды.

Мысалы, ми шабуылы кезінде студенттер жаңа тақырып бойынша мәселені ана тілінде талқылап пікірталас өткізеді, содан кейін шешімдерін шет тіліне аударады.

«Кіріс мәліметтер» және нәтиже.

Оқытушы CLIL сабағында қандай «кіріс мәліметтер» ұсынатындығын жоспарлауы керек. Ақпарат қалай ұсынылады? Ауызша немесе жазбаша түрде, электронды немесе қағазға басылып беріле ме? Бұл ақпарат фронтальды, топтық немесе жұптық жұмыс үшін пайдаланылады ма? Оқытушы сонымен қатар оқу нәтижесін жоспарлауы керек. Студенттер мазмұнды қалай іске асырады және талқылайды? Шет тіліндегі лексикасы мен сабақтың «тілі» қандай? Талқылау ауызша, жазбаша немесе практикалық дағдыларды көрсету арқылы өтеді ме? Тапсырма қалай орындалады: жеке, топтарда немесе жұпта ма? Бағалау критерийлері қандай?

Тапсырманы орындауға бөлінген уақыт.

Бөлінген уақыт – бұл оқытушының шет тілінде қойылған сұраққа жауап құрастыруға арналған үзіліс. Егер пән ана тілінде оқытылмаса, студенттерге жауап беру үшін көбірек уақыт қажет болуы мүмкін, әсіресе оқудың бастапқы кезеңдерінде. Оқытушы барлық студенттерге пікірталасқа қатысуға мүмкіндік беретін үзіліс жасауы өте маңызды.

Жұптық немесе топтық жұмыс.

Оқу процесінде арнайы пәндік лексика мен тілдік клишелерді қолдануды ынталандыратын тапсырмаларды қамтиды. Жұпта жұмыс істеу кезінде лексиканы қолданып бекіту үшін бос орындарды арнайы ақпаратпен толтыруға, сөздер мен кескіндерді, суреттерді сәйкестендіруге (labelling), диалогтарды құруға және т.б. бағытталған тапсырмаларды қолдануға болады. Топтық жұмыс өткен тақырып бойынша презентациялар құруды көздейді. Жаттығулар жаңа пәндік және тілдік материалдарды игеруге және бекітуге бағытталуы керек.

Танымдық сынақ (Cognitive challenge).

Әдетте студенттерге шет тілінде танымдық қабілеттерін дамыту үшін айтарлықтай қолдау қажет. Олар шет тілі сабақтарында қолданылатын ауызекі сөйлеу тілін ғана емес, пәндерді оқуға қажетті академиялық тілді де дамытуы керек. CLIL арқылы оқу кезінде оқудың басында да студенттерге түсінуге қиын ұғымдар мен терминдердің үлкен көлемі қиындықтар туғызады.

Бұл кезеңде студенттерге белгілі бір қолдау көрсету маңызды. Ол үшін «scaffolding» стратегиясын уақытша пайдалану ұтымды.

Мысалы, оқытушы сөйлемнің басын тақтаға жазады, ал студенттер сөйлемді өз бетімен аяқтау керек.

We found that the	in the preparation	_____ cell of the _____ tissue
We found that the in the preparation blood cell of the connective tissue.		

Білім алушылардың ой-өрісін дамыту.

Оқытушылар ақыл-ой операцияларының дамуына түрткі болатын сұрақтар қоюы керек. Мысалы, осындай ашық сұрақтар - Ұлпа дегеніміз не? Қай жерде орналасқан? Ұлпаның қандай түрі? Ол қандай функцияны атқарады? т.б. немесе тілдің күрделі құрылымдарды қолдануды талап ететін сұрақтар: Неге? Қалай? Қалайша? т.б. CLIL контекстінде білім алушылар сұрақтарға жауап іздейді. Тиімді жұмыс істеу үшін CLIL оқытушылары:

- дұрыс айтылымды тындау үшін аудио дыбысталуы бар онлайн сөздіктерді пайдалануы керек;
- барлық студенттердің пәндік салада қарым-қатынасқа қажетті функционалдық тілді білуіне көз жеткізу, мысалы, препаратты түсіндіру, себеп-салдарды сипаттау;
- студенттерге қажетті арнайы пәндік сөздік қорына назар аударып, сөздерді тақырып бойынша жазу, мысалы: жасуша, ұлпа, ұлпа түрлері, қызметі;
- ақпаратты берудің және жұмысты ұйымдастырудың сан алуан формаларын қолдану, білім алушылардың жеке және шығармашылық іс-әрекетіне бағдарлау тиіс.

Бұл шет тілі сабақтарына тән белсенділік пен коммуникативті тәсіл аясында жүргізілсе, базалық пәндерді оқу студенттер үшін әлдеқайда қызықты әрі нәтижелі болады деген сөз.

5 Қорытынды

CLIL технологиясын қолданудағы көптеген қиындықтарға қарамастан, оны енгізу қажеттілігі айқын. Бұл әдістеменің басты артықшылықтарының бірі студенттердің шет тілдерін үйренуге деген ынтасын арттыру болып табылады. Тіл нақты коммуникативті міндеттерді шешу үшін қолданылатындықтан, тілді меңгеру мақсаты айқын. Сонымен қатар, студенттер меңгеріп жатқан тілдің мәдениетін жақсырақ үйренуге және түсінуге мүмкіндік алады, тілдік материалының ауқымды көлемін өз бойынан өткізеді, сонымен, студенттің әлеуметтік-мәдени құзыреттілігі қалыптасады. Бұл – табиғи тілдік ортаға толықтай ену болып табылады.

Әдебиет тізімі

1. Сафарова А. М. Изучение иностранного языка с применением элементов современной методики CLIL в образовательном процессе // Педагогическое мастерство: материалы VIII Междунар. науч. конф. (г. Москва, июнь 2016 г.). – М.: Буки-Веди, 2016.
2. Richards, J. C. & Rogers, T. S. (2014). Approaches and methods in Teaching. Cambridge: CUP.
3. BOOK_CLIL.pdf (nu.edu.kz).
4. The CLIL Resource Pack – Photocopiable Resource Book (ORG).pdf (vk.com).

Материал редакцияға түсті: 26.05.2022

БОЖЕКЕНОВА, Ж.Т., КОЖМУХАМЕТОВА, А.С.

ПРИМЕНЕНИЕ ТЕХНОЛОГИИ ДВУЯЗЫЧНОГО ОБУЧЕНИЯ CLIL В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ НА ПРИМЕРЕ ДИСЦИПЛИНЫ «ЦИТОЛОГИЯ И ГИСТОЛОГИЯ»

В статье рассказано о преимуществах и трудностях использования технологии CLIL. Приведены основные теоретические положения, методические принципы и модели реализации данной технологии в образовательном процессе, а также примеры ее применения, в частности при обучении дисциплины «Цитология и гистология».

Ключевые слова: технологии CLIL, предметное содержание, языковое содержание, лингвистические и коммуникативные компетенции.

BOZHEKENOVA, ZH.T., KOZHMUKHAMETOVA, A.S.

APPLICATION OF BILINGUAL LEARNING TECHNOLOGY CLIL IN THE EDUCATIONAL PROCESS ON THE EXAMPLE OF THE DISCIPLINE "CYTOLOGY AND HISTOLOGY"

The article describes the advantages and difficulties of using the CLIL technology. The main theoretical provisions, methodological principles and models of the implementation of this technology in the educational process, as well as examples of its application, in particular when teaching the discipline «Cytology and Histology» are given.

Key words: CLIL technologies, subject content, language content, linguistic and communicative competencies.

ӘОЖ 8.81

Ысқақова, Ш.Ғ.

Тіл және әдебиет теориясы

Кафедрасының аға оқытушы,

гуманитарлық ғылымдар магистрі,

Сабыржан, Н.С.

Қазақ тілі мен әдебиеті»

оқу бағдарламасының 3 курс студенті,

А.Байтұрсынов атындағы ҚӨУ,

Ө.Сұлтанғазин атындағы

педагогикалық институты,

Қостанай, Қазақстан

ТӨЛЕН ӘБДІК ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ АУЫСПАЛЫ НӨЛДІК МОРФЕМАНЫҢ ҚОЛДАНЫСЫ

Түйін

Нөлдік морфема – тіл білімінің енді дамып келе жатқан, кенже қалған саласы. Берілген мақала Төлен Әбдіктің шығармаларындағы ауыспалы нөлдік морфеманың қолданысын зерттеуге арналған.

Кілт сөздер: *грамматика, нөлдік морфема, ауыспалы нөлдік форма, септік.*

1 Кіріспе

Тілдегі барлық құбылыстардың бірден ғылымда таныла бермейтіні белгілі. Тілдік құбылыстардың сыры бірте-бірте ашыла түседі. Осындай тілдік құбылыстың бірі – нөлдік морфема мәселесі.

Нөлдік морфема тілде ықшамдылық, жинақтылық, ұтымдылық үшін қолданылады. Қазақта «Аз сөз алтын, көп сөз көмір» деген мақала қысқа сөйлеп ойды толық, нақты, дәл жеткізуді халықтың жоғары бағалайтынын білдіреді. Керісінше, «Көк мылжың» сияқты тіркестер көп сөзділікті жаратпаудан, ұнатпаудан шыққан. Бұл сөзді бағалаған халқымыздың салтының сөзге, сөйлеу білуге қояр шартының бірі іспетті.

Грамматикалық форма ұғымын грамматикалық мағынамен тығыз байланысты, оны білдірудің бір жолы, амал-тәсілі деп қабылдасақ, тіл жүйесінде грамматикалық мағынаның ешбір грамматикалық формасыз берілетін жағдайлары да кездеседі. Нөлдік форма жалпы түркі тілдері, оның ішінде қазақ тіліне де тән сипатымен ерекшеленеді. Қазақ тілінде мұндай форма, негізінен, ілік, табыс септіктерінің жалғаусыз түрі мен бұйрық райдың екінші жақ жекеше түріне тән. Нөлдік форма сырттай түбір тұлғамен ұқсас болғанымен, сөз түбірінің барлығын грамматикалық нөлдік форма деп қарауға болмайды. Грамматикалық форма сөйлеу үдерісінде сөздерді өзара байланыстырып, әртүрлі грамматикалық мағына үстейді. Нөлдік форма мен грамматикалық форма грамматикалық мағынаны білдіру қызметімен ерекшеленеді. Нөлдік форманың өзіндік белгілерін анықтауда Ы. Маманов, С. Исаев, Н. Оралбай, Ж. Балтабаева т.б. ғалымдар оның түрлі ерекшеліктеріне көңіл бөледі. Мәселен, С. Исаев, Н. Оралбай «белгіленушісі, яғни мағынасы бар», «сөздердің түрлену жүйесінен, парадигмадан орын алады», «парадигмада оппозиция болады» десе, Ә. Төлеуов, Н. Сауранбаев, Ж. Балтабаевалар «қосымша сөзге бірде жалғанып, бірде жалғанбай қолданылады, бірақ жалғанбаса да мағына білдіреді» деген тұжырым жасайды [1, 16 б.].

2 Материалдар мен әдістер

Қазақ тілінде мағына тек белгілі бір дыбыстық құрамнан тұратын морфема арқылы белгіленеді деп ешкім айта алмайды. Себебі қазақ тілінде сөздің ешбір қосымшасыз семан-

тикалық тәсіл арқылы екпіннің де мағынаға қатысты жағдайлары кездеседі, қосымшалары толық емес, ал морфемалардың берілуі тілден кең орын алады.

Нөлдік морфема сөздің мағыналы кіші бөлшегі сөзде болмай, ол мағынаны түбір сөз ешбір морфемасыз білдіргенде қолданылады [2, 201 б.].

Нөлдік форма жайында тіл білімінде әр түрлі пікір бар. Кейбір ғалымдар арнайы формасыз-ақ грамматикалық мағына бар жердің бәрін нөлдік форма деп қарайды. Мысалы, О.Н. Суник түрік тіліндегі *иш* сөзі *иш* деген түбір зат есім мен бұл жерде жекелікті білдіретін нөлдік форма тудырушы қосымшадан тұрады. Сөйтіп, атауыш сөздердің негізгі түбірі күйіндегі тұлғалардың бәрі нөлдік грамматикалық форма дейді.

Қазақ тіліндегі нөлдік формаға мынадай мысал келтіруге болады:

Жартасқа бардым, күнде айғай салдым,

Одан да шықты жаңғырық (Абай). – деген сөйлемде *бардым, айғай салдым, шықты* етістіктері мынадай грамматикалық мағыналарды білдіреді.

1) қимыл, салттылық мән: *бар, айғай сал, шық* түбірлері арқылы

2) жедел өткен шақ – *ды, ді* тұлғалары арқылы (*бар-ды, айғай салды, шықты*), алғашқы екі етістікке жекеше, I жақ, - *м* тұлғасы арқылы (*барды-м, айғай салды-м*) және үшінші етістікте 3-жақ мағынасы бар. Бірақ оны көрсететін арнайы форма берілмеген: *шықты – О*. Міне, бұл – *нөлдік форма* [3, 175 б.].

Тәуелдік категориясының ішкі мағыналық ерекшеліктерін білдіретін жалғаулары бола тұра, олардың кейбір ішкі мағыналары қолданыста жалғаусыз берілетін кездері кездеседі. Тәуелдік мағынаның қолданыста көрсетілген жалғауларсыз да берілуі бар екенін ғалымдар ертеден-ақ байқаған. Тек ғылымның даму дәрежесіне байланысты оны нөлдік морфема деп атамаған. Мысалы:

Кейімеші жар ізгі,

Кейімеші, тәңірім.

Осы өлеңдегі **жар** деген сөз 1-жақ жекеше тәуелділіктің нөлдік формасында қолданылған. Егер ақын **жарым ізгі** деп бұл сөзді тәуелділіктің жалғауымен қолданса, өлең буын саны келіспес еді, сондықтан ақын **жар** сөзін нөлдік формада қолданған [4, 140 б.].

Сандылық категориясының көптік мағынасын білдіретін жалғауы бары белгілі. Жалғауы бола тұра, көптік мағына қолданыста көптік жалғаусыз нөлдік морфема (жалғау) арқылы да беріледі. Мысалы, *Өткен жылдың егіні жақсы болғандықтан, Қызылжар да, жолшыбайғы ауыл, селолар да мейлінше күйлі, көңілді екен* (С. Мұқанов).

Тілімізде бір тұлғалы бірыңғай мүшелердің соңғысының қосымшасын сақтап, алғашқыларын нөлдік формада қолдану қалыптасқан заңдылық деуге болады. Сондықтан ауылдар болып көптік тұлғасында, формасында айтылуға тиісті сөз сөйлемде нөлдік формада қолданылған [4, 142 б.].

Ілік септіктің нөлдік тұлғасы түрлі-түрлі байланыс, қатынастық мағынаны білдіруіне байланысты тілде өте жиі қолданылады, яғни байланыс, қатыс мағыналарының түрлілігі нөлдік тұлғаның жиі қолданылуын туғызған [4, 157 б.].

Табыс септіктің нөлдік формасының мәтінде қайталануды болдырмау үшін, стильдік қолайсыздықты тудырмау үшін, ақындардың өлең сөзінде ұйқас үшін, өлең жолының буын санына сәйкестік іздеумен байланысты, мақал-мәтелдерде ойды қысқаша жеткізу мақсатында қолданылатыны айқындалды.

Қайталау стильдегі үлкен кемшілік саналатыны белгілі. Қайталау бірыңғай мүшенің бір ерекшелігі. Бірыңғай мүшелер бір тұлғада бірінен соң бірі тізіліп қолданылатын сөздер екені белгілі, олардың саны үштен, төрттен аса береді. Мысалы, *Балаларға футболды, жүгіруді, күресуді, баскетболды, волейболды үйретуді жоспарлаймыз* (Т. Молдабекұлы). Осы сияқты бір сөйлемде табыс септік тұлғасының бірнеше сөзде қайталануы әсемділік, стильдік қолайлылық туғызып тұрған жоқ. Табыс септіктің нөлдік тұлғасы мен қосымшалы тұлғасының аралас қолданылуы тілдегі грамматикалық тұлғалардың қайталанбауына қолайлы

жағдай жасайды, мағынаның анықтығына, ойдың түсініктілігіне әсер етеді, тілдің мүмкіндігін, орамдылығын арттырады [4, 174 б.].

3-4 Нәтижелер мен талқылау

Жазушы Т. Әбдіктің «Әке» және «Оң қол» әңгімелерінде кездесетін **ауыспалы нөлдік морфема:**

Ілік септігінің ауыспалы нөлдік морфемасы:

1. **...есік Ø алдына** шыға берген бойда шақырайған күннен қорғанып, көздерін жан-жағына алып-қашып әлек болды [5, 6 б.].

2. Үш ай қыста, бір жарым ай көктем төсек тартып жатқан жанға дәл қазір шақырайған **күнØ** сәулесінен өткір, қатерлі ештеңе жоқ еді [5, 6 б.].

3. ... ұзақ уақыт **төсекØ** зардабын тартып, аурудан есеңгіреп, өңі жуған шүберектей құп-қу болған жан ғана, бәлкім, түсінсе түсінер... [5, 6 б.].

4. Кенет жақын тұстан мәңіреген **сиырØ** дауысын есітіп, бірақ өзін көре алмай, жан-жағына алақтап отырғанда... [5, 8 б.].

5. – Қайным-ау **елØ** қатарына қосылып, жол жүргенің құтты болсын [5, 8 б.].

6. әйелі **ҰлтуØ** телевизердің әңгімесі деп Американың қайсыбір жерлерін **дауылØ** соққанын, **қысØ** ортасында болған жылы ауа райынан қалың **қарØ** ерте еріп, Еуропаның қалаларын **суØ** басып қалғанын айтатын [5, 10 б.].

7. Апам **үйØ** шаруасымен жүр [5, 22 б.].

8. **ЕрегісØ** басы – боқ жеме [5, 28 б.].

9. **ТіршілікØ** иісі сезілмейді [5, 29 б.].

10. Мұқаштың әйелі көзіне көрінген **мүлікØ** пен малдың бәрін қарғап-сілеумен кешке әрең басылды [5, 40 б.].

Барыс септігінің ауыспалы нөлдік морфемасы:

1. Жолдағы бұталған **отын Ø** мен жаңғырыққа, шылапшынға сүріне, сипалап жүріп есікке келдім [5, 1 б.].

Табыс септігінің ауыспалы нөлдік морфемасы:

1. ...жүгіріп келген қоңқақ **мұрынØ** қара баланы да біреуге ұқсатқандай болып еді [5, 6 б.].

2. Сол кезде «**сорпаØ** әкел» деген айғай шықты [10].

3. Кешке **қойØ** сойып, Айсаларды шақырды. [11].

4. Үш солдат келіп, **биеØ** саудырып тұрған жерінде Нұржанды атып кетіпті [12].

5. Әбсаттарды да, **НұржанØ**, Дүйсендерді де көрдік [5, 16 б.].

6. Біз секілді қара халыққа **жерØ** қаздың не, **шөпØ** шаптың не – бәрібір [5, 19 б.].

7. Тырекең қып-қызыл болып қайта-қайта **нанØ** шайнай береді [5, 28 б.].

8. **ҚойØ** сойып, **қонақØ** күтіп отырсың [5, 32 б.].

9. Келесі күні Өмірзақтың машинасымен **ауылØ** аралауға шықтым [5, 52 б.].

10. Басына жібек **шәліØ** бүркенген Кәмшат түрегеп тұр [5, 53 б.].

Тәуелдік жалғаудың көпше түрі:

1. ...тағатсыз күтіп тұрғандай еркелеп, өзімсінгенін, **бетіØ** мен мойнын сүйіп, қолдарына дейін аймалап жатқанын айтсайшы [5, 11 б.].

2. Біздің **үйØ** фермада болатын [5, 38 б.].

3. Біздің **үйдіңØ** дәл қасында Мұқаш шалдікі бар [5, 40 б.].

4. Сол күннен бастап ауыл адамдары біздің **үйгеØ** бір аяушылықпен қарайтын болды [5, 44 б.].

5. Біздің **кластағыØ** жалғыз екпінді мен болатынмын [5, 48 б.].

6. Бірақ біздің **тұқымғаØ** тіл мен көз үйір еді [5, 48 б.].

7. Шүкір **заманØ** тыныш, **елØ** аман... [5, 37 б.].

Жатыс сепігінің ауыспалы нөлдік морфема:

1. Үш ай **қыстаØ**, бір жарым ай **көктемØ** төсек тартып жатқан жанға дәл қазір шақырайған күн сәулесінен өткір, қатерлі ештеңе жоқ еді.

Көптік жалғау арқылы жасалған ауыспалы нөлдік морфема:

1. Біреулер **атӨ**, біреулер **өгізӨ**, тіпті ештеңесі жоқтар сиырларын жегіп жүрді [5, 19 б.].

5 Қорытынды

Қорыта келгенде, нөлдік морфема тілде ойды қажетті түрде жеткізудің ерекше тәсілі. Ақындар мен жазушылар шығармасының тілге жатық келіп, жеңіл оқылуы үшін көбіне осы тәсілге жүгінетіні белгілі. Ғылыми мақала Төлен Әбдіктің шығармаларындағы ауыспалы нөлдік морфеманы табуға арналған. Жалпы алғанда, Төлен Әбдік өзінің әңгімелері мен повестерінде ауыспалы нөлдік морфеманы стильдік жағынан да ойды жеткізе білу жағынан да сәтті қолдана алған.

Әдебиеттер тізімі

1. 1 Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. «Мектеп» баспасы – 1973ж. – 180 б.
2. 2 Қалыбаева А. Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тілінің морфемалар жүйесі. – Алматы: Ғылым, 1986. – 192 б.
3. 3 Исаев С. Қазіргі қазақ тілі. Морфология – Алматы: 2007. – 336 б.
4. 4 Омарова А. Қазіргі қазақ тіліндегі нөлдік морфема. А., 2004, 46-123 б.
5. 5 Әбдікұлы Т. Оң қол. Повестер мен әңгімелер. – Алматы: Атамұра, 2002. – 352 б.

Материал редакцияға түсті: 08.06.2022 ж

ИСКАКОВА, Ш.Г., САБЫРЖАН, Н.С.

В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ТОЛЕН АБДИК ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПЕРЕХОДНОЙ НУЛЕВОЙ МОРФЕМЫ

Нулевая морфема – это уже развивающаяся, более поздняя область языкознания. Представленная статья посвящена исследованию употребления чередующейся нулевой морфемы в произведениях А.А. Толстого.

Ключевые слова: грамматика, нулевая морфема, переменная нулевая форма, падеж.

ISKAKOVA SH.G., SABYRZHAN, N.S.

IN THE WORKS OF TOLEN ABDIK USING A TRANSITIONAL NULL MORPHEME

The zero morpheme is an already developing, later field of linguistics. The presented article is devoted to the study of the use of alternating zero morpheme in the works of A. A. Tolstoy.

Key words: grammar, zero morpheme, variable zero form, case.

ЖАС ЗЕРТТЕУШІЛЕРДІҢ ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕКТЕРІ НАУЧНЫЕ РАБОТЫ МОЛОДЫХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ

UDC 371.72

Bekmukhambetova, L.S.

*Master of economics, Kostanay regional university
named after A. Baitursynova,
sports and physical education theory and practice of
hardening teacher of the department,*

Ibraeva, R.G.

*Pedagogical sciences candidate Kostanay regional
university named after A. Baitursynova,
theory and practice of physical culture and sports
associate professor of the Department,
Kostanay, Kazakhstan*

IS SOCIAL-PEDAGOGICAL ASPECTS OF A HEALTHY WAY OF LIFE PUPILS OF KOSTANAY

Abstract

In work results research of social and pedagogical monitoring activity of school students of Kostanay concerning sports activity are presented. It is carried out social and pedagogical monitoring which was directed on studying activity of school students concerning sports activity including with use means of physical culture. As technological base for implementation of the project work specially developed questionnaires were chosen and the analysis is carried out. The developed analysis and justification of the importance and relevance of a problem of formation positive the relations of school students to physical culture, as to means of strengthening of health, including with use of results of social and pedagogical monitoring.

Key words: *health, monitoring, sport, physical development, activity.*

1 Introduction

According to the message of the President of the Republic of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev, in his message to the people of Kazakhstan dated January 29, 2010, pointed out that a healthy lifestyle and the principle of a person's joint responsibility for their health «should become the main thing in state policy in the field of healthcare and everyday life of the population» [2]. To form the responsibility of the younger generation for their own health is our fundamental task. Up to 30% of Kazakhstanis should be involved in mass sports. Only in this case will progress be made. The health of each person, as a component of the health of the entire population, becomes a factor determining not only the usefulness of his existence, but also the potential of his capabilities.

The level of health of the people, in turn, determines the measure of socio-economic, cultural and industrial development of the country. From the point of view of sustainable and stable growth of the welfare of the population, the healthcare industry. From the point of view of sustainable and stable growth of the welfare of the population, the healthcare sector, which is a single developed, socially oriented system designed to ensure accessibility, timeliness, quality and continuity of medical care, is one of the main priorities in the republic [3].

Children are our contribution to the society of the future. The level of well-being and stability of any country in the following decades will depend on their health and how we ensure their growth and development, including adolescence, until reaching adulthood [3]. The phenomenon of «health» has a certain specificity. The difficulty of studying the state of health is that the

basis of adolescent behavior related to health is a variety of, sometimes conflicting, needs [5]. The concept of «physical activity» largely reflects a person's socially motivated attitude to physical culture. The goal of physical education is to achieve a certain level of physical activity [7]. According to V.K. Balsevich, physical activity of a person should be considered as the main sphere of formation of physical culture of a person [1].

An integral part of a healthy lifestyle is physical activity, which is understood as human activity aimed at achieving physical perfection, which is characterized by specific qualitative and quantitative indicators [6]. The concept of «physical activity» largely reflects a person's socially motivated attitude to physical culture. The goal of physical education is to achieve a certain level of physical activity. According to V.K. Balsevich, physical activity of a person should be considered as the main sphere of formation of physical culture of a person [4].

The Ministry of Health and doctors are sounding the alarm about the health status of the younger generation. The number of diseases in adolescents is steadily increasing, which later turn into a chronic stage. Which leads to the inhibition of their full-fledged physical and mental development, which plays a significant role in their later life. Doctors, gathering at round tables, give not comforting statistics of diseases of children and adolescents of Kostanay. First of all, this situation is connected with the environmental situation in the region, which leads to problems in the development of children in the womb, a large school load, poor organization of hygiene and nutrition in schools, a weak attraction to physical culture and sports, social factors, criminalization of adolescents, drug addiction, smoking, and alcoholism, mental disorders.

Unfortunately, statistics show that in the last decade in Kazakhstan there has been a persistent trend of deterioration in the health of children and adolescents. More than 50% of adolescents suffer from chronic diseases, and the incidence of girls is 10-15% higher than that of boys. During school, visual impairments increase almost 5 times, digestive and musculoskeletal diseases increase 3 times, cardiovascular disorders and mental disorders increase 2 times. Only 5% of school graduates are practically healthy. Over the past 5 years, the frequency of diseases caused by improper nutrition has increased significantly. According to the Agency of the Republic of Kazakhstan on Statistics, anemia in adolescents has increased 2.3 times and exceeds the indicator in adults by 2 times.

The number of children with diabetes mellitus, bronchial asthma, urinary tract diseases, congenital heart defects and circulatory system has increased.

The number of socially determined diseases continues to grow: alcoholism and drug addiction among adolescents have increased 2.5 times over the past 4 years. An important factor influencing the state of health of adolescents is their attitude to their own state of health, and control over it. The social aspect of the problem of the formation of physical activity of schoolchildren is connected with the fact that the impact of natural factors on the development of the physical potential of adolescents is objective, but its specificity is that it can increase or decrease depending on the activity of the person himself [3].

The relevance of this work lies in the fact that the problem of physical activity of schoolchildren is an important task for the further development of a healthy society. Purpose: to investigate the level of activity of Kostanay schoolchildren in relation to sports activities.

2 Methods and organization of research:

1) analysis and generalization of literature data and practical experience on the studied problem

2) survey.

3) mathematical and statistical processing of experimental data.

Many literary and Internet sources were reviewed and studied in the work. Among them are textbooks and manuals, Internet sites. The study of these data made it possible to analyze the problem of schoolchildren's activity in relation to sports activities. The studied materials helped in the compilation of the text of the questionnaires.

The study was conducted in March 2010 in schools of Kostanay № 2,8,23. The study involved 193 schoolchildren from 6th, 8th, 10th grades (101-boys, 92-girls), 192 people from 8th grades (89-boys, 103-girls), 211 schoolchildren from 10th grades (74-boys, 137-girls). The study was conducted by a scientific group of employees and students of the faculty of physical culture, sports and tourism of Kostanay state pedagogical institute, within the framework of the international scientific project «Health Behaviour in School-aged Children (HBSC)» «Health and behavior of school-age children». The results of the survey were analyzed using the program SPSS-Statistical Package for the Social Science-(«Statistical Package for Sociology»).

3-4 Research results and their discussion

An important factor influencing the state of health of adolescents is their attitude to their own state of health, and control over it. The results of the study showed that the degree of involvement of Kostanay schoolchildren in physical culture and sports activities in general can be characterized as not sufficient. No more than 20% of teenagers regularly exercise outside of school hours 4-6 times a week. In the age section, the indicators are as follows: students of the 6th grade-28%, 8th grade-21%, 10th grade-12%.

There is a pronounced tendency to decrease motor activity in high school students. Also in the course of the study it turned out that in the system of sports schools of Kostanay is occupied by only 18% of schoolchildren. This may indicate a weak work on involving children in sports in the structure of the Youth School. A fairly high percentage of teenagers, 23%, are not covered by organized forms of physical education and sports training at all. An important part of the study is to determine the motives for sports and physical activity.

The study showed that the most significant motive among adolescents for sports is the desire to strengthen health. The next motive is the desire to achieve victory in sports, which is combined with the innate basic need of the individual for self-actualization. It is of great importance for maintaining and strengthening health that students attend compulsory forms of physical education.

The analysis shows that 15.5% of Kostanay schoolchildren do not attend physical education classes, 7% attend one lesson due to chronic diseases, 22% of respondents attend two lessons a week. Physical activity was assessed by indicators characterizing physical culture and sports motives, needs and interests, types and types of physical activity, involvement in sports activities, the amount of physical activity. The structure of sports and physical activity of schoolchildren is shown in the diagram (see figure 1).

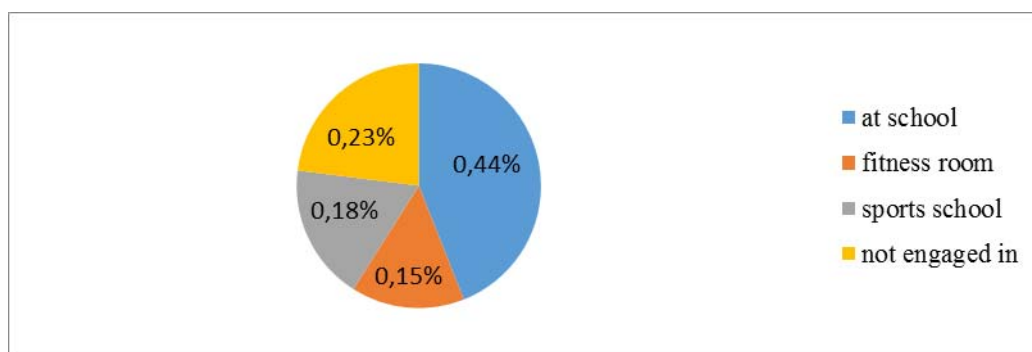

Figure 1 – The structure of sports and physical activity of schoolchildren in Kostanay

The diagram shows that it is the school that bears the main burden of physical education and sports training of teenagers. In the system of sports schools of Kostanay is occupied by only 18% of schoolchildren. This may indicate an insufficient number of sports schools in the city, as well as poor work on involving children in sports in the structure of the Youth School. A fairly high percentage of teenagers (23%) are not covered by organized forms of physical education and sports training at all.

If we consider the general picture of sports activity of schoolchildren. A fairly high percentage of schoolchildren 100% are not covered by organized forms of physical education and

sports training at all, 69.1% are engaged in the group of therapeutic physical culture, 59.6% are engaged in the group of general physical training and only a small number of 39.6% of schoolchildren are engaged in the sports section. An important component of the structure of motivation of schoolchildren to engage in physical exercises is their awareness and well-read knowledge in the field of physical culture and sports (see Figure 2).

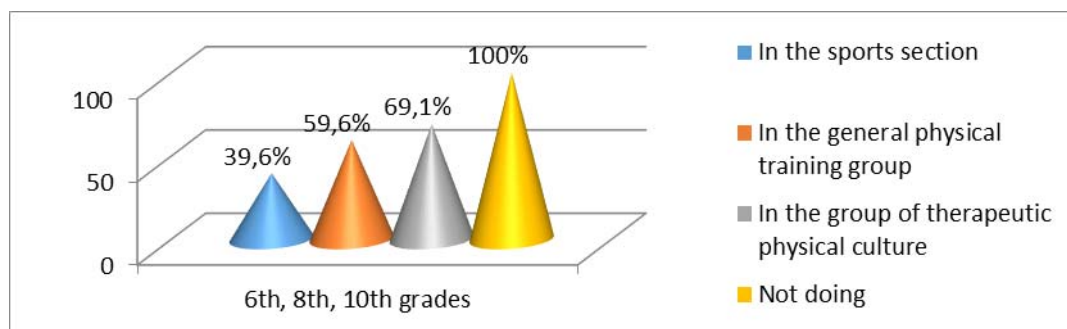

Figure -2. Physical exercises in a group/section

The results of self-assessment studies of competence in this area show that only 13% of the respondents know a lot about physical culture, 63% know enough, 21% know little and 3% do not know anything. The structure of sports and physical activity of schoolchildren of the 6th, 8th, 10th grades (%). (see Table 1).

Table 1 - Structure of sports and physical activity of schoolchildren of 6th, 8th, 10th grades (%).

Indicators	Age and gender of respondents					
	11 years		13 years		15 years	
	B	G	B	G	B	G
At school	47	46	40	47	37	49
In the fitness club	6	27	9	10	16	28
At a sports school	27	7	32	14	20	5
Not engaged in	20	26	19	29	27	18

The results of the study indicate pronounced gender differences in athletic activity of adolescents. Only 5-14% of girls and boys are engaged in the sports school system. At the same time, they prefer to work out in fitness clubs. There is a marked decrease in the number of high school students involved in sports in the structure of the Youth School. High school students do not like lessons to a greater extent than students of the 6th and 8th grades. A low percentage of attendance at physical education lessons is more typical for girls.

After analyzing the questionnaire data, the following constraining factors were identified for the further development of students' activity in relation to physical culture and sports activities, in our opinion, insufficient stimulation of this process by the school administration. Great emphasis is placed on improving the results of children in those disciplines that are included in the UNT program. Lack of a clear understanding of the importance of sports activities for the formation of stable value orientations in life to maintain good health. The analysis of scientific and methodological literature on the problems of physical fitness of school-age students indicates the deep concern of specialists about the discrepancy between the physical capabilities of schoolchildren and program standards.

All of the above facts make it necessary to constantly monitor the level of physical fitness of schoolchildren, develop regulatory requirements, correct the organization of physical education classes and introduce new forms of monitoring indicators of physical development and physical fitness of students, taking into account regional characteristics. Analyzing the questionnaire data, you can see that it is the school that bears the main burden of physical education and sports training

of teenagers. In the system of sports schools of Kostanay is occupied by only 18% of schoolchildren. This may indicate an insufficient number of sports schools in the city, as well as poor work on involving children in sports in the structure of the Youth School.

A fairly high percentage of teenagers (23%) are not covered by organized forms of physical education and sports training at all. In the system of sports schools of Kostanay is occupied by only 18% of schoolchildren. This may indicate an insufficient number of sports schools in the city, as well as poor work on involving children in sports in the structure of the Youth School. A fairly high percentage of teenagers (23%) are not covered by organized forms of physical education and sports training at all. The structure of sports activity in the context of age differences is of interest.

Thus, the ways to solve them were identified: The creation of an effective system of stimulation of sports activity and control of this process by the school administration. Development of the system of activity of schoolchildren in relation to physical culture and sports activities.

5 Conclusions

The conducted studies have shown that a large number of students are not able to fulfill the required minimum of the established standards of the curriculum. According to the Ministry of Health of the Republic of Kazakhstan, in recent years about 35% of school-age children have suffered from various chronic diseases, disorders of the musculoskeletal system, up to 45% of students suffer from diseases of the cardiovascular system, and for health reasons about 19% of students have been exempted from physical education. As a result of the study, the position is clarified that physical activity as a kind of human activity is a multifaceted phenomenon with a complex hierarchy of qualitatively different properties, processes, states that manifest themselves systematically in their functioning and development. The creation of a structural and functional model containing a complex of qualitative and quantitative determinants of physical activity of school-age children, a systematic consideration of the problems of the formation of rational physical activity in the applied sense allows you to control the action of specific socio-pedagogical factors in the real process of physical education.

References

1. Balsevich V.K., Lubysheva L.I. Новые технологии формирования физической культуры школьников // Проблемы совершенствования физического воспитания учащихся общеобразовательных школ: Collection of works by participants of the international seminar. – M., 1993. 42-50 p.
2. State program of healthcare development of the Republic of Kazakhstan "Саламатты Қазақстан" for 2011 – 2015.
3. The European Strategy "Health and Development of Children and Adolescents": from resolution to action 2005-2008.
4. Журавлева, И.В. Здоровье подростков: социологический анализ / И.В.Журавлева. – М.: Publishing house of the Institute of Sociology of the Russian Academy of Sciences, 2002. – 240 p.
5. Message of the First President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev to the people of Kazakhstan.
6. Fedorov A.I. Социально-педагогический мониторинг здоровья и физической активности подростков: Scientific publication / Fedorov A.I., I.A. Komkova. – Chelyabinsk: UralGUFGK, CHGNOTS UrO RAO, 2009. – 70 p.
7. www.kmpakaz.org NGO "Kazakhstan Association for Sexual and Reproductive Health".

Material received by editorial office: 01.06.2022

БЕКМҰХАМБЕТОВА, Л.С., ИБРАЕВА, Р.Ж.

ҚОСТАНАЙ ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Жұмыста оқушылардың спорттық іс-әрекетке қатысты белсенділігінің әлеуметтік-педагогикалық мониторингін зерттеу нәтижелері келтірілген. Қостанайда әлеуметтік-педагогикалық мониторинг жүргізілді, ол оқушылардың спорттық қызметке қатысты белсенділігін, оның ішінде дене шынықтыру құралдарын пайдалана отырып зерттеуге бағытталған. Жобалық жұмысты орындау үшін технологиялық база ретінде арнайы әзірленген сауалнамалар таңдалып, талдау

жүргізілді. Денсаулықты нығайту құралы ретінде, оның ішінде әлеуметтік-педагогикалық мониторинг нәтижелерін қолдана отырып, оқушылардың дене шынықтырумен оң қарым-қатынасын қалыптастыру проблемасының маңыздылығы мен өзектілігін егжей-тегжейлі талдау және негіздеу көрсетілген.

Кілт сөздер: денсаулық, мониторинг, спорт, дене дамуы, белсенділік.

БЕКМУХАМБЕТОВА, Л.С., ИБРАЕВА, Р.Ж.

СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ УЧАЩИХСЯ КОСТАНАЙСКОЙ

В работе представлены результаты исследования социально-педагогического мониторинга активности школьников в отношении спортивной деятельности г.Костаная. Проведен социально-педагогический мониторинг, который был направлен на изучение активности школьников в отношении спортивной деятельности, в том числе и с использованием средств физической культуры. В качестве технологической базы для выполнения проектной работы были выбраны специально разработанные анкеты и проведён анализ. Развернутый анализ и обоснование значимости и актуальности проблемы формирования позитивного отношений школьников к физической культуре, как средству укрепления здоровья, в том числе и с использованием результатов социально-педагогического мониторинга.

Ключевые слова: здоровье, мониторинг, спорт, физическое развитие, активность.

ӘОЖ 811.512.122

Қалымбетова, Б.

«7M015001-Математика» оқу бағдарламасының
I курс магистранты,
Сүлейман Демирел атындағы университеті,
Қаскелең, Қазақстан

СЫНЫПТАҒЫ ТАЛҚЫЛАУ КЕЗІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОЙЫН ҚАБЫЛДАУ ТУРАЛЫ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ ШЕШІМДЕРІН ЗЕРТТЕУ

Түйін

Мұғалімнің ең тиімді шешімдерінің бірі – ол сыныпта өткен тақырыпты талқылау кезінде оқушылардың ойын қабылдау. Бұл мақалада оқушылардың ойлары мен ұсыныстарын қарастыратын мұғалімнің шешімдерімен байланысты мәселелер зерттелінді. Зерттеудің сапасын арттыру үшін тәжірибелі мұғалімнің сабақтары бақыланды, видео жазбалар жасалынды және оқушыдан да мұғалімнен де сұхбат алу арқылы көптеген мәселелердің басы ашылды. Осы мақалада орта мектептің математика пәні мұғалімінің барлық қасиеттері сипатталады. Сонымен қатар сабақ барысында оқушылардың берген ақпараттары мен ұсыныстарын пайдалану туралы мұғалімнің қабылдайтын әртүрлі шешімдері қарастырылады. Қабылданған шешім барысында оқушылардың әрбірінің маңыздылығын ескеріледі. Бұл зерттеуді жалпы орта білім беретін мектептердегі мұғалімдер мен оқушыларға пайдаланылса, оқу процессін сапалы болуына зор үлесін қосады.

Кілт сөздер: оқушының ойы, мұғалімнің шешімі, оқушының пікірі, мұғалімнің жауабы, оқушының жауабы, оқушы үлесі.

1 Кіріспе

Сабақ – оқу процесінің негізгі формасы. Педагогтың басты мақсаты – барлық оқушыларды сапалы оқыту. Әдетте сыныпта әртүрлі білім деңгейдегі балалар оқиды. Жасыратыны жоқ, кейбір балалар тіпті мектепке барғысы келмейді, ал басқалары білім алуға ұмтылады және сабақта жақсы жұмыс істейді. Бірақ кедергілерге қарамай бәріне бірдей білім беру керек, яғни мұғалімнің мақсаты барлық балалардың осы сабаққа деген қызығушылығын

ояту. Өзара әрекеттесу – бұл бір-біріне әсер ету, бұл әсердің жауапкершілігі көбінесе мұғалімге жүктелетіні түсінікті. Мұғалімнің балалармен жұмысы – бұл өзара әрекеттесу жүйесі, белгілі бір нәтижеге бағытталған белгілі бір әрекеттер жүйесі. Қарым-қатынас, өзара әрекеттесу – сәлемдесуден басталады. Бұл сөйлеу этикетінің белгілерінің бірі. Көп нәрсе мұғалімнің сыныпқа қандай көңіл – күймен кіруіне тәуелді. Егер жақсы көңіл-күймен сабақ басталып және аяқталса, онда сыныптың да атмосферасы сәйкесінше жақсы болады. Балалармен қарым-қатынасқа қызығушылық танытқан мұғалім балаларды жемісті жұмысқа бейімдейді. Сабақ барысында сөйлеу тонын мұғалім өзі таңдайды және керек кезде өзгертіп отырады.

Әр сабаққа қызығушылықсыз келген оқушы мұғалімге де, балаларға да кедергі келтіретінін түсінеді. Бұл үшін әр баланың қызығушылығын арттыру үшін оқушыларды сабақта іс-әрекетке ынталандыру қажет. Сабаққа ынталандырудың маңызды түрінің бірі сыныпта талқылау жүргізу. Сыныптағы талқылау кезінде балалардың өз ойларымен бөлісу арқылы сыныптағы проблемалардың басын ашуға немесе жеке дара проблемалардың түрлерімен мұғалімдер жолығады. Осы мәселелерді шешу барысында оқушылар мен мұғалімдер арасындағы тығыз қатынас орнайды. Яғни мұғалім оқушылардың қызығушылықтарымен танысады, сонымен қатар оқушыларға қандай әдіс-тәсіл қолданған тиімді екенін анықтайды. Бұл мақалада 5-сыныптарға сабақ беретін мұғалімнің сабақ жүргізу барысы мен қолданылған әдістері зерттелінді. Зерттеуге алынған мұғалімнің еңбек өтілі 30 жыл. Зерттеу барысында мұғалімнің сабақ бойы оқушылардың ойын қабылдау арқылы сабақ мақсатына қол жеткізуі баяндалады.

Көптеген әдебиеттерде (Дорр, 2006; Франке және Каземи, 2001; Петерсон және Литам, 2009) балалардың ойлау қабілетін пайдалану сынып үшін тиімді екенін дәлелдеді. Егер оқушылар көптеген математикалық жарыстар мен сайыстарға қатысқанда, сыныптағы талқылау өте тиімді болады. Өйткені әңгімелесу барысында оқушылар бір-біріне көмектесу арқылы математикалық білімін кеңейтеді. Сонымен қатар олардың математика пәніне деген көзқарасын өзгертуге немесе математикалық ойлау барысын басқа бағытқа бұруға септігін тигізеді. Оқушылар математикалық ойлаудың әртүрлілігімен жолығады және түсініп қабылдауға тырысады. Оқушы өз білімін басқалармен бөліскенде, қалған оқушылардың түсінуіне көмегін тигізеді. Түсіндіріп жатқан оқушы сөздік қорының бай болуы керек, өйткені оқушылардың түсінуі міндетті. Сондықтан түсіндіретін оқушы өзінің математикалық ойлауын да кеңітуге мәжбүр. Бұл оқушының білім деңгейінің артуына орасан зор үлес қосады.

Басқа да әдебиеттерде (Ло және т.б., 1994; Нассаджи және Уэллс, 2000; Вуд, 1998) сыныптағы талқылау мұғалім үшін ауыр мәселе ретінде қарастырылады. Айта кетсек, мұғалім сабақ басынан соңына дейін оқушыларды бақылау керек, сонымен қатар сабақ түсіндіріп, тапсырма беріп, оны тексеріп және оқу мақсатына қол жеткізу керек. Осындай мәселермен қатар оқушылардың ойларын тыңдау, оларға тиісті жауап бере білу керек. Бұл мәселелердің ең күрделісі оқушылардың математикалық идеяларының көптігі және олармен сол идеяларды қалай бөлісу керектігін білмеуі. Көп кітаптарда сыныптағы талқылау кезінде оқушылардың ойын пайдалану тиімді дегенмен, оны қалай пайдалану жайлы ешқандай әдіс көрсетпейді. Дегенмен Стейн, Энгл, Смит және Хьюз 2008 ж. 5 практикалық жұмыстың моделін көрсетті. Бұл жұмыс толық емес және көптеген енгізулерді қажет ететіндігін өздері көрсетті.

2 Материалдар мен әдістер

Мұғалімдердің шешімі әр түрлілігімен ерекшеленеді. Бұл бөлімде зерттеу барысында мұғалімдердің шешімдерінің түрлеріне және зерттеу объектілеріне толық ақпарат беріледі.

Шешім қабылдау – бұл таңдау, яғни іс-әрекеттің орындалуын немесе ештеңе орындалмауының таңдауы. Таңдау жасау өте қиын. Өйткені қабылданған шешімнің жағдайдың жақсаруына септігін тигізбей кері әсер етуі мүмкін.

Мұғалімнің қабылдайтын шешімдерінің бір түрі – интерактивті шешім. Интерактивті шешім дегеніміз – (ағылшыннан – өзара әрекет) жеке тұлғамен қарым-қатынас жасай отырып білім беру бағдарламасының мақсатына қол жеткізу. Сонымен қатар жеке тұлғаның дамуына бағытталған іс-әрекеттердің жинақтамасы.

Интерактивті оқыту әдістері оқушының: есте сақтау, мәліметтерге анализ, синтез жасау және жинақтау сияқты тағы да басқа жеке қабілеттерді қалыптастырады және дамытады. Интерактивті оқыту әдістері кез келген оқушыға пайдалануға келмейді. Себебі оқушылардың барлығы бірдей ақпаратты ізденіп, талдау жүргізбейді. Яғни алдымен оқушының өз бетінше білім алу, өз бетінше іздену және өз бетінше шешім шығару қабілеттерін қалыптастырғаннан кейін жүзеге асыруға болады. Алайда бұл шешім ақпаратты игеруге көп уақыт қажет ететін болғандықтан, оқушылардың қызығушылығы төмендеуі мүмкін. Мұндай жағдайда белсенді оқытудың өзіндік талаптарын есепке алынып, мұғалім мен оқушы арасында байланыс орнатылуы керек.

Интерактивті оқытудың мақсаты – ақпаратты беріп қана қоймай, оқушылардың белсенді жұмыс жасауына ықпал ету. Яғни алған ақпаратты пайдаланып шешім шығаруға және қорытуға оқушыларды бейімдеу.

Сыныптағы талқылауға бағыт бағдар беруші ол – мұғалімнің шешімі. Сонымен, оқушылардың ойын мұғалімнің қабылдауы байланысты мынадай сұрақтар туады:

- Мұғалім оқушылардың идеясын пайдаланудың түрлері қандай?
- Қашан және қандай уақытта мұғалім оқушылардың пікірін пайдаланады?

Зерттеу сұрақтарына жауап беру үшін төрт негіз пайдаланылды: оқушының пікірі, мұғалімнің жауабы, мұғалімнің әрекетінің себебі және уақыт. Жиналған деректер тек осы төрт негізге байланысты талданды.

3-4 Нәтижелер мен талқылау

Талдауға тереңірек үңілсек, оқушылардың идеясын мұғалімнің пайдалану себептері анықталады. Сыныпта талқылау кезінде оқушылардың үлесі өте маңызды. Мұғалім оқушылардың ойларының үлесіне байланысты математикалық идеяларды қашан және қалай қолдану керектігін шеше алады. Мысалы, ақпарат беру үшін, мәселені нақтылау үшін, математикалық ережелерді анықтау үшін және т. б. Зерттеуде мұғалім оқушылардың үлесін пайдаланды. Яғни оқушылардың сұрақтарына жауап беру үшін өзінің математикалық моделін қолданды және оқушыларға өздерінің математикалық моделін құруға көмектеспеді. Оқушылардың ойын пайдаланғанда мұғалім оқушылардың идеясын мұқият тыңдап, талқылау кезінде идеялардың ішінен нені терең зерттеу керектігін шешеді, оқушыларға қиындықтармен күресуге мүмкіндік береді, оқушылардың пікірталасқа қатысуын бақылады, әр оқушыны қашан және қалай ынталандыру керек екенін шешті.

Мұғалімнің оқушының ойын пайдаланудың үш кезеңмен сипатталды:

- Оқушының бастапқы ойын алып, сол ойға сүйену;
- Идеяны талқылауды жалғастыру;
- Оқушы үлесі бойынша талқылауды аяқтау.

Талқылауды бастаудың бірінші кезеңі мен талқылауды жалғастырудың екінші кезеңінің айырмашылығы талқылауды бастау ұсынылған математикалық материалға тікелей байланысты болды.

Оқушылардың ойын қолданудың тағы бір пайдасы – оқушылар мәліметтерді қолданған кезде бірін-бірі тыңдап, математика туралы көбірек білім алады немесе білімін толықтырады. Көбінесе талқылау кезінде мұғалім оқушылардың өздігінен пікір алмасуға мүмкіндік берді. Бұл ретте мұғалімнің айтқаны: «Егер оқушылар бір-бірінің айтқанын тыңдаса, онда олар менің жолымнан бөлек басқа да көптеген ақпараттарға ие бола алады. Математика тақырыптарын мен бір жақты ойлап жеткізе аламын, ал оқушылар тақырыпты талқылау кезінде бірнеше идеямен бөлісу арқылы тақырыпты жан-жақты ашуға септігін тигізеді. Сонымен қатар олар өз идеяларының енгізуге болатынын дәлелдеді.»

5 – сынып оқулығындағы 6 тарау 6.3. Проценті бойынша санды табу тақырыбын талқылау кезінде төмендегі кестедегідей шешімдер қабылданды.

Сыныптағы талқылау кезінде оқушылардың ойын қабылдау туралы
мұғалімдердің шешімдерін зерттеу

1-кесте

	Тақырып бойынша түсіндірме	Тақырып бойынша есеп
		Сатушысатып алған көгөністі 14758 теңгеге сатып, 6% зиян шекті. Ол көгөністі неше теңгеге сатып алған?
Мұғалімнің түсіндірмесі	Проценті бойынша санды табу үшін: 1) Процентті жай бөлшекпен немесе ондық бөлшекпен өрнектеу керек; 2) Берілген санды осы бөлшекке бөлу керек. $a = b \div \frac{P}{100}$	1) $100\% - 6\% = 94\%$ 2) $94\% = \frac{94}{100} = 0.94$ 3) $14758 \div \frac{94}{100} = 15700$ немесе $14758 \div 0.94 = 15700$ Жауабы: 15700 теңге
Оқушының ойы	Пропорция арқылы шешу: Бастапқы санды а – деп аламын, ол 100%-ға тең екені белгілі. $a - 100\%$ $b - P\%$ $a \times P\% = b \times 100\%$ $a = \frac{b \times 100\%}{P\%}$	1) $100\% - 6\% = 94\%$ 2) $14758 - 94\%$ $x - 100\%$ 3) $x \times 94\% = 14758 \times 100\%$ 4) $x = \frac{14758 \times 100\%}{94\%} = 15700$ Жауабы: 15700 теңге
Оқушының ойы	Бастапқы санның 1% -тін тауып, нәтижесін 100% –ке көбейту.	1) $100\% - 6\% = 94\%$ 2) $14758 \div 94\% = 157\%$ 3) $157\% \times 100\% = 15700$ Жауабы: 15700 теңге

2-кесте

Оқушы ойының түрлері	Тараудың бөлімі	Пайызбен көрсеткіші	Тараудың бөлімі	Пайызбен көрсеткіші	Тараудың бөлімі	Пайызбен көрсеткіші
Оқушы жауабы	6.3./6	58%	7.3./7	12%	8.1./8	12%
Оқушы шешімі	6.3./6	4%	7.3./7	10%	8.1./8	66%
Оқушы сұрағы	6.3./6	3%	7.3./7	55%	8.1./8	8%
Оқушы пікірі	6.3./6	17%	7.3./7	21%	8.1./8	11%
Жеткіліксіз тұжырымдар	6.3./6	18%	7.3./7	2%	8.1./8	3%

2-кестеде мұғалімнің үш сабағын зерттеуінің көрсеткіші: Бірінші сабақтың талқылауы бойынша оқушылардың математикалық тұжырымы енгізілді. Екінші сабақтың талқылауы бойынша оқушылардың математикалық тұжырымына қарағанда мұғалімнің түсіндірмесі басым болды. Үшінші сабақта оқушылардың математикалық тұжырымы мен мұғалімнің түсіндірмесі деңгейлері бірдей болды. Сол себепті оқушыларда таңдау екі таңдау болды. Әр оқушы түсіндірмелерді өздерінің қабілеттеріне қарай пайдаланды.

Жоғарыда айтқанда мұғалім оқушылардың жұмыстарын ұсынған кезде олардың математиканы жақсы түсінуіне және басқа оқушыларды тыңдауға мүмкіндік береді. Оқушылар бірін-бірі тыңдағанда мәселені қарастырудың бірнеше әдісі бар екенін түсінеді. Осылайша, оқушылар үшін бір мәселені шешудің бірнеше әдісін меңгереді. Сонымен қатар Мұғалім оқушылардың үлесі бойынша ойын қабылдау өте маңызды болды. Егер оқушылардың үлесіне қарай идея пайдаланылса, онда оқушылардың сол бөлігі математикалық ойшылар немесе сыни ойлай алатындар ретінде құрметтелді. Сұрақ қойылған кезде оқушыларды жауабы және оқушылардың идеясы қабылданды. Осылайша, мұғалім сынып оқушыларының ойларын құрметтейтінін көрсетті және оны оқушыларда біледі.

5 Қорытынды

Зерттеудің нәтижесінде тәжірибелі мұғалім қалай шешім қабылдайтыны анықталды. Мұғалім оқушылардың ойларының әртүрлілігіне байланысты жіктей отырып, олардың идеяларын пайдалануға болатынын көрсетті. Бұл зерттеу басқа да мұғалімдерге сыныпта пікірталас өткізуге көмектеседі. Пікірталас кезінде уақыт біз ойлағандай маңызды емес екендігіне, сонымен қатар оқушылардың үлесіне қатысты уақыт жұмсаудың пайдалы екендігіне көз жеткізді. Бұл зерттеуде сыныпта талқылау қалай жүргізілу керектігін және осы талқылау барысында оқушылардың ойын қалай қолдану керектігі көрсетілді. Дегенмен, сыныпта талқылауды жүргізудің ең тиімді моделін жасауды жалғастырып, қосымша зерттеулер жүргізілуі қажет.

Әдебиеттер тізімі

1. Кобб П., Вуд Т., Якель Э. және Макнейл Б. (1992). Сынып математикасы дәстүрлерінің сипаттамасы: халықаралық талдау. Американдық білім беруді зерттеу журналы, 29, 573-604.
2. Азиала, М., Деврис, Д., Дубински, Э., Мэтьюз, Д., Томас, К. Математика саласындағы оқу бағдарламаларын зерттеу және әзірлеу үшін негізгі бакаврларға арналған білім: Шонфельд. А., Капут, Д. және Дубинский, Е.- колледждегі зерттеу математика 2-бөлім.
3. Ванвинсберг, Р., және Хан, с. (2007). Кейс-стади қайта қарау. Халықаралық сапа әдістері журналы, 6 (2), 1-10. http://www.ualberta.ca/~iiqm/backissues/6_2/vanwysberghe.pdf.
4. Дорр, Х.М. (2006). Мұғалімдердің оқушылардың математикалық модельдерін тыңдау және оларға жауап беру тәсілі. Математика дидактикасының орталық блогы 38, 255-268.
5. Ламперт, М. (2001). Оқыту мәселелері мен оқыту мәселелері туралы бүкіл сыныпты талқылау арқылы оқыту (143-177 беттер). Жаңа Хейвен: Йель университетінің баспасы.

Материал редакцияға түсті 23.05.2022.

КАЛЫМБЕТОВА, Б.

ИССЛЕДОВАНИЕ РЕШЕНИЙ УЧИТЕЛЕЙ ИСПОЛЬЗОВАТЬ ВКЛАД УЧАЩИХСЯ ВО ВРЕМЯ ОБСУЖДЕНИЯ В КЛАССЕ

Одним из наиболее эффективных решений учителя является принятие учащимися игры при обсуждении темы, которую он прошел в классе. В данной статье исследуются проблемы, связанные с решениями учителя, рассматривающие мысли и предложения учащихся. Для повышения качества исследования были проведены наблюдения за уроками опытного учителя, сделаны видеозаписи и раскрыты многие вопросы, как от ученика, так и от учителя. В данной статье будут описаны все качества учителя математики средней школы. Также рассматриваются различные решения, принимаемые учителем об использовании информации и рекомендаций, данных учащимися в ходе урока. В ходе принятого решения учитывается значимость каждого из учащихся. Использование данного исследования для учителей и учащихся общеобразовательных школ вносит большой вклад в качество учебного процесса.

Ключевые слова: мысль ученика, решение учителя, мнение ученика, ответ учителя, ответ ученика, доля ученика.

KALYMBETOVA, B.

TEACHERS' DECISIONS TO USE STUDENT INPUT DURING CLASS DISCUSSION

One of the most effective decisions of the teacher is the adoption of the game by the students when discussing the topic that he passed in the classroom. This article explores the problems associated with the decisions of the teacher, considering the thoughts and suggestions of students. To improve the quality of the study, observations of the lessons of an experienced teacher were carried out, video recordings were made and many questions were revealed, both from the student and from the teacher. This article will describe all the qualities of a high school math teacher. Various decisions made by the teacher about the use of information and recommendations given by students during the lesson are also considered. In the course of the decision, the importance of each of the students is taken into account. The use of this research for teachers and students of secondary schools makes a great contribution to the quality of the educational process.

Key words: student's thought, teacher's decision, student's opinion, teacher's answer, student's answer, student's share.

ӘОЖ 510

Тоқтар, С.

7M01500 – Математика

Оқу бағдарламасының I курс магистранты,
Сүлейман Демирел атындағы Университет,
Қаскелең қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАНДА МАТЕМАТИКА ПӘНІНІҢ МҰҒАЛІМДЕРІН ДАЙЫНДАУДА БЕРІЛЕТІН БІЛІМ ДЕҢГЕЙІН ЗЕРТТЕУ

Түйін

Соңғы екі онжылдықта математика мұғалімдері өз пәнін тиімді оқыту үшін оны қаншалықты терең білуі керек екенін түсінуге күш салды. Зерттеушілер білімнің бұл түрін оқытуға арналған математикалық білім деп атады. Соңғы зерттеулер оқытуға арналған математикалық білімге назар аударғанымен, осы тақырып бойынша қазірге әдебиеттер бұл саланың әлі де дамымағанын көрсетеді. Оқытуға арналған математикалық білім туралы тұжырымдамамызды одан әрі нақтылау мақсатында бұл зерттеу Қазақстандағы математикалық білімді қарастырды. Бұл мақалада мен математикалық білімді үш түрде қарап зерттеп, жіктедім. Үш Қазақстандық жас оқытушылармен әңгімелерінің мазмұнын зерттей отырып, мен осы әңгімелерде айтылған математикалық білімді үш категорияға бөлдім: оқушылардың математикалық білімі, математика және мектеп математикасы туралы білім. Сондай-ақ математика саласындағы осы жұмыстың әртүрлі салаларын талқыладым.

Кілт сөздер: оқытуға арналған математикалық білім, Қазақстандық математикалық білім, оқыту тәжірибесі.

1 Кіріспе

Ғылымдардың патшасы атанған математика пәнінен білім берудің ерекше екенін айта кетуге болады. Математика адамзаттың жаратылысты тануында, мемлекеттердің ғылыми дамуына Қазақстанда математика жақсы дамыған ғылымдар санатында. Бастауын әйгілі Әл-Фарабидан алатын Қазақстан математикасының дамуына және оның өркендеуіне атақты ғалымдарымыз, академиктер О.Жәутіков, Ө.Сұлтанғазин, Қ.Қасымов, Т.Кәлменов үлкен үлес қосты. Еліміздің тәуелсіздігі жылдары ерекше жетістікке жеткен ғалымдар М.Өтелбаев,

Ш.Смағұлов, Б.Жұмағұлов, Н.Данаев, У.Өмірбаевтар Мемлекеттік сыйлықтың лаурееттары атақтарын алды. Осындай ғылыми жетістіктерді жастарға жеткізіп, оларды ғылымның жаңа шыңдарына жетелеу ғалымдар мен математика мұғалімдерінің негізгі мәселесі болып табылады.

Оқытуға арналған математикалық білім тұжырымдамасы математиканы жақсы оқыту үшін қандай мазмұн туралы білім қажет деген бұрыннан келе жатқан сұраққа қазіргі заманда ең перспективалы жауап береді. Шульман 1986 жылы оқытуға арналған пәндік білім саласы тұжырымдамасын ұсынғаннан бері оқытуға арналған математикалық білім жиі зерттелетін тақырып болып қала береді. Оқытуға арналған математикалық білімнің компоненттерін тұжырымдау және анықтау бойынша айтарлықтай жұмыс жасалғанына қарамастан, біз бұл туралы әлі көп нәрсені білмейміз. Бұл зерттеудің мақсаты қазақ мұғалімдері бағалайтын оқытуға арналған математикалық білімді зерттеу арқылы математикалық білім туралы болды.

Көптеген зерттеушілер Жапонияның оқытуға арналған математикалық білімін зерттеді. (Бейкер, 1993; Хайберт және басқалар, 2003; Джейкобс және басқалар, 2003; Стивенсон, Ли және Стиглер, 1986; Стиглер 1990; Вестбери 1992), бірақ математикалық білімнің моделін құру кезінде шетелдік мұғалімдерге аз көңіл бөлінді және бірде бір зерттеуші Қазақстанды зерттемеді.

Қазақстан ғалымдарының оқытуға арналған математикалық білімді зерттеуінің үш себебі бар. Алғашқы қазақтың математика мұғалімдері студенттерге математикалық түсініктерді дамытуға бағытталған кең нұсқаулар ұсынады. Екіншіден, қазақ мұғалімдері қалай жақсы оқыту керек екендігі туралы нақты түсінікпен бөліседі. Үшіншіден, зерттеушілер Қазақстанда және басқа елдерде, соның ішінде Жапонияда оқыту стильдері арасындағы айтарлықтай айырмашылықтарды анықтады.

Сонымен қатар – оқудағы алшақтық зерттеуінде Стиглер мен Хайберт (1999 ж.) Математиканы оқыту бір елдің (АҚШ, Жапония және Германия) мұғалімдері арасында айтарлықтай ерекшеленбейтінін анықтады. Сол зерттеуде олар сонымен қатар әртүрлі елдерде мұғалімдерді оқыту айтарлықтай өзгеретінін анықтады.

Қазақстанда математиканы оқыту Жапонияда әртүрлі реформаларға сәйкес келді (Эвен және Тирош, 1995; Сенк және Томпсон, 2003). Бұл осы зерттеудің әлеуетін арттырады. Реформаны зерттеушілер ұсынған осындай сәйкестіктің үш мысалы:

1) Жапонияда математиканы оқыту студенттерге көбірек бағытталуы керек (Эвен мен Тирош, 1995; Шифтер мен Фесно, 1993);

2) Математиканы оқыту кезінде күрделі математиканы қамтуы керек (Хайберт пен Гроув, 2007);

3) Математиканы оқыту математикалық тақырыптар арасындағы қатынастарға негізделуі керек (Сенк пен Томпсон, 2003).

Бұл зерттеуде мен қазақ мұғалімдері арасында бағаланатын оқытуға арналған математикалық білім сипаттамаларын талқылаймын. Олар бірлесіп жұмыс істейтін мұғалімдер студент мұғалімдермен сөйлескен әңгімелерді тыңдау. Бұл зерттеуде келесі сұрақ пайда болды.

1) Қазақ мұғалімдері бағалаған оқытуға арналған математикалық білім түрі мен сипаты қандай?

2) Математикалық білім түрі мен сипаты туралы әңгімелер нені білдіреді?

2 Материалдар мен әдістер

Бұл зерттеу математикалық білім саласындағы бсақа зерттеулерден оның әдіснамасымен ерекшеленеді. Қазіргі әдебиеттерде математикалық білім аймағын дамыту үшін қолданылған төрт жалпы әдістеме ұсынылған. Біріншіден, осы саладағы зерттеушілер математика мұғалімдерінің санасында болған математикалық білімге жарық түсіру үшін мұғалімдермен тікелей және тапсырмаларға негізделген сұхбаттарға сүйенді (Маркс, 1990). Екіншіден, зерттеушілер математикалық білімді мұғалімдердің өзі оқыған бақыланатын сабақтарға, сондай-ақ кейінгі сұхбаттарға сүйене отырып шығарды (Дэвис және Симмт, 2006). Үшіншіден, зерт-

теушілер мұғалімнің математикалық білімді жіктейтін, содан кейін оны сабақтың контекстіндегі математикалық білімнің пайдалылығын бағалау үшін байқалатын сабақтармен салыстыратын тесттер жасауға тырысты (Хилл, Доп және Шиллинг, 2008). Төртіншіден, басқалары математикалық білімнің алдыңғы зерттеулері мен тәжірибелерін теориялық ескере отырып, математиканың бағыттарын анықтауға тырысты (Болл және Басс, 2000). Осы жағдайлардың әрқайсына талдау жасалады және математикалық білім тестілеуіндегідей, әртүрлі тест сұрақтарын жасау үшін қолданылатын алдын-ала құрал ретінде жүзеге асырылды.

Осы зерттеу үшін мен қазақ мұғалімдерінің математикалық білімді жаңа жолмен түсінуге мүмкіндік беретін әдісті қолдандым. Бұл зерттеуде мұғалімдер Қазақстанда бірлескен мұғалімдерге сабақ жоспарын ұсынған кезде байқалды. Бұл мұғалімдерден математикалық білім туралы сөйлесуді сұрамады, керісінше математика сабағын бастамас бұрын кері байланыс сессияларына қатысты. Осылайша, бұл әңгімелер математикалық білімге назар аудармады, керісінше әңгіме түрінде сабақ өтті.

Осы әңгімелер аясында тәжірибелі серіктес мұғалім жаңадан келген мұғалімге жоғары тиімді математика сабақтарын қалай құруға болатындығын үйретуді мақсат етті. Жоғары әрі тиімді математика сабағының қажетті компоненттерінің бірі- мұғалім білетін математиканың қамтылатын мазмұны мен түрі. Көбінесе, осы әңгімелер барысында серіктес мұғалімдер өздерінің жаңадан келген мұғалімдеріне күтілетін білім түрін білдірді және мәлімдеді.

Бұл әңгімелерді математиканы үйрену үшін қолданудың артықшылықтары бар. Біріншіден, зерттеу (Литхэм, 2006) мұғалімдердің сенімдерін тікелей сұхбатқа негіздеу қиын болуы мүмкін екенін көрсетті. Ол мұғалімдерде өз тәжірибелері туралы тікелей сұрағанда, олар сұрақтарға шынымен сенгендерін айтудан гөрі, олар ойлағандай жауап беруге бейім болуы мүмкін деді. Сонымен қатар, Литхэм мұғалімдер белгілі бір нанымдарды ұсынатындықтарын толық түсінбеуі мүмкін деді. Алайда, бұл әңгімелердің ашық болуы маған мұғалімдер ашпаған математикалық білім элементтерін зерттеуге мүмкіндік берді. Екіншіден, бұл әңгімелер студенттердің оқу процесінің кең таралған бөлігі болды, сондықтан маған Қазақстандық математика элементтерін табиғи жағдайда байқауға мүмкіндік берді.

Бұл зерттеуде СТs және STs қарастырған математикалық білім шынымен иелік етілген математикалық білімнің аз ғана бөлігін қамтитыны алаңдатты. Алайда, сұхбат барысында СТs өз жиынтықтарының көптеген мүмкіндіктері туралы айтты. Кейбіреулер салыстырмалы түрде аз түзетулерді қажет етсе, басқалары жақсы оқу үшін қажет болатын математикалық білімнің түрін қарастыру кезінде үлкен көмекке мұқтаж болды. Бұл мұғалімдердің математиканың әзекті мәселелерінің кең ауқымын шеше алатынын білдірді. Сондай-ақ СТ Ueno және ST motri арасындағы әңгіме 25 беттен астам транскрипттерді және 60-тан астам математикалық білімнің тісті бөлімшелерін жасады. Бұл математикалық білім қанша уақытқа созылғанына қарамастан, математикалық білімнің кез-келген мәселелерін шеше алатынын көрсетті. Сондай-ақ бұл деректер жиынтығы математиканың мәселелерінің кең көрінісін қарастыратынын көрсетті.

3 Нәтижелер

Мен жалпы математикалық білім санаттарын жіктедім, содан кейін оларды үш негізгі топқа бөлуге болатынын түсіндім. Сары бөліктер математикалық білім кластерлерін, ал көк олар жататын жалпы санатты білдіреді. Сары ішкі санаттарды топтастыру ішкі санаттар арасындағы ортақтықтар негізінде жасалды. Олар оқушылар туралы білім, математика туралы білім және оқыту тәжірибесі туралы білім болды.

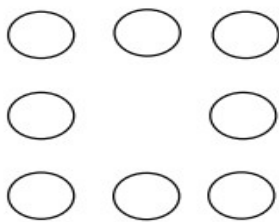
Сурет 1. Қазақстандық математикалық білім картасы. Математикалық білім үш санаты көк түспен және сәйкес ішкі санаттары сары түспен берілген.

Жоғарыда айтылған жалпы математикалық білім санаттары кейін осы үш негізгі топтың ішкі санаттары болды. Төмендегі сурет осы зерттеуде қазақ мұғалімдері айтқан математикалық білім картасы. Оқырман үзіндіде басқа математикалық білімнің ішкі санаттарының элементтері болуы мүмкін екенін ескеруі керек. Мен үзінділерді оқырманға математикалық білімнің ішкі санаты талқыландырылған контекстті түсінуге мүмкіндік беретіндей етіп қиып, енгіздім, сонымен бірге сол белгілі бір білім қосалқы санатын бөлектедім.

Математика туралы білім. Бұл білім категориясы мұғалімдердің оқушыларға ұсына-тын математика туралы білімдерін қамтыды. Бұл санат МТБ элементтерінен тұрды, олар тек математикамен айналысатын мұғалімдердің біліміне қатысты және оқушылардың ойлауына немесе математика туралы біліміне қатысы жоқ. Бұл категория математиканы оқытуға тән емес білімдерді қамтитынын атап өткен жөн. Яғни, басқа математика мамандарынан да мұндай білім қажет болуы мүмкін. Білімнің осы бөлімін құрайтын ішкі категориялар есепті қалай дұрыс шешуге болатыны туралы білім және математикалық принциптерді білу болды.

Мәселені дұрыс шешу жолын білу. Бұл кіші категория мұғалімдердің тапсырманы шешу процесін сәтті аяқтау қабілетін қамтыды. Бұл білімнің қолданылып, сыналған кездері көп болды. Оны Мұрат да, Қарақат да қолданды, өйткені олар тапсырманы шешу кезінде қабылданған қадамдарды көрсетті. Бұл Мұрат олардың тапсырмаларын ойластырғанына сенімді болмаған кезде және қандай да бір себептермен Қарақаттың студенттерге дұрыс есеп беру туралы ойлағанына көз жеткізгісі келген кезде тексерілді.

Бұл білімді көрсететін математикалық білімнің мысалы Қарақаттың Мұратпен сөйле-суінен табылды. Бұл әңгімеде Қарақат айналымы бойынша сабақ өткізуді жоспарлаған. Қарақат студенттер Мұрат студенттерге ұсынуды жоспарлаған тапсырманы орындай алмай-ды деп алаңдады. Содан кейін Қарақат жапондық шахмат ойыны Go ойынымен айналысатын басқа тапсырманың нұсқасын ұсынды. Мұрат бұл тапсырманы ойламағандықтан, Қарақат бұл тапсырманы Мұратқа түсіндіруге кірісті. Тапсырма мұғалімнің Go плиткаларын төртбұ-рышты пішінге қойып, онда қанша плитка бар екенін сұраудан тұрды. Плиткалар төртбұ-рышты үлгіде салынғандықтан, ішкі жағында төртбұрышты өрнек «жоқ» болғандықтан, мәселені шешудің көптеген жолдары болды. Қарақат Мұратқа берген бірінші мысал үшін Go тақтайшаларын төмендегі суреттегідей орналастырды. Содан кейін ол Мұратқа тапсырманы шешудің әртүрлі жолдарын түсіндірді.

Сурет 2. Қарақаттың Мұратқа пайдалана алатын тапсырманың опциясы ретінде Go тапсырмасын ұсынған кезде Мұрат үшін салған фигураның көрінісі.

Қарақат: Сіз мұны басқа нұсқа ретінде де жасай аласыз... Қанша дойбы бар?

Мұрат: Сегіз дойбы бар.

Қарақат: Дұрыс. Кейбіреулер 2×4 деп ойлауы мүмкін. Бірақ бұл ойлау тәсілінен туындайды. Басқалар $3 \times 4 - 4$ деп ойлауы мүмкін.

Мұрат: $3 \times 4 - 4$?

Қарақат: Бұл үшеуі не?

Мұрат: Мен бұл туралы әлі де ойлаймын. Бұл үшеу?

Қарақат: Иә. Бұл диаграммадан менің ойыма келетін жалғыз үшеу [бір жағындағы үш Go тақтайшасын көрсетіп]. Сонда бұл төртеуі не?

Мұрат: Мен де бұл туралы әлі де ойлап жүрмін, онымен бірге біреуін қосу мүмкін бе?

Қарақат: Жоқ, бұл дұрыс емес жауап береді. Төртеуі сонда болар еді, өйткені төрт жағы бар.

Мұрат: Шешімнің басқа да көптеген жолдары бар. Мысалы, сіз оны шеше аласыз келесідей: $1 \times 4 + 4$.

Мұрат: 1×4 ?

Қарақат: Бұл дәл осы жерде [әр жақтағы ортаңғы нүктелерді көрсетіп]. Оны осылай шешуге болады [қағазды нұсқайды]. Бұл студенттер алгебрадан үйренген шешім. Менің ойымша, олар оны төртінші сыныпта бастауыш мектепте оқыған. Олар бір жағында бес Go бөлігі бар Go мәселесін шешті.

Мұнда Қарақат Мұратқа ұсынған тапсырманы ойлаудың және шешудің көптеген дұрыс жолдарын көрсетті. Бір қызығы, Қарақат өзі ұсынған сандық сөйлемнің өзі ұсынған есеппен қалай байланысқанын түсіндірмейінше, мәселені шешілді деп есептемеген. Бұл мысалда Қарақат бұл мәселені шешудің көптеген әртүрлі жолдары бар екенін көрсетті. Ол әрбір мәселені қалай дұрыс шешу керектігін көрсетті, сондай-ақ әрбір шешім стратегия-сының артындағы ойлауды түсіндірді. Бұл үзінді де мұғалімнің әртүрлі стратегияларды қолдана отырып, мәселені шешу жолын білу қажеттілігін атап өтті. Бұл білімнің осы категориясы пайда болған барлық талқылауларда анық болды. Осы оқиғадағыдай математикалық тапсырманы дұрыс шешудің әртүрлі жолдарын білудің маңыздылығын атап өтті.

Есепті қалай дұрыс шешу керектігі туралы білім пайда болатын өзара әрекеттестіктің тағы бір түрі студенттерге ұсынуды жоспарлап отырған тапсырманы шешу жолын түсіндіруі болды.

Осындай оқиғалардың бірі Айгүл мен Жанболат арасындағы әңгімеде анық байқалды. Әңгіменің осы бөлігінде Жанболат сабақта қоюды жоспарлап отырған тапсырманы шешу жолын түсіндірді.

Жанболат: Егер мен олардың орнында болсам, мен бәрібір сандарды қояр едім.

Айгүл: Орын сандары?

Жанболат: Иә.

Айгүл: Қалай?

Жанболат: Мысалы, $x + y = 35$, онда мен қырғауыл мен қоянның саны жарты жарымға жуық екенін болжай аламын, содан кейін әр жануардың аяқтарының санын ойлаймын.

Қоянның 4 аяғы бар, сондықтан мен қояндардың санын жоямын.

Айгүл: Бұл дұрыс.

Әңгіменің бұл бөлігінде Жанболат тапсырманы дұрыс орындау үшін білімдерін көрсетті. Бұл мысалда ол оны студент ретінде шешсе де, ол тапсырманы қалай дұрыс шешуге болатыны туралы білімін көрсетеді. Бұл осы бөлімде де, студенттердің реакциялары туралы білімде де осы мақаланың екі жерінде болуы мүмкін үзіндінің мысалы болды.

4 Талқылау

Әдебиеттерді шолуда жапон мұғалімдерінің жақсы нұсқау беретіні туралы жоғары ортақ және нақты көзқарасы бар екені айтылды. Бұл зерттеудің мақсаты оқытудың осы түрін мүмкін еткен математикалық білімді тексеру болды. Нәтижелерде ұсынылған қазақи математикалық білім картасы осы мақсаттың орындалуын көрсетті. Мен бұл карта жапондық математика мұғалімдерін оқудан туындауы мүмкін жалғыз математикалық білім-ді білдіреді деп айта алмаймын. Керісінше, нәтижелерге әңгімелердің сипаты мен жалпы жапондық сабақ жоспарының құрылымының біршама қатаң форматы қатты әсер етті. Дегенмен, жоғарыда ұсынылған карта (1-сурет) жапон мұғалімдері пайдаланатын математикалық білімнің маңызды және шынайы эпизодтарын бөліп көрсетті. Талқылаудың келесі бөлігінде мен алдымен осы зерттеудің шектеулеріне тоқталдым. Екіншіден, мен бұл жұмыстың қазіргі математикалық білім саласына қосқан үлесін талқыладым. Үшіншіден, мен бұл карта әдебиеттерге шолуда ұсынылған үлгілерге қалай сәйкес келеді деген сұраққа жауап бердім. Соңында мен осы зерттеуге байланысты туындаған басқа да сұрақтарға жауап бердім.

5 Қорытынды

Осы зерттеуде бірлесіп жұмыс істейтін төрт мұғалім математиканы оқыту жұмысын табысты жүргізу үшін студент мұғалімдерден күтілетін білім түріне жиі жүгінді. Бұл эпизодтар кодталды, талданды және осы қағазда ұсынылған картаға айналды. Әңгімелесу контекстіне байланысты оқытуға арналған математикалық білім үш санатқа бөлінді. Үш санат бойынша оқушылардың математикалық білімдері, математика туралы білімдері және мектеп математикасы туралы білімдері болды. Осы санаттардың әрқайсысында әрқайсысына қатысты ішкі санаттар болды. Мен ішкі санаттарды анықтадым, себебі олар СТ және ST жиынтығы бойынша жиі және бірнеше сөйлесулерде пайда болды. Бұл мақала сонымен қатар шектеулер, үлестер және осы зерттеу нәтижесінде туындаған қосымша салалар немесе зерттеулер талқыланды.

Әдебиеттер тізімі

1. Ball, D., & Bass, H. (2000). Оқыту мен оқытудағы мазмұн мен педагогиканың тоғысуы: Математиканы білу және қолдану. Дж. Боалерде (Ред.), Математиканы оқыту мен оқудағы көп көзқарастар (83-104-беттер). Westport, CT: Ablex Publishing.
2. Ball, D., Thames, M., & Phelps, G. (2008). Оқыту үшін мазмұнды білім: Оның ерекшелігі неде. «Мұғалімдер білімі» журналы, 59, 389-407.
3. О.А. Жәутіков. Математиканың даму тарихы (66 -67 беттер).
4. Davis, B., & Simmt, E. (2006). Оқыту үшін математика: мұғалімдер білуі керек (қажет) математиканы үздіксіз зерттеу. Математикадағы білім беру зерттеулері, 61, 293-319.

Мақала редакцияға түсті: 27.06.2022

ТОҚТАР, С.

ИССЛЕДОВАНИЯ УРОВНЯ ЗНАНИЯ, КОТОРОЕ ДАЕТСЯ ДЛЯ ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЕЙ МАТЕМАТИКИ В КАЗАХСТАНЕ

За последние два десятилетия учителя математики стремились понять, насколько глубоко им нужно знать свой предмет, чтобы преподавать его эффективно. Исследователи называют этот тип знаний математическими знаниями для обучения. Хотя недавние исследования были сосредоточены на математических знаниях для обучения, современная литература по этому вопросу показывает, что эта область все еще недостаточно развита. В целях дальнейшего уточнения нашей концепции математического образования для преподавания в данном исследовании рассматривалось математическое образование в Казахстане. В этой статье я изучил и классифици-

ровал математические знания тремя способами. Изучая содержание бесед с тремя молодыми казахстанскими учителями, я разделил выраженные в этих беседах математические знания на три категории: математические знания учащихся, математика и школьная математика. Я также обсудил различные направления этой работы в области математики.

Ключевые слова: педагогическое математическое образование, казахстанское математическое образование, педагогическая практика.

TOKTAR, S.

EXPLORING THE MATHEMATICAL KNOWLEDGE FOR TEACHING OF KAZAKHSTANI TEACHERS

For the past two decades, mathematics teachers have tried to understand how deeply they need to know their subject in order to teach it effectively. Researchers call this type of knowledge mathematical knowledge for teaching. Although recent research has focused on mathematical knowledge for teaching, the current literature on the subject shows that the field is still underdeveloped. In order to further refine our concept of mathematical education for teaching, this study looked at mathematical education in Kazakhstan. In this article, I have studied and classified mathematical knowledge in three ways. Studying the content of conversations with three young Kazakhstani teachers, I divided the mathematical knowledge expressed in these conversations into three categories: students' mathematical knowledge, mathematics and school mathematics. I also discussed various areas of this work in the field of mathematics.

Key words: mathematical education for teaching, Kazakhstani mathematical education, teaching practice.

ӘОЖ 51-7

Ерланова, Ұ. Е.

«7M01501 – Математика (педагогика)»
оқу бағдарламысының I-курс магистранты,
Сүлеймен Демирел Университеті,
Қаскелең, Қазақстан

НЕГІЗГІ ОРТА СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ МАТЕМАТИКАЛЫҚ САУАТТЫЛЫҚ ДАМУ ДЕҢГЕЙІ

Түйін

21 ғасырда күнделікті өмірде кездесетін мәселелер күрделене түсуде. Әрбір адам үшін математиканың нақты өмірдегі рөлін білу және түсіну маңызды, сондықтан адам қоғамның сындарлы, қамқор және ойлы мүшесі болу қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін математиканы дұрыс бағалай алады және пайдалана алады. Бұл дағды математикалық сауаттылық деп аталады. Математикалық сауаттылық деңгейін көтеру – адам ресурстарының сапасын арттырудың бір жолы. Оның дамуы жақсартуға қолдау көрсету үшін оқушылардың күшті және әлсіз жақтарын сипаттауды қажет етеді. Зерттеу сынып деңгейі мен оқушының жынысы бойынша оқушылардың математикалық сауаттылық дағдыларының дамуын сипаттайды. Зерттеу популяциясы жалпы білім беретін мектептің 13 пен 16 жас аралығындағы оқушылардан құралды. Таңдама кездейсоқ іріктеу әдістерінің комбинациясын пайдалану үшін таңдалған 8, 9 және 10-сыныптардың 89 оқушысын қамтыды. Деректерді өңдеу және деректерді талдау Microsoft Excel 2010 бағдарламалық құралын пайдалану арқылы жүзеге асырылды. Тапсырма әзірлеуде бірнеше таңдаулы тест тапсырмаларын пайдаланып жоғары балл алуға мүмкіндік береді. Сынып деңгейі, жынысы математикалық сауаттылық ұпайларына әсер ететін үрдіс болды. Математикалық сауаттылықты меңгеру деңгейін арттыру жұмыстары талқыланады.

Кілт сөздер: құзыреттілік, математикалық сауаттылық, сауаттылық, PISA, жыныс.

1 Кіріспе

21 ғасырда күнделікті өмірде кездесетін мәселелер күрделене түсуде. Мамандық бойынша мәселелерді шешу дағдыларына қойылатын талаптар дақарқынды өсуде. Бұрынғы кейбір деректерге негізделген ғылымдар, қазіргі қоғам осы ғасырда мазмұнды білімді ғана емес, сонымен қатар дағдыларды қажет етеді сыни ойлауды, мәселені шешуді, шығармашылықты, инновацияны, қарым-қатынасты, ынтымақтастықты, икемділік, бейімділік, бас-тамашылық, тәуелсіздік, көпшілдік, мәдениетаралық, өнімділік және жауапкершілік, көш-басшылық пен жауапкершілік, ақпараттық сауаттылық [1-4].

Математикалық сауаттылық – 21 ғасырда дағдыларды қалыптастыруға қажетті құрамдастардың бірі. Елімізде математикалық сауаттылық әлі де базалық математикалық білім берудегі басты мәселе болып табылады және математикалық білім берудегі негізгі мәселе және зерттеу тенденциясы болып табылады [7]. Себебі, адам өз бетімен білім алатын субъект ретінде өзінің рөлін өмірге дайындап және нақты мәселелерді шеше білуі керек [8]. Жаһандық проблема мектепте және күнделікті өмірде алған дағдылар мен құзыреттерді пайдалануды талап етеді. Мұндағы негізгі процесс математикалық сауаттылықты дамыту. Әрине бұл процесс оқушыларды нақты дүние контекстінен есептерді шешу үшін қажетті математика контекстіне көшуге мәжбүр етеді.

Математика студенттерге проблемаларды түсіндіруге және бағалауға, содан кейін табылған шешім мәселенің нақты жағдайына сәйкес келетіндігін тексеру үшін шешімді көрсетуге мүмкіндік береді. Осылайша, математикалық сауаттылықты білмеу жақын арада аяқталуы керек және қауымдастық керек күнделікті мәселелерді шешу үшін математикалық сауаттылық саласындағы құзыреттіліктерді білу және игеріп дамытуы қажет. Бұл сауаттылық-талқыланатын маңызды мәселе. Сондықтан математикалық сауаттылық дамуы халықаралық білім беру саласындағы проблема болып табылады. Математикалық сауаттылық деңгейі PISA (Programme for International Student Assessment) халықаралық зерттеуі аясында бағаланады. PISA халықаралық зерттеуінің мақсаты - оқушылардың нақты әлемдегі білімі мен дағдыларын бағалау және оқушыларды өмір бойы оқуға және қоғамға қатысуға дайындау [9]. PISA халықаралық зерттеуінде сауаттылықтың үш аспектісі өлшенеді, атап айтқанда оқу сауаттылығы, математикалық сауаттылық және ғылыми сауаттылық.

Қазақстан бұл зерттеуге 2009 жылдан бері қатысып келеді. Қазақстандағы ЭЫДҰ бағалау бағдарламаларының нәтижесі бойынша мүмкін болған 1000 балдың 2009 жылы 405, 2012 жылы 432, 2015 жылы 460, 2018 жылы 423 баллды жинады. Қазақстан зерттеуде қатысқан 78 елдің ішінен 54-орынды иеленді. Бұл көрсеткіш еліміздің оқушылары математикалық сауаттылықтан 2-деңгейді төмен екенін көрсетеді. Сондықтан математикалық сауаттылық деңгейінің көтерілуі тек қана PISA зерттеуінде деңгейімізді көтеру ғана емес, ұлт болашағының деңгейінің өсуі, яғни бәсекеге қабілетті елге экономикалық дамуына жаңалық алып келетін ұрпақ тәрбиелеу ретінде қарастыру қажет.

Оқушының математикалық сауаттылығының дамуы теориялық білімді іс жүзінде қолдана білуге мүмкіндік береді. Қазіргі мектептердің басты кемшілігі баланы, үздік оқушы, және нашар оқушы, деп бөлетінінде. Ұлы ғалым Энштейннің өзі оқыған гимназиясында үздік оқығандардың қатарында болмаған. Ол математика мен латын тілін жақсы білгенімен ұстаздарымен үнемі сөз таластыратын болған. Жас Энштейн ұстаздардың оқушыларға авторитарлық қарым-қатынасына үнемі қарсы шығатын. Оның ойынша, материалды механикалық түрде жаттау – білім алу және шығармашылық ойлауға зиян тигізеді. Энштейн бала кезден-ақ осылай ойлаған екен. Атақты ғалымдардың мысалында біз баланың ойлау еркіндігін шектемей, жан-жақты ойлауына, шығармашылық қасиетін дамуына мүмкіндік беруіміз қажет. Әрбір адам ерекше, ешкімге ұқсамайтын тұлға. Ал қазіргі білім жүйесі бәрінен бірдей адам жасауға ұмтылады. Баланың санасына, шығармашылық ойлауына шек қоямыз да, сын тұрғысынан ойлануына мүмкіндік жасамаймыз. Дайын, ойлау моделін, ұсынып, сол модель бойынша ойлауды, өмір сүруді талап етеміз. Яғни өмірлік мәселелерді шешу үшін математикалық білім мен түсінікті тиімді пайдалана білу [10].

Оқу процесінде математиканы оқушылар жылдан-жылға біртіндеп меңгеруі керек. Сол сияқты, оқушылардың математикалық сауаттылық дағдылары жылдан жылға біртіндеп дамып келеді. Мектеп деңгейі, тест түрі, оқушының жынысы сияқты көптеген факторлар оқушылардың математикадан төмен үлгеріміне ықпал еткендіктен, математикалық сауаттылықтың дамуы факторлармен сипатталады. Зерттеу сынып деңгейін және оқушылардың жыныстық айнымалыларын ескере отырып, кіші және жоғары сынып оқушыларының математикалық сауаттылық дағдыларын дамытуды сипаттау болды.

Ғалымдар әйелдердің математика, физика ғылымдары және инженерия ғылымдарының ең жорғарғы деңгейлерінде жеткіліксіз өкілдігін шешуге тырысып, ғалымдар арасында математикалық жетістіктер мен қабілеттердегі жыныстық айырмашылықтары алаңдатанын көрсетті [11].

Жыныстық және математикалық жетістіктерге арналған әдебиеттер әртүрлі көзқарастар мен қорытындылар бар. Солтүстік елдерде жүргізілген зерттеулер ұлдардың қыздарға қарағанда математикадан жақсы нәтиже көрсететінін көрсетті [12], [13]. Асанте (2010) ұлдардың стандартты математикалық тесттерде қыздарға қарағанда жақсы орындайтынын зерттеуінде көрсетеді. Дегенмен, басқа да халықаралық әдебиеттер қыздар ер балаларға қарағанда жақсы нәтиже көрсететінін көрсетеді. Hydea & Mertz (2009) жүргізген АҚШ-тың ауқымды зерттеуі қыздардың математикалық көрсеткіштер бойынша, оның ішінде алдыңғы онжылдықтарда олқылық болған орта мектепте де ұлдармен теңдікке қол жеткізгенін көрсетті. Олар күрделі мәселелерді шешуді талап ететін тапсырмаларды орындауда қыздардың ұлдарға қарағанда жақсы екенін растады [14]. Басқа зерттеулер математикалық қабілеттегі жыныстық айырмашылықтардың азайып бара жатқанын көрсетті. Америка Штаттарында алшақтық азайып бара жатқанын анықтады. Австралиядағы зерттеулер көрсеткендей, математикалық көрсеткіштердегі жыныстық алшақтықтар азайып, өзгеріп отырады [15]. Австралияда 2000 және 2004 жылдар аралығында жүргізілген көптеген зерттеулер ерлер мен қыздар арасындағы математикалық үлгерімде айтарлықтай айырмашылықты таппағанын анықтады, дегенмен ерлердің орташа ұпайлары жоғарырақ.

Математиканы оқытудағы, оқудағы және жетістіктердегі жыныстық айырмашылықтарды Пахтер ерлер мен қыздардың әлемді басқаша қабылдайтынын айтады. Біріншіден, олардың қоғамда орны бөлек. Екіншіден, оқытудың әртүрлі стильдері және олардың шындықты қалай қабылдайтыны және өндейтіні бар. Бұл зерттеушілер математика сабақтарындағы дискурстың көп бөлігі ерлердің оқу үлгілері төңірегінде ұйымдастырылатынын, демек олардың математикадағы жоғары жетістіктерін атап көрсетеді [16].

Жоғарыда келтірілген шолу көптеген факторлардың жыныстық алшақтықпен байланысты болуы мүмкін екенін көрсетеді, оның ішінде сыныптағы өзара әрекеттестік, оқушылардың қарым-қатынасы, оқушылардың қызығушылығы мен өзін-өзі бағалауы, мұғалімнің жыныстық қатынасы, оқу материалдары, сенімдер, әлеуметтік және мәдени нормалар сияқты мәселелер. Бұл айырмашылықтар екі жынысқа да сәйкес келетін математиканы оқыту үшін сәйкес оқыту және оқу ортасын құру үшін қабылдануы тиіс оқыту процедураларының түріне әсер етеді. Осы зерттеу үшін айнымалы ретінде жынысты таңдау қазіргі жаһандық трендке және зерттеудің жыныстық мәселелерге назар аударатын боламыз. Ғылым, технология және математикалық білім берудегі жыныстық теңсіздік мәселесі жаһандық болғанымен, жыныстық алшақтықты жою теңдікке жетудің және адам дамуын жеделдетудің негізгі жолдарының бірі болып табылады деп саналады.

Оқу процесінде математиканы оқушылар жыл сайын біртіндеп меңгеруі керек. Сол себепті, оқушылардың математикалық сауаттылық дағдылары жылдан-жылға біртіндеп дамып келеді. Оқушылардың математикалық сауаттылық деңгейі уақыт өте келе жақсарады деп күтілуде.

Сынып деңгейі, оқушының жынысы сияқты көптеген факторлар оқушылардың математикадан төмен үлгеріміне ықпал еткендіктен, математикалық сауаттылықтың дамуы факторлармен сипатталады. Сондықтан осы зерттеудің сұрақтары келесідей:

1. Негізгі орта сыныптарда математикалық сауаттылық деңгейіне жыныстық және сынып деңгейінің әсері қандай?

2. Негізгі орта сынып оқушыларының (8,9,10) математикалық сауаттылық құзыреттілік деңгейі қандай?

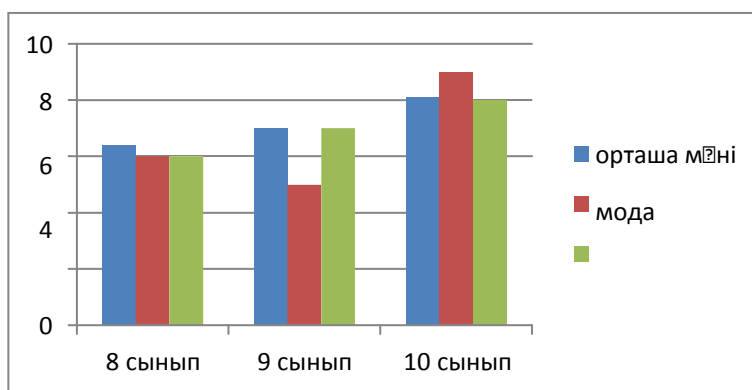
3. Орта білім беру үшін қандай салдары бар және математикалық сауаттылық бойынша болашақ зерттеулерге қандай ұсыныстар бар?

2 Материалдар мен әдістер

Математикалық сауаттылық деңгейін көтеру – адам ресурстарының сапасын арттырудың бір жолы. Оның дамуы жақсартуға қолдау көрсету үшін оқушылардың күшті және әлсіз жақтарын сипаттауды қажет етеді. Зерттеу сынып деңгейі мен оқушының жынысы бойынша оқушылардың математикалық сауаттылық дағдыларының дамуын сипаттауға тырыстым. Зерттеу қималық даму зерттеуі болды. Зерттеу популяциясы жалпы білім беретін мектептің 13 пен 16 жас аралығындағы оқушылардан құралды. Зерттеуге іріктеу субъектілері жалпы білім беретін мектептердің 8 және 9 сынып оқушылары және 10 сынып оқушылары. Іріктеу мүшелерінің саны кездейсоқ таңдалған 13-14 жас аралығындағы 8-сыныптың 28 оқушысы (13 қыз, 15 ұл), 14-15 жас аралығындағы 9 сыныптың 38 (15 қыз, 23 ұл) және 15-16 жас аралығындағы 10-сыныптың 23 оқушысы (11 қыз, 12 ұл) бар 89 оқушыны қамтыды. Деректерді жинау кезінде оқушыларға зерттеу туралы айтып бердім. Оқушылардың дайындаған тестінің нәтижесі тек оқушылардың математикалық сауаттылығын анықтау болды. Тест нәтижесі оқушылардың жетістіктері мен пайымдауларына қатысты ешнәрсеге әсер етпейді. Зерттеудің объективтілігіне және оқушылардың қауіпсіздігі мен құпиялылығына кепілдік беру үшін барлық оқушылардың жеке басы жасырылды. Деректер тестілеу арқылы жиналды. Сынақ құралындағы тест тапсырмалары PISA зерттеуінде келген тест тапсырмалары арқылы әзірленді; тест 10 сұрақты қамтыды, тапсырма сұрақтарының критерийлеріне сәйкес мүмкін балл шамасы 15 баллды құрады. Тапсырма түрі бір жауапты белгілеуден және ашық сұрақтан тұрады.

3-4 Нәтижелер мен талқылау

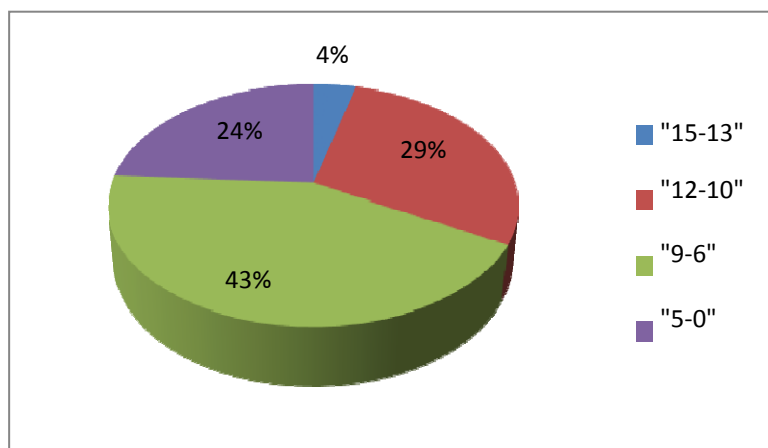
Жалпы алғанда математикалық сауаттылық бойынша тестілеуден 8-сыныптан ($M=6.4$, $SD=2.02$) 9-сыныпқа ($M=7$, $SD=2.52$) дейін аздап жоғарылаған. Ал 8 және 9 сыныптарға карағанда 10-сынып ($M=8.1$, $SD=2.73$) оқушыларының ұпайлары жоғары болды. Бұл сынып жоғарылаған сайын оқушылардың математикалық сауаттылықтан ұпайлары жоғары болатын гипотезаға сәйкес келді. 8, 9 және 10-сыныптарда оқушылардың математикалық сауаттылығын дамуы жалпы 1-суретте көрсетілген.

1-сурет

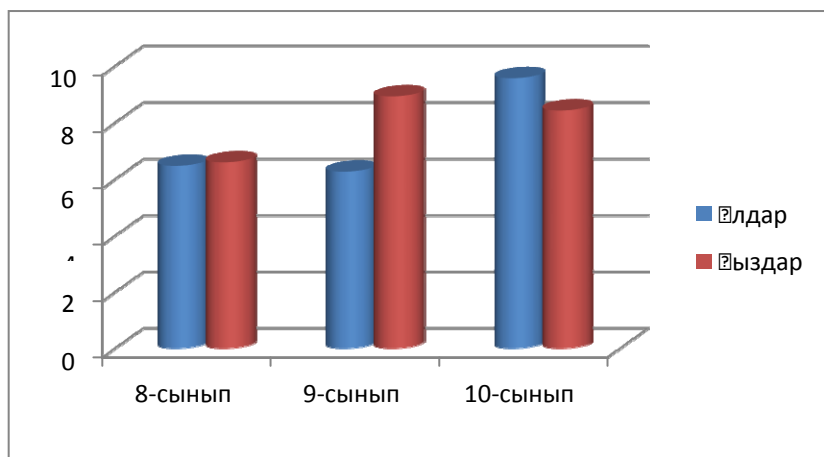
Негізгі орта сынып оқушыларының берілген тапсырма бойынша математикалық сауаттылық деңгейі төмен нәтиже көрсетті. Әлемдік PISA зерттеуінде қолданылатын баллдық шкала бойынша пайыздық жүйеде негізгі орта сынып оқушыларының 4%-ы тапсырманың 85%-ын орындай алды, яғни бұл оқушылардың күрделі тапсырмалардың модельдерімен жұмыс жасай алады, сол модельде қатысты мәселені анықтап, салыстырып, бағалап,

шешу стратегиясын құрастыра алды. Оқушы тапсырманы орындауға қажетті кең, жақсы дамыған ойлауды, логикалық дағдыларды көрсете алды. Және 29%-ы нақты бір жағдаят үшін нақты модельдермен тиімді жұмыс жасай алды, символикалық белгілерді қоса отырып тапсырмаларды кіріктіріп және оны шынайы өмірлік жағдайлар аспектісіне бағыттай алады; 24%-ы ретімен орындауды талап ететіндерді қоса есептегенде, тапсырмаларды нақты орындай алды, мәселенің жеңіл стратегиялық шешімін тандап, қолданып кейбір ақпараттық дереккөздерді негізделген фактілерді қолдана алды. 43%-ы барлық тиісті ақпарат берілген және сұрақ нақты тұжырымдалған қарапайым тапсырмадан тұратын сұрақтарға жауап бере алды. Бұдан алынған қорытынды оқушылардың көп бөлігі математикалық сауаттылық деңгейі халықаралық зерттеуге қатысуға дайын емес, математикалық сауатсыз деп атасақ болады. Нәтижесі 2-суретте көрсетілген.

2-сурет

Келесі зерттеу кезеңінде оқушылардың математикалық сауаттылық дағдыларын сынып пен жынысқа байланысты дамуы 3-суретте көрсетілген. 3-суретте қыздардың математикалық сауаттылық деңгейі 8, 9-сыныптардағы ер оқушылардың математикалық сауаттылық деңгейінен жоғары екендігі көрсетілген. Және 10-сынып оқушыларының ер балалар қыздарға қарағанда жоғары болды. Бұл нәтиже Hydea & Mertzб жүргізген АҚШ-тың ауқымды зерттеуіне сәйкес келеді.

3-сурет

Оқушылардың сауаттылық деңгейіне байланысты математикалық сауаттылық деңгейінің дамуы осы көрсеткішке сүйене отырып, 8-сынып оқушыларының көпшілігінің математикалық сауаттылық деңгейі 9-10-сыныптармен салыстырғанда 1-деңгейден төмен оқушылар. Ал, 9-сынып оқушыларының көпшілігінің математикалық сауаттылық деңгейі 10-сынып оқушыларымен салыстырғанда 1-деңгейден төмен. Алынған мәліметтер 10-сынып

оқушыларының математикалық сауаттылық деңгейі 8-9-сынып оқушыларымен салыстырғанда жоғары екенін көрсетті. Алайда, 8, 9 және 10 сынып оқушыларының арасында 5 деңгейге жалпы оқушылардың 4 пайызы ғана жақындаған.

8-сыныптан 9-сыныпқа және 10-сыныпқа дейін математикалық сауаттылықтың жақсарғаны байқалды. Баға неғұрлым жоғары болса, оқушылардың математикалық сауаттылық деңгейі соғұрлым жоғары болды. Оқушылардың математикалық сауаттылық деңгейіне баға да әсер етті. Себебі, 9-сынып пен 10-сыныпта оқитын математика пәнінің оқу материалдары үкімет шығарған Білім беруді іске асырудың мазмұн стандарттарына сәйкес көп тақырыптарды қамтиды. Нәтижесінде, оқушылардың бағасы неғұрлым жоғары болса, соғұрлым математикалық сауаттылықты арттыруға көмектесетін оқу материалдары көбірек болады. Оқушылардың математикалық сауаттылық деңгейінің өзгеру және өзара қарым-қатынастар, белгісіздік және деректер мазмұнына қарағанда сан, пішін және кеңістік мазмұнына қарағанда жоғары болуы тенденциясы сынып пен мектеп деңгейіне байланысты, бұл көптеген факторлардың әсерінен болуы мүмкін. Оның себебі 8 және 9-сыныптардағы материалдың мазмұнында өзгеріс пен белгісіздік басым болды. Сонымен қатар, форма мен кеңістік мазмұны ұлттық сараптама нәтижелері бойынша басқа мазмұнға қарағанда зерттеу қиынырақ болған материалдық мазмұнға жатқызылды. Жетістікке жыныстың ықпалына келетін болсақ, бұл зерттеуде 9-сынып оқушылары 8-сынып оқушыларына қарағанда жоғары балл жинады. Дегенмен, 10 және 9-сыныптардағы ұлдар мен қыздардың көрсеткіші бірдей дерлік болды. Бұл нәтижелер Аджали мен Имокоға (2015) сәйкес келеді, бірақ Жу (2007) және Холлға (2012) дәл емес. Оқушылардың нашар үлгерімі басты назарда болуы керек. Оқушылардың төмен үлгерімін жеңу үшін бірнеше салдарға байланысты зерттеулер жүргізуге болады.

5 Қорытынды

Зерттеу нәтижелері жалпы 8, 9 және 10 сынып оқушыларының математикалық сауаттылық деңгейінің сынып жоғарылаған сайын жоғарылағанын көрсетті. Егер даму бірнеше таңдау элементтері арқылы өлшенсе, сауаттылықты дамыту жоғары балл берер еді. Математикалық сауаттылықты бағалауға сынып деңгейі, жынысы сауаттылық процестері әсер етеді деген тенденция болды. 8, 9 және 10 сынып оқушыларының сауаттылық деңгейі жоғарылау үрдісінде, дегенмен сауаттылық деңгейі халықаралық сауалнамадағы математикалық сауаттылық бойынша орташа деңгейден әлі де төмен. Математикалық сауаттылықты арттыру тұрғысынан мұғалімдер де, зерттеушілер де математикалық сауаттылықты қамтитын тест құралын жасай алады. Осы тақырып тұрғысында диссертациялық жобамды қорғау жоспарда.

Құрастырылған тест тапсырмалары оқушылар үшін үлкен тәжірибе жүзінде қолданылып халықаралық зерттеуде жоғары сатыға көтеріледі деген үміттемін. Оқу жинағында сабақ жоспары, оқушының жұмыс парағы және бағалау парағы бар. Сыныпты бағалау тұрғысынан мұғалімдер жауаптар үшін кіріктірілген тест тапсырмаларын пайдалануы керек, өйткені оқушылар сыни тұрғыдан ойлауға дағдыланады. Осылайша, математикалық сауаттылыққа оқыту үдерісінің сапасын арттыруға болады, ал қолданылатын бағалау жүйесі оқушыларды сауаттылыққа итермелейді. Оқушылардың білім деңгейі жылдан-жылға арта түсуі үшін математикалық сауаттылықты арттыру үшін бірнеше стратегияларды қолдануға болады. Математикалық сауаттылықты оқыту мен оқуды бастауыш мектептен бастап мектеп мұғалімдері жүргізе алады. Әрине, математикалық сауаттылық пен оқытуды оқу бағдарламасына тапсырмаларын енгізу керек. Оқушылар көп тапсырмаларды орындауға дағдылануы үшін оқушыларды сауаттылықтың әртүрлі контексттерімен таныстыру қажет. Мұғалімдердің өз мектептерінде оқушыларға сауат ашуда оқытумен қатар, құзыреттілігін де ескеру қажет. Бұл математикалық сауатты ашуға ұйытқы болған ұстаздың рөліне байланысты. Болашақта математикалық сауаттылық деңгейін зерттеуді осы зерттеу нәтижелеріне байланысты басқа зерттеушілер жүргізуі мүмкін. Оқушылардың математикалық сауаттылық мәселелерін шешудегі қиындықтарын жан-жақты ашып көрсету қажет. Белгілі қиындықтарды пайдалана отырып, оқушылар күресу стратегияларын қадағалап, анықтай алады. Сондай-ақ мұғалім берген тренингтің сауаттылықты біріктіруге арналғанын анықтау маңызды. Сондай-ақ мұғалімнің

математикалық сауаттылыққа үйрету қабілетін сипаттау қажет. Сонымен қатар, 1-12-сыныптар арасында жан-жақты ілгерілеуді қамтамасыз ету үшін бастауыш сыныптан бастап оқушылардың математикалық сауаттылық дағдыларын дамытуға байланысты зерттеу жұмыстарын жүргізу қажет. Содан кейін бұл зерттеулер оқушылардың математикалық сауаттылық саясаты үшін нұсқаулық бола алады.

Әдебиеттер тізімі

1. OECD 2013 PISA 2012 Results: What Students Know and Can Do. Student Performance in Mathematics, Reading, and Science (Paris: The Organisation for Economic Co-operation and Development Publications).
2. Ajai, J. T., & Imoko, I. I. (2015). Gender differences in mathematics achievement and retention scores: A case of problem-based learning method. *International Journal of Research in Education and Science (IJRES)*, 1(1), 45-50.
3. Zhu, Z.(2007). Gender differences in mathematical problem-solving patterns: A review of literature. *International Education Journal*, 8(2), 187-203.
4. Wijaya A 2016 Students' Information Literacy: A Perspective from Mathematical Literacy IndoMS Journal Mathematics Education 7 pp 73-82.
5. Julie H, Sanjaya F and Anggoro Y 2017 The Students' Ability in Mathematical Literacy for Uncertainty Problems on the PISA Adaptation Test AIP Conference Proceedings (Yogyakarta: Universitas Negeri Yogyakarta).
6. Hall, J. (2012). Gender issues in mathematics: An Ontario perspective. *Journal of Teaching and Learning*, 8(1), 59-72.
7. Murtiyasa B 2016 Isu-Isu Kunci dan Tren dalam Pendidikan Matematika Konferensi Nasional Penelitian Matematika dan Pembelajarannya (Surakarta: Universitas Muhammadiyah Surakarta).
8. Trilling B and Fadel C 2009 21st Century Skills: Learning for Life in Our Times (San Francisco: John Wiley & Sons).
9. Shiel, G., Perkins, R., Close, S., & Oldham, E. (2007). *PISA mathematics: A teacher's guide*. Dublin: Department of Education and Science.
10. Steen, L. A., Turner, R., & Burkhardt, H. (2007). Developing mathematical literacy. In *Modelling and Applications in Mathematics Education* (pp. 285– 294). Boston, MA: Springer US.
11. Asante, K.O. (2010). Sex differences in mathematics performance among senior high students in Ghana.
12. Fenemma, E. (2000). Gender and mathematics. What is known and what I wish was known? (Unpublished manuscript). Madison, Wisconsin: Wisconsin Centre for Educational Research.
13. Kaiser-Messmer, G. (1994). Result of an empirical study into gender differences in attitudes towards mathematics. *Educational Studies in Mathematics Journal*, 25, 209, 216.
14. Hyde, J.S. & Mertz, J.E. (2009). Gender, culture, and mathematics performance.
15. Forgasz, H.J., Leder, G.C., & Vale, C. (2000) Gender and mathematics: Changing perspectives. In K. Owens & J.A. Mousley (Eds.). *Research in mathematics education in Australasia 1996-1999*. Turramurra, NSW: Mathematics education research group of Australasia inc.

Материал редакцияға түсті: 30.06.2022

ЕРЛАНОВА, У.Е.

УРОВЕНЬ РАЗВИТИЯ МАТЕМАТИЧЕСКОЙ ГРАМОТНОСТИ УЧАЩИХСЯ ОСНОВНОГО СРЕДНЕГО КЛАССА

В 21 веке проблемы, с которыми приходится сталкиваться в повседневной жизни, усложняются. Для каждого человека важно знать и понимать роль математики в реальной жизни, чтобы можно было правильно оценить и использовать математику для удовлетворения потребностей конструктивного, заботливого и вдумчивого члена общества. Этот навык называется математической грамотностью. Повышение уровня математической грамотности является одним из способов повышения качества человеческих ресурсов. Для улучшения развития математической грамотности требуется описание сильных и слабых сторон учащихся. В исследовании описывается развитие навыков математической грамотности учащихся по уровню класса и полу учащегося. Исследовательская популяция состояла из учащихся в возрасте от 13 до 16 лет общеобразовательной школы. Выборка включала 89 учащихся 8, 9 и 10 классов, выбранных для использования комбинации

методов случайной выборки. Обработка данных и анализ данных осуществлялись с использованием программного обеспечения Microsoft Excel 2010. Задание позволяет получить высокий балл при разработке с использованием нескольких отборных тестовых заданий. Уровень класса, пол были тенденцией, влияющей на баллы по математической грамотности.

Ключевые слова: компетентность, математическая грамотность, грамотность, PISA, пол.

YERLANOVA, U.Y

THE LEVEL OF DEVELOPMENT OF MATHEMATICAL LITERACY OF STUDENTS OF THE SECONDARY CLASS

In the 21st century, the problems faced in everyday life are becoming more complex. It is important for every individual to know and understand the role of mathematics in real life so that mathematics can be properly assessed and used to meet the needs of a constructive, caring and thoughtful member of society. This skill is called math literacy. Increasing the level of math literacy is one way to improve the quality of human resources. To improve the development of mathematical literacy, a description of the strengths and weaknesses of students is required. The study describes the development of students' math literacy skills by grade level and student gender. The study population consisted of students aged 13 to 16 years old in a comprehensive school. The sample included 89 students in grades 8, 9, and 10 who were selected to use a combination of random sampling methods. Data processing and data analysis were carried out using Microsoft Excel 2010 software. The task allows you to get a high score when developing using several selected test items. Class level, gender were the trend influencing math literacy scores.

Key words: competence, mathematical literacy, literacy, PISA, gender.

УДК 70

Тюлеев, М.А.

магистр социальных наук,
Костанай, Казахстан

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ТЕРМИНА «НОВАЯ ЖУРНАЛИСТИКА» В АСПЕКТЕ ПРОЦЕССОВ МЕДИАКОНВЕРГЕНЦИИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Аннотация

В статье проводится анализ новизны термина «новая журналистика», приводятся случаи его применения на различных этапах развития современных СМИ. Рассматривается необходимость уточнения условной квалификации «новый журналист» с учетом требований, предъявляемых на отдельном историческом этапе. Показаны ключевые различия классического и современного определения «новой журналистики» с универсальной и мультимедийной позиции.

Ключевые слова: новая журналистика, медиаконвергенция, мультимедийный журналист.

1 Введение

Понятие «новая журналистика» зародилось в 50-х – 60-х годах XX века и неразрывно связано с рождением жанра «новый журнализм» и изысканиями американского теоретика журналистика Тома Вулфа. Как пишет сам Вулф в книге «Новая журналистика и антология новой журналистики», «термин «новая журналистика» вошел в речь американцев. Это не было движением. Не было манифестов, клубов, салонов, группировки даже кафешки для собраний верующих, потому что не было ни веры, ни кредо. Тогда, в середине 1960-х, просто вдруг показалось, что в среде журналистов возникло некое возмущение, а это само по себе было неожиданным» [1]. Самому автору термина не нравится его простота и неопределенность. Он приводит в пример уже устаревшие к тому времени течения «новый гуманизм», «новую поэзию», «новый критицизм». В самой позиции журналиста прослеживается

необходимость постоянного уточнения, по отношению к какой, так сказать, «устаревшей» теории «новая» является, по сути, новой.

«Новая журналистика» Тома Вулфа нова по отношению к тем общепринятым стандартам, что сложились в американских СМИ к 50-м – 60-м годам XX века.

«Популярность новой журналистики можно объяснить тем, что читатель стремится не только узнавать о новинках литературы, но и быть в курсе мировых событий, дискуссий, научных споров. На протяжении XX века интерес людей к реальной жизни стремительно возрастал, так как действительность преподносила одно событие за другим: войны, появление битников, Уотергейтский скандал, смерть Мэрилин Монро и многое другое, о чем не упоминать было невозможно. Так возник интерес к отражению действительного факта, к невымышленным героям и, как следствие, к документальной литературе» [2].

2 Материалы и методы

Исследователи определяют основные качества «новой журналистики» XX века: беллет-ризация факта, глубоко погружение в материал и озвучивание собственного мнения. В качестве примера нового течения в публицистике Том Вулф приводит работы Трумена Капоте, Хантера Томпсона, Нормана Мейлера, Гэя Тализа, Джоан Дидион, то есть всех тех авторов, которые в то время являлись лидерами мнений, возмутителями общественного спокойствия, провозвестниками новой мысли.

Таким образом, мы видим случай первого появления термина «новая журналистика», который произошел несколько десятилетий назад, и лишь совпадает по звучанию с тем понятием «новой журналистики», о которой принято говорить сегодня.

В середине 90-х гг. выходит в свет русский перевод книги «Универсальный журналист» Дэвида Рэндалла. Этот труд иллюстрирует те изменения в профессии журналиста, что намечались к концу XX столетия.

«Универсальные журналисты – не узкие специалисты. Они должны быть готовы к репортажу при любых обстоятельствах, обязаны знать, как делается любой материал, уметь и информировать и развлекать. Они способны к редактированию, макетированию, разбираются в тонкостях оформления и умеют управлять редакцией, способны воспринимать новые технологии, а также создавать и продавать новые газеты. Они осознают, что самый интересный материал – лишь сырье до тех пор, пока его не породнили с заголовком, иллюстрациями и всем прочим, что делает газету; они понимают также, что газета, пока она не дойдет до читателей, – не газета [3].

В отличие от Тома Вулфа, Дэвид Рэндалл говорит больше о маркетинговой стороне журналистики, нежели об ее гуманитарной, исследовательской, общественной роли. Естественно, журналистика эпохи Вулфа и СМИ времен Рэндалла отличаются так же сильно, как и последние – от медиа 20-х годов нашего века. Если орудием журналиста середины XX столетия была пишущая машинка, а источником информации зачастую – пыльные архивы, то в годы написания «Универсального журналиста» полным ходом шла компьютеризация редакций, использовалась уже компьютерная верстка, привычным делом стал интернет.

В то же время Дэвид Рэндалл уделяет немало места в своей книге и таким актуальным проблемам и для нашего времени, как этика журналиста, фактчекинг, журналистская культура. Но все же Рэндалл, говоря об универсальности журналиста, имеет в виду не его умение работать на разных медийных платформах, а о способности быть единым во многих лицах в пределах одной редакции. То есть, для Рэндалла существуют еще универсальные газетчики, универсальные тележурналисты и так далее. Газетный редактор обязан понимать тонкости макетирования бумажного издания, даже участвовать в компоновке материалов, подборе фотографий, а технические работники впервые переступают границы своих привычных обязанностей и становятся зачастую соавторами сверстанного материала.

3-4 Результаты и обсуждение

Авторы сборника «Как новые медиа изменили журналистику», пишут о новых способах подачи журналистских материалов с учетом широкого распространения интернета и

социальных сетей. Так, Сергей Паранько акцентирует внимание на таких навыках и инструментах журналиста новых медиа, как поиск информации, мониторинг социальных сетей, фильтрацию и толкование полученной информации и фактчекинг.

«Основные правила, которые помогут избежать ошибок:

- найти первоисточник информации;
- найти альтернативный источник информации, подтверждающий проверяемый факт;
- использовать средства верификации при работе с пользовательским контентом и социальными сетями» [4].

«Появился термин «лонгрид» (англ. «digital long-form», «longread»), который постепенно из англоязычной журналистики перешел в российскую теорию и практику. Под таким произведением понимают журналистский материал, в основе которого лежит довольно длинный текст. Кроме того, лонгрид предполагает и достаточно долгую и трудоемкую работу журналиста. Интересно, что под этим термином понимают как печатный текст, так и мультимедийное произведение, в основу которого помещен объемный текст», – представляют новый мультимедийный формат авторы Артем Галустьян и Диана Кульчицкая.

Лонгрид – это не просто длинная статья, которой читатель посвящает наибольшую часть времени. Наоборот, его задача – удержать внимание потребителя, который сегодня избегает долгого чтения и предпочитает короткие оперативные новости. Лонгрид берет читателя, который одновременно и слушатель, и зритель, именно своей мультимедийностью, наличием множества фотографий, коротких видеороликов и аудиофрагментов. Для подготовки такого материала требуется универсальный журналист в его современном понимании.

Понятие «новый журналист» в аспекте процессов медиаконвергенции на современном этапе объясняют казахстанский теоретик журналистики Султанбаева в книге «Интернет-журналистика»: «Сегодня в процесс СМИ происходит внедрение идеи «универсального журналиста», или «нового» журналиста. Такой журналист является основной рабочей единицей современной медиасреды. Основным качеством «универсального» медиаработника является умение быстро определять лучший формат подачи информационного продукта. Для того чтобы иметь четкое представление о том, какой контент лучше, журналист должен обладать навыками работы в различных видах СМИ и знать, каким образом контент определенного типа создается. Стоит отметить, что «новый» журналист должен уметь снимать видео, производить текст, записывать аудиоподкасты, монтировать сюжеты, работать с блогами, чтобы собрать значительное количество информации, и максимально раскрыть суть медиапродукта. Для этого «универсальному журналисту» важно научиться мыслить мультимедийно» [5].

4 Выводы

Понятия «новая журналистика» сегодня неотделима от другого актуального термина «новые медиа». На примере костанайских СМИ мы видим возросшую роль интернет-редакций данных газет и телекомпаний. Если еще десять лет назад интернет-версия рассматривалась как еще один адрес получения информации в электронном варианте, то сегодня именно мультимедийная редакция задает тон работе всего издания. Она, как правило, располагает широким арсеналом выразительных средств, как то: съемка видео, расширенный фоторяд (ввиду ограниченности пространства в традиционной газете), запись аудиоинтервью, прямые эфиры посредством социальных сетей Instagram и Facebook.

Так же широко осуществляется связь между официальными ведомствами, представляющими различные ветви власти (представительная, исполнительная и законодательная) со СМИ посредством мультимедийных редакций службы массовых коммуникаций. Ежедневно региональная служба коммуникаций поставляет редакциям местных СМИ рассылку в виде пакета информационных материалов. Как правило, в рассылку входит текст информации на двух языках, видеозапись выступления спикеров на пресс-конференции, фотографии, дополнительную информацию о представленных проектах и спикерах и многое другое. Таким образом, мы видим развитие медиаконвергенции на различных уровнях информационного пространства.

Если еще десять лет назад ведущим СМИ в плане оперативности доставки информации конечному потребителю являлось телевидение, то сегодня неоспоримая пальма первенства принадлежит электронным СМИ, базирующимся в интернете. Это, в первую очередь, социальные сети (Facebook, Instagram, VKontakte, Telegram), затем электронные версии традиционных СМИ (сайты). Работа в современных редакциях предполагает полную универсальность не только в рамках одного вида СМИ, но и освоение всех возможных журналистических профессий. Сегодня не редкость универсалы, умеющие писать газетные статьи и одновременно снимать и монтировать телепередачи, умеющие экстренно размещать оперативную информацию в сети и создавать аудиоподкасты.

Журналистика прошла долгий путь технологического подъема, начиная с середины прошлого века, когда под «новой журналистикой» подразумевалась публицистичность и беллетризация. СМИ благополучно миновали конец прошлого столетия, успешно освоив компьютерные технологии и проникнув в сеть. Сегодня «новые медиа» – это квинтэссенция всех навыков, знаний и умений журналиста, практика применения того обширного инструментария, что предлагает современные компьютерные, мобильные и интернет-технологии.

Список литературы

1. Т.Вулф, «Новая журналистика и антология новой журналистики». – СПб.: Амфора, 2008.
2. М.Воробьева, «Новый журнализм как новая тенденция мирового культурного взаимодействия». – М.: Журнал «Наука в мегаполисе», № 5(13), 2019.
3. Рэндалл, Дэвид. Универсальный журналист / Дэвид Рэндалл. – Великий Новгород; СПб., 1999. – 364 с.
4. Коробейников Как новые медиа изменили журналистику. 2012-2016 / под науч. ред. С. Балмаевой и М. Лукиной. - Екатеринбург: Гуманитарный университет, 2016. – 304 С.
5. Есхуатова Н.Б., Султанбаева Г.С. Интернет-журналистика. Учебное пособие, изд-во: Казак университеті, Алматы, 2015.

Материал поступил в редакцию: 30.06.2022

ТЮЛЕЕВ, М.А.

ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ БАҚ КОНВЕРГЕНЦИЯ ПРОЦЕСТЕРІ АСПЕКТЕСІНДЕГІ «ЖАҢА ЖУРНАЛИСТИКА» ТЕРІМІНЕ АНЫҚТАУ

Мақалада «жаңа журналистика» терминінің жаңашылдығы талданады, оның қазіргі БАҚ дамуының әртүрлі кезеңдерінде қолданылу жағдайлары қарастырылады. Жеке тарихи кезеңге қойылатын талаптарды ескере отырып, «жаңа журналист» шартты біліктілігін нақтылау қажеттілігі қарастырылады. «Жаңа журналистиканың» классикалық және заманауи анықтамаларының арасындағы негізгі айырмашылықтар амбебап және мультимедиялық позициядан көрсетілген.

Кілт сөздер: жаңа журналистика, медиа конвергенция, мультимедиялық журналист.

TYULEYEV, M.A.

DEFINITION OF THE TERM «NEW JOURNALISM» IN THE ASPECT OF MEDIA CONVERGENCE PROCESSES AT THE PRESENT STAGE

The article analyzes the novelty of the term «new journalism», provides cases of its application at various stages of the development of modern media. The necessity of clarifying the conditional qualification "new journalist" is considered, taking into account the requirements for a separate historical stage. The key differences between the classical and modern definitions of "new journalism" are shown from a universal and multimedia position.

Key words: new journalism, media convergence, multimedia journalist.

УДК 621

Бәкір, М.А.

*Жаратылыстану ғылымдарының магистрі,
А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік
университеті, Қостанай, Қазақстан*

РОБОТОТЕХНИКАДАҒЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҒЫЛЫМИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ДАМУ

Түйін

Мақалада Робототехника балаға шығармашылық, инженерлік және шығармашылық ойлауды дамытуға көмектесетіні туралы жазылған. "Робототехника" оқу пәнінің мазмұны оның проблемалық бағдарланған кешенді пәндерімен (информатика, физика және т.б.) білім алушыларда болашақ іс-әрекетке шығармашылық көзқарас қалыптастыруға, шығармашылық, кешенді, жүйелі, өнімді ойлауға, қажетті ақпаратты таба білуге, күрделі міндеттерді шешуге, техникалық ойлауды дамытудың біртіндеп процесін қамтамасыз ететін барлық нәрсені үйретуге мүмкіндік беретіні де айтылған.

***Кілт сөздер:** робототехника, сыни ойлау, инженерлік ойлау.*

1 Кіріспе

Білім беру робототехникасы-физика, информатика, математика, технология және алынған білімді практикада қолдануды қамтитын балаларды оқытуға арналған жаңа бағыт. Робототехника сабақтары белгілі бір жағдайда пайдалы болатын қолданбалы, практикалық дағдыларды қалыптастыруға, сонымен қатар бірқатар әмбебап қабілеттерді алуға мүмкіндік береді. Робототехника балаға шығармашылық, инженерлік және шығармашылық ойлауды дамытуға көмектеседі. Оқушылардың техникалық қабілеттерін қалыптастыру күрделі және өте баяу процесс. Табыс баланың жалпы дамуына, техникалық қабілеттерге бейімділігіне байланысты. Мұндай балаларға сараланған білім беру бағдарламасы мен жеке көзқарас қажет.

Адамзат дамуының қазіргі кезеңі адамның техникалық қабілеттерін дамытуға жағдай жасауға бағытталған ақпараттық қоғам құру үрдісімен сипатталады. Инженерлік ойлау әлемді инженерлік-техникалық қабылдауға бағытталған техникалық қабілеттердің негізгі компоненттерінің бірі болып табылады. Бұл проблемада жетекші рөл ақпараттық қоғамның талаптарына сәйкес келетін жеке қасиеттерді қалыптастыруға бағытталған білімге беріледі. Жаратылыстану және техникалық цикл пәндері Инженерлік ойлаудың сәтті қалыптасуы мен дамуына әсер етеді. Инженерлік ойлауды дамыту идеясы «Робототехника» мектеп курсына басты бағыттардың бірі болып табылады. Білім алушылардың технологиялық дайындығының мазмұнына білім алушылардың технологиялық сауаттылығының арқасында социумға бағдарлана алатын, «еркін технологиялық кеңістікке ене алатын», Еңбек және кәсіптер әлеміне ерекше ойлайтын тұлғаны даярлау кіреді.

«Робототехника» оқу пәнінің мазмұны оның проблемалық бағдарланған кешенді пәндерімен (информатика, физика және т.б.) білім алушыларда болашақ іс-әрекетке шығармашылық көзқарас қалыптастыруға, шығармашылық, кешенді, жүйелі, өнімді ойлауға, қажетті ақпаратты таба білуге, күрделі міндеттерді шешуге, техникалық ойлауды дамытудың біртіндеп процесін қамтамасыз ететін барлық нәрсені үйретуге мүмкіндік береді.

2 Материалдар мен әдістер

Орта мектептің білім беру үдерісінде робототехниканы қолдану-білім алушыларды технологиялық дайындау теориясы мен әдістемесіндегі жаңа бағыт. Арнайы оқу конструкторларын қолдана отырып, қарапайым роботтарды модельдеуге және құрастыруға оқыту педагогикалық зерттеулерде «Білім беру робототехникасы» ұғымымен байланысты. Ғылыми

әдебиеттерде білім беру робототехникасы мәселесімен бірқатар авторлар айналысты: А.П. Алексеев, Л.Г. Беловская, А.Н. Боголюбов, Д.М. Гребнева, Д.А. Каширин, Д.Г. Копосов, А.В. Литвин, А.С. Филиппов, В.Н. Халамов және басқалар. Білім беру робототехникасы біздің заманымызда үлкен маңызға ие және өзекті болып келеді. Технология құбылысын түсіну, технология заңдылықтарын білу оқушыға уақыт сұраныстарына сәйкес қазіргі өмірде өз орнын табуға мүмкіндік береді. Робототехника-автоматтандырылған техникалық жүйелерді жасаумен айналысатын қолданбалы ғылым.

Ол механика, физика, технология, бағдарламалау сияқты пәндердің негізі болып табылады. Робототехниканы сабақтан тыс және сабақтан тыс жұмыстарға енгізудің негізгі мақсаты – қоғамның әлеуметтік тапсырысы: оқу мақсаттарын өз бетінше қоюға, оларды жүзеге асыру жолдарын жобалауға, олардың жетістіктерін бақылауға және бағалауға, әртүрлі ақпарат көздерімен жұмыс істеуге, өз пікірін, пікірін, бағасын қалыптастыруға қабілетті тұлғаны қалыптастыру. Схемалар бойынша жұмыс, бағдарламалаудың әртүрлі тілдері білім алушыларға логикалық ойлауға және робот әрекеттерінің вариативтілігін қарауға көмектеседі. Білім беру робототехникасы бойынша сабақтар төрт құрамдас бөлікке құрылған:

Қарым-қатынас орнату: сабақ басталар алдында мұғалімнің қысқа әңгімесі студенттерге мәселені түсінуге және оны шешудің ең сәтті әдісін табуға көмектеседі.

Дизайн: бұл кезеңде іс-әрекеттің өзі басталады-студенттер модельдерді жинайды, ал «Іс-әрекет арқылы оқыту» принципі жүзеге асырылады.

Рефлексия: жасалған модельдердің көмегімен студенттер зерттеулер жүргізеді, олардың барысында олар қорытынды жасауға, эксперименттердің нәтижелерін салыстыруға үйренеді.

Даму: студенттердің шығармашылық белсенділігі және олардың тәжірибесі зерттеуді жалғастыруға, эксперимент жасауға, модельдерін өзгертуге, жетілдіруге деген идеяларды тудырады.

Осылайша, білім беру робототехникасының көмегімен жүйелік-әрекеттік тәсілді жүзеге асыру келесі әмбебап оқу әрекеттерін сәтті қалыптастыруға мүмкіндік береді:

Танымдық:

LEGO-конструктор бөлшектерін олардың мақсатына сәйкес қолдана білу, Бөлшектерді сыртқы түрі мен атауы бойынша ажырата білу.

Дизайн, модельдеу және бағдарламалау негіздерімен танысу.

Шығармашылық міндеттерді шешу үшін АКТ құралдарын пайдалану.

Реттеуші:

Оқу тапсырмасын қабылдау және сақтау.

Мақсатқа жету үшін алгоритм қадамдарының тізбегін жоспарлау.

Мәселені шешуге шығармашылық тұрғыдан қарау қабілетін дамыту.

Шығармашылық өнімді бағалау және оны бастапқы дизайнмен байланыстыру, өнімді немесе дизайнды түзету қажеттілігі бойынша орындау.

Мұғалімнің бағасын барабар қабылдау.

Коммуникативті:

Әңгімелесушіні тыңдау және диалог жүргізу мүмкіндігі.

Міндеттерді тиімді бөле отырып, жұпта және топта жұмыс істей білу.

Модельді ұсыну, оның мүмкіндіктері туралы айту мүмкіндігі.

Әр түрлі көзқарастардың болу мүмкіндігін және әркімнің өз көзқарасына ие болу құқығын түсіну.

Жеке:

Танымдық қызығушылықты, бастаманы және қызығушылықты дамыту.

Алгоритмдік және логикалық ойлауды дамыту арқылы оқушылардың өзін-өзі дамытуға және шығармашылық әлеуетін іске асыруға дайындығы мен қабілеті.

Алынған білімді басқа пәндерді оқыту процесінде және күнделікті өмірде қолдануға деген ұмтылыс.

Оқу мазмұнын өз тәжірибесімен байланыстыру мүмкіндігі.

3 Нәтижелер және талқылау

Инженерлік ойлауды біз жаңа репродуктивті және сенімді технологияны, прогрессивті технологияны, өндірісті автоматтандыру мен механикаландыруды, өнімнің сапасын жақсартуға бағытталған танымдық іс-әрекеттің бір түрі деп атаймыз.

Осы аспектіде робототехника инженерлік ойлауды қалыптастыруда жетекші қызмет болып табылады. Робототехника танымдық белсенділікті қалыптастырады, әлеуметтік белсенді тұлғаны тәрбиелеуге ықпал етеді, қарым-қатынас және бірлесіп құру дағдыларын қалыптастырады; ойынды зерттеу және эксперименттік әрекеттермен біріктіреді, студенттерге тәжірибе жасауға және шекарасы жоқ өз әлемін құруға мүмкіндік береді.

Оқу дизайнының келесі түрлері бөлінеді:

Ақпараттық-зерттеу міндеттері.

Конструкторлық міндеттер;

Технологиялық міндеттер.

Екінші түрін қарастырыңыз.

Дизайн міндеттері. Тапсырмалардың бұл класы жоспардың формасы мен мазмұнының сәйкестік талаптарына сәйкес келетін жобаланған объектінің моделін құруға бағытталған.

Дизайн мәселесін шешу процесі көркемдік және техникалық дизайн процесінің тұтастығына негізделген. Техникалық дизайн объектіні функционалды, материалдық негізде құруға бағытталған. Көркемдік дизайн форманың заңдылықтарына сәйкес объективті нысанды, объектінің бейнесін жасауға бағытталған: Тапсырыс, пропорционалдылық, үйлесімділік, динамизм, түс дизайны және т. б.

Іздеу, зерттеу әдістерін пайдалануға негізделген бұл міндеттер білім алушылардың конструкторлық қабілеттерін, кеңістіктік қиялын, ойлауын дамытудың маңызды құралдарының бірі болып табылады және білім алушылардың зияткерлік, көркем-графикалық, конструкторлық-техникалық, техникалық-технологиялық біліктері мен дағдыларын қалыптастыруға және дамытуға бағытталған.

Жобалау процесі контексіндегі осы міндеттердің құрылымы келесі кезеңдер негізінде құрылады:

1. Алдыңғы кезеңде жүргізілген жобалау алдындағы талдау негізінде конструкторлық есепті (проблеманы) тұжырымдау.

2. Идеяны қалыптастыру - идеалды (ақыл-ой) модель құру.

3. Жобалық есепті шешудің ықтимал нұсқаларын іздеу және талдау (Жобаланатын объектінің бейнелі - таңбалы модельдерін құру: схемалар, эскиздер, эскиздер).

4. Ең жақсы шешімді нақтылау және пысықтау – жобаланған объектінің бейнелі – символдық моделін құру: техникалық құжаттама.

5. Тәжірибелік үлгіні құру және оны сынау – жобаланған объектінің материалдық моделін құру және оны одан әрі сынау.

6. Алдыңғы қызметті түзету және бағалау.

Дизайн міндеттері күрделілік деңгейіне қарай сараланады:

Үлгі бойынша құрастырудың міндеттері.

Қосымша құрылысқа арналған тапсырмалар (жоқ сілтемені аяқтау немесе іздеу).

Қайта құруға арналған тапсырмалар (құрылымдық өзгерістер енгізу).

Өз ойы бойынша құрастыруға арналған міндеттер (шығармашылық міндеттер).

4 Қорытынды

Осылайша, сабақтарда білім беру робототехникасының мүмкіндіктерін пайдалану оқыту сапасын арттыруға, оқушыларды танымдық іс-әрекетке тартуға ықпал етеді, бұл білім беру процесін білім алушылар үшін неғұрлым тиімді және қызықты етуге мүмкіндік береді. Роботты пайдалану мектеп курсындағы барлық пәндерді оқыту барысында қажетті болып отыр. Қоғамға барлық уақытта ғылымның дамуы маңызды болып табылады. Оқушылар роботтармен автоматталған құрылғының моделін құрады. Жіберілген және дөңгелектеудегі

жиындармен теориялық есептеулер шын мәнінде ненің орындалатынынан ерекшеленеді, физикалық эксперимент қызығырақ және кез келген ақпараттық модельдеу мен есептеулерден маңыздырақ, яғни кез келген ғалым мен инженердің фундаменті.

Әдебиеттер тізімі

1. Варлакова М. Л. Развитие критического мышления на уроках физики // ОНВ. 2012. № 2-106. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-kriticheskogo-myshleniya-na-urokah-fiziki> (өтініш берген күні: 31.07.2016).
2. Вотинцева М. Л., Шалагинова Н. В. Рабочая программа по образовательной робототехнике на базе конструктора Lego [Электрондық ресурс] - <https://open-lesson.net/1948/>.
3. Государство заинтересовано в развитии робототехники [Электрондық ресурс] – <http://www.iksmedia.ru/news/5079059-Gosudarstvo-zainteresovano-v-razvit.html>.
4. Грабарь В. В. Инженерное мышление как социокультурный феномен образования / / Человек и наука: электронная научная библиотека. – 1997. [Электрондық ресурс]. URL: <http://cheloveknauka.com/inzhenernoe-myshlenie-kak-sotsiokulturnyy-fenomen-i-problema-gumanitarizatsii-inzhenernogo-obrazovaniya> (өтініш берген күні: 02.02.2015).

Материал редакцияға түсті: 28.06.2022

БАҚІР, М.А.

РАЗВИТИЕ НАУЧНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ УЧАЩИХСЯ В РОБОТОТЕХНИКЕ

В статье рассказывается о том, как Робототехника помогает ребенку развивать творческое, инженерное и творческое мышление. Содержание учебного предмета "Робототехника" позволяет своими проблемно-ориентированными комплексными дисциплинами (информатика, физика и др.) формировать у обучающихся творческий подход к будущей деятельности, творческое, комплексное, системное, продуктивное мышление, умение находить необходимую информацию, решать сложные задачи, учить всему, что обеспечивает постепенный процесс развития технического мышления.

Ключевые слова: робототехника, критическое мышление, инженерное мышление.

BAKIR, M.A.

DEVELOPMENT OF SCIENTIFIC COMPETENCIES OF STUDENTS IN ROBOTICS

The article describes how Robotics helps a child develop creative, engineering and creative thinking. The content of the subject "Robotics" allows its problem-oriented complex disciplines (computer science, physics, etc.) to form students' creative approach to future activities, creative, complex, systemic, productive thinking, the ability to find the necessary information, solve complex problems, teach everything that provides a gradual process of development of technical thinking.

Key words: robotics, critical thinking, engineering thinking.

УДК 342.9

Ещанова, А.Б.

магистр юридических наук,
руководитель ГУ «Отдел внутренней политики
акимата города Костаная»,
Костанай, Казахстан

О ЦЕЛЕСООБРАЗНОСТИ ВВЕДЕНИЯ СИСТЕМЫ «ВОДИТЕЛЬСКОГО ДЕФОЛТА» В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация

В статье обсуждается результаты модернизации закона за последние 20 лет о лишении прав управления транспортными средствами. В действующем варианте регламентации административно-правовой ответственности за правонарушения в области дорожного движения лишение

права на управление транспортным средством применяется лишь в случаях, когда данный вид административного взыскания предусмотрен непосредственно в санкции соответствующего состава административного правонарушения.

Ключевые слова: права, лишение, водительский, дефолт.

1 Введение

Административное взыскание представляет собой меру государственного воздействия на лицо, совершившее административное правонарушение. Существующая система административных взысканий в КРКоАП является результатом определенной эволюции, в результате которой вырабатывались наиболее оптимальные и соразмерные общественной опасности тех или иных административных правонарушений меры воздействия. Динамика законодательных изменений в рамках КРКоАП нередко затрагивает именно санкции составов административно-правовых правонарушений, что подтверждает значимость института административного взыскания не только в контексте регрессной ответственности (по факту совершенного правонарушения), но в рамках позитивной ответственности (т.е. как упреждающий, сдерживающий фактор для потенциальных правонарушителей).

Лишение специального права, а именно лишение права управления транспортными средствами, является также одной из наиболее распространенных мер административного взыскания в составах правонарушений в сфере безопасности дорожного движения.

На основании ст. 46 КРКоАП лишение права управления транспортными средствами не может быть менее шести месяцев и более десяти лет. Согласно ч. 2 ст. 42 КРКоАП, мера административного взыскания в виде лишения специального права может применяться в качестве как основных, так и дополнительных административных взысканий [1]. При этом в соответствии со ст. 75 Закона Республики Казахстан от 17 апреля 2014 года «О дорожном движении», правовым основанием прекращения права управления транспортными средствами является лишение права на управление транспортными средствами по решению суда [2]. Непосредственное исполнение постановления о лишении данного специального права осуществляют сотрудники территориального регистрационно-экзаменационного подразделения административной полиции. Вместе с тем до настоящего времени стандартом и регламентом государственных услуг в сфере обеспечения безопасности дорожного движения такой механизм не предусмотрен [3, 4]. На основании ч. 2 ст. 900 КРКоАП, постановление судьи о лишении права управления трактором, самоходной машиной или другими видами техники исполняется должностными лицами органов, осуществляющих государственный надзор за техническим состоянием самоходных машин и других видов техники [5, 6].

В специальных исследованиях отдельно подчеркивается, что лишение права управления транспортным средством следует трактовать как лишение права на управление всеми транспортными средствами с аналогичными эксплуатационно-техническими характеристиками [7, с. 49]. Вместе с тем данная мера может иметь и секторальный характер в отношении управления тем или иным видом транспортного средства. Например, если водитель, имеющий разрешающие категории «А», «В», «С», совершит административное правонарушение на мотоцикле, предусмотренное ч. 1 ст. 610 КРКоАП, то он может быть лишен права управления только мотоциклом, то есть только по категории «А» на срок от 6-ти месяцев. Данные акценты вполне обоснованы, поскольку сама этимология термина «лишение права управления транспортным средством» при буквальном толковании приводит к выводу о конкретном транспортном средстве.

В качестве обеспечительной меры до принятия решения в суде о лишении права управления транспортными средствами сотрудники ОВД имеют право изъять водительские удостоверения. Кроме того, в связи с законодательным разрешением водителям транспортных средств, зарегистрированных в РК, не иметь при себе водительское удостоверение процесс изъятия водительского удостоверения также претерпевает определенные изменения, которые до настоящего времени не получили надлежащего оформления в нормах КРКоАП.

Форма временного удостоверения на право управления транспортным средством утверждена приложением №3 к приказу МВД Республики Казахстан от 13 декабря 2013 года №713 «Об утверждении Инструкции по производству дел об административных правонарушениях в органах внутренних дел РК» [8].

2 Материалы и методы

Обращает на себя внимание тот факт, что до 2001 года решение в виде лишения права управления транспортным средством могли принимать и во внесудебном порядке. Полагаем, что поскольку отдельными нормами КРКоАП предусматривается одно безальтернативное административное взыскание в виде лишения права управления транспортным средством, то направление материалов в суд фактически лишено логики. В этой связи представляется логичным, что соответствующую функцию следует вернуть ОВД и наделить полномочиями лиц, имеющих специальное звание, самим выносить постановление о лишении права управления транспортным средством, если правонарушитель не оспаривает своей вины.

В действующем варианте регламентации административно-правовой ответственности за правонарушения в области дорожного движения лишение права на управление транспортным средством применяется лишь в случаях, когда данный вид административного взыскания предусмотрен непосредственно в санкции соответствующего состава административного правонарушения. Как указывается в доступных информационно-коммуникационных ресурсах, наиболее значимыми нарушениями, приведшими к ДТП, являются: превышение скорости (27,3%), обгон или встречный разъезд (3,5%), несоблюдение или игнорирование дорожных знаков (4,2%) и вождение в нетрезвом виде (2,1%) [9]. При этом лишение права на управление транспортным средством в подавляющем большинстве случаев применяется в случаях, когда имело место вождение в состоянии опьянения. Так, согласно аналитическим данным КАП МВД РК, на начало 2022 года (по данным за 2021 год) в Казахстане было задержано 21,4 тыс. водителей в состоянии опьянения. При этом всего было лишено права управления транспортным средством 25,9 тысяч водителей [10]. Таким образом, можно сделать вывод, что именно состояние опьянения является практически тотальным основанием для применения административного взыскания в виде лишения права на управление транспортным средством. В подобных ситуациях лишение права на управление транспортным средством является реакцией на одномоментное (разовое) нарушение, критическая степень общественной опасности которого не позволяет сохранить за водителем соответствующую функцию в общей системе дорожного движения. При этом угроза со стороны водителя для иных участников дорожного движения в данном случае является временной (то есть существующей только на момент наличия состояния опьянения). Не исключены ситуации, когда до момента обнаружения вождения в состоянии опьянения водитель вообще не допускал нарушений иных правил ПДД. Однако, законодатель вполне обоснованно фиксирует требование об исключении данного водителя из системы общественных отношений в качестве лица, управляющего транспортным средством.

Вместе с тем полагаем, что дисциплинирующий характер воздействия такой меры административного взыскания, как лишение права на управление транспортным средством, учитывается не в достаточной степени. В данном случае следует обратить внимание на такой значимый критерий превентивного потенциала административно-правовой ответственности, как сбалансированность системы административно-правовых взысканий, в том числе с точки зрения их достаточной репрессивности. Так, заметной тенденцией последних лет стала существенная оптимизация сумм административных штрафов за нарушения ПДД (в диапазоне 3-х лет штрафы были сокращены по 40 составам административных правонарушений) [11]. Согласно данным КПСиСУГепрокуратуры РК за 2020 год, в 62 % случаях правонарушители оплатили штраф в течение первых 7 суток (то есть с 50%-ной скидкой). Также указывается, что подавляющее большинство штрафов (90 %) было взыскано по линии деятельности ОВД, из которых существенно преобладают штрафы, наложенные по факту обнаружения правонарушения с помощью средств видеофиксации [12]. Таким образом,

вывод напрашивается сам собой: подавляющее большинство взысканных в РК штрафов – это штрафы за нарушение ПДД, причем оплачиваются они преимущественно в сокращенном размере (50 %). Подобные гибкие системы взыскания штрафов (хотя и при их использовании КПСиСУ указывает на 68 % взысканных административных штрафов от всех случаев применения данного вида взыскания), в целом, имеют определенное обоснование, хотя и не соответствуют опыту значительного количества развитых зарубежных стран, где суммы штрафов за ПДД являются многократно более высокими.

Главным потенциальным риском в данном случае является неизбежное снижение дисциплины водителей на дорогах. Так, возможность оплатить штраф в 50%-ном размере от установленного в санкции соответствующей нормы в совокупности с отсутствием градации размера штрафа за случаи систематических нарушений существенно повышают толерантность административно-правовой реакции на случаи нарушения ПДД. При этом иные механизмы компенсационного характера до настоящего времени не запущены, что свидетельствует о необоснованном снижении репрессивности мер административно-правовой ответственности, не соответствующих текущему состоянию аварийности на дорогах РК. Водитель, совершивший повторное нарушение ПДД, равно как и водитель, совершивший 10-кратное нарушение, находятся практически в равной ситуации с точки зрения размера штрафа, подлежащего уплате, равно и как возможности уплаты в 50%-ном размере.

3-4 Результаты и обсуждение

Полагаем, что систематичность нарушений, в особенности в таких сферах административно-правового воздействия, как область дорожного движения, обязательно должна быть предметом правовой реакции. Многие ученые-административисты подчеркивают заметное повышение общественной опасности административного правонарушения в случаях, когда оно совершается повторно и, тем более, систематично [13], а также предлагают реконструировать административную ответственность за систематическое нарушение ПДД [14]. Здесь следует отметить, что повышенные параметры ответственности за систематичность административно-правовых правонарушений до последнего времени имели характер традиционного, устоявшегося подхода. Так, в соответствии со ст. 17 Основ законодательства Союза ССР и союзных республик об административных правонарушениях, лишение специального права, предоставленного гражданину (в том числе и права на управление транспортным средством), применялось на срок до трех лет за грубое или систематическое нарушение порядка пользования этим правом [15]. Аналогичное установление имело место и в рамках ч. 2 ст. 484 КРКоАП в редакции 2001 года, причем казахстанское судебное сообщество, в целом, позитивно оценивало соответствующую практику, хотя она и имела определенные сложности с признанием признака систематичности в отдельных частных случаях [16]. Интересно также, что в рамках уголовно-правового поля возможность лишения права на управление транспортным средством при совершении уголовного правонарушения выносятся на усмотрение судьи и, соответственно, может применяться даже в случаях, когда данная мера непосредственно не указывается в санкции соответствующей нормы (ч. 3 ст. 50 УК РК) [17].

В текущей ситуации вопрос о расширении практики применения меры воздействия в виде лишения права на управление транспортным средством актуализируется в силу всех ранее указанных обстоятельств (существенное снижение репрессивности в отношении административных штрафов, отсутствие мер правового реагирования на систематические правонарушения). Это дает основание для введения в национальное законодательство новой категории с условным названием «водительский дефолт» (термин «дефолт» означает банкротство, несостоятельность, крах, невозможность исполнения обязательства и т.д.). Причем инициация подобных законодательных решений уже имела место в Казахстане [18]. К настоящему времени, несмотря на наличие соответствующего опыта во многих странах (Великобритания, Германия, Франция, Чехия, Украина, Армения, Грузия и др.), в Казахстане подобная инициатива была признана преждевременной [19]. Аналогичные законодательные

инициативы имеют место и в Российской Федерации [20], причем отсутствует принципиальное отрицание соответствующего института, имеются лишь замечания исключительно по качеству вносимых законопроектов. Как указывают российские исследователи, разрабатывающие данный вопрос в рамках гранта фонда РФФИ № 17-03-00676, «возвращение балльной системы учета нарушений является эффективным способом борьбы с систематическим нарушением правил дорожного движения, позволяющим добиться не только уменьшения вероятности совершения ДТП со смертельным исходом, но и повысить общий уровень законности в поведении водителей транспортных средств» [20, с. 294].

Сущность данной меры заключается в том, чтобы каждому правонарушению в сфере дорожного движения присвоить определенные баллы (для этого потребуется детализация в ведомственных документах), и в случае накопления критической массы баллов, которая, скорее всего, будет иметь место при множественности нарушений, принимать решение о лишении права на управление транспортным средством [21]. Данное нововведение ни в коем случае не отразится на уже имеющихся санкциях административно-правовых норм, содержащих взыскание в виде лишения права на управление транспортным средством. При этом считаем, что для предлагаемого «водительского дефолта» нет необходимости установления длительных сроков, достаточно минимального срока, установленного ч. 3 ст. 46 КРКоАП, то есть 6-ти месяцев. Соответственно, полагаем, что непосредственно в ст. 46 КРКоАП следует включить данное положение (однако только после проведения предварительных мероприятий по выработке соответствующей балльной системы).

5 Выводы

Внедрение «водительского дефолта» позволит комплексно подойти к оценке законопослушности водителей. Так, например, можно учитывать количество сохраненных баллов при получении повышенных категорий «С1, С, D1, D, BE, CE и т.д.». Кроме того, использование данной категории позволило бы дифференцировать назначения наказания в виде административного штрафа. Также данный механизм можно использовать для повышения взыскваемости наложенных штрафов (при неуплате административного штрафа за нарушение ПДД в установленный срок происходило бы начисление отрицательных баллов). Поскольку данное нововведение призвано комплексно оценивать водителей, то для лиц, не нарушающих ПДД, должны быть предусмотрены различные поощрения (например, при оплате страховых полисов водитель, имеющий высокие баллы, должен оплачивать меньшую стоимость, чем лицо, у которого количество этих баллов гораздо ниже, поскольку вероятность совершения первым водителем будем ниже).

Таким образом, внедрение «водительского дефолта» позволило бы системно подойти к оценке водителя и достичь гибкости в обеспечении безопасности дорожного движения.

Список литературы

1. Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях: кодекс Республики Казахстан от 5 июля 2014 года № 235-V ЗРК // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000235> (дата обращения: 11.09.2021).
2. Закон Республики Казахстан. О дорожном движении: принят 17 апреля 2014 года, № 194-V // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1400000194> (дата обращения: 11.09.2021).
3. Некоторые вопросы учета, хранения, оценки и дальнейшего использования имущества, обращенного (поступившего) в собственность государства по отдельным основаниям: утв. Постановлением Правительства Республики Казахстан от 26 июля 2002 года N 833 // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P020000833> <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V980000658> (дата обращения: 10.09.2021).
4. Приказ Министра внутренних дел Республики Казахстан. Об утверждении стандартов государственных услуг в сфере обеспечения безопасности дорожного движения: издан 14 апреля 2015 года № 341 (утратил силу приказом Министра внутренних дел Республики Казахстан от 31 марта 2020 года № 280) // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V150001112> (дата обращения: 08.09.2021).
5. Приказ и.о. Министра внутренних дел Республики Казахстан. Об утверждении регламентов государственных услуг в сфере обеспечения безопасности дорожного движения: издан 22 мая

2015 года № 473 (Утратил силу приказом Министра внутренних дел Республики Казахстан от 31 марта 2020 года № 280) // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1500011293> (дата обращения: 10.09.2021).

6. Закон Республики Казахстан. О государственном регулировании развития агропромышленного комплекса и сельских территорий: принят 8 июля 2005 года №66 // https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z050000066_ (дата обращения: 18.04.2020).

7. Майоров В.И., Полякова С.В. Общая характеристика административной ответственности за правонарушения в сфере дорожного движения в Российской Федерации // Sciences of Europe. – 2016. – № 5 (5). – С. 46-49.

8. Приказ МВД Республики Казахстан. Об утверждении Инструкции по производству дел об административных правонарушениях в органах внутренних дел РК: издан 13 декабря 2013 года №713 (утратил силу приказом Министра внутренних дел Республики Казахстан от 30 декабря 2019 года № 1111) // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1300009074> (дата обращения: 10.09.2021).

9. В каких странах самые высокие штрафы на нарушение ПДД // <https://esquire.kz/v-kakih-stranah-samye-vysokie-shtrafy-za-narusheniya-pdd/> (дата обращения 10.09.2021).

10. Сколько водителей лишили прав за вождение в состоянии опьянения в РК // https://forbes.kz/news/2021/01/25/newsid_242475 (дата обращения 19.09.2021).

11. За какие нарушения ПДД снижены штрафы в РК // <https://www.zakon.kz/4897655-za-kakie-narusheniya-pdd-snizheny.html> (дата обращения 12.09.2021).

12. О состоянии взыскиваемости административных штрафов в Республике Казахстан за 2020 год // <https://www.gov.kz/memleket/entities/pravstat/press/news/details/149943?lang=ru> (дата обращения 17.09.2021).

13. Бежанов В.О. Особенности применения повторности как квалифицирующего признака административного правонарушения // Вестник РГГУ. Серия «Экономика. Управление. Право». – 2013. – С. 82.

14. Барышников М.В. Административно-правовой статус участников дорожного движения: автореф. канд. юрид. наук. – М., 2007. – 24 с.

15. Основы законодательства Союза ССР и союзных республик об административных правонарушениях: приняты Верховным Советом СССР 23 октября 1980 года (по сост. на 28.07.1988 г.) // http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_10501.htm (дата обращения 19.09.2021).

16. Айткалиева К. Когда наступает ответственность за систематические нарушения ПДД - лишение права управления транспортным средством // <https://www.zakon.kz/4548750-kogda-nastupaet-otvetstvennost-za.html> (дата обращения 13.09.2021).

17. Уголовный кодекс Республики Казахстан: кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года №226 // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226> (дата обращения: 11.09.2021).

18. Депутаты Сената предложили начислять водителям баллы за нарушения ПДД // <https://www.ktk.kz/ru/news/video/2020/01/16/137737/> (дата обращения 21.09.2021).

19. Вводить штрафные баллы для водителей в РК пока не станут // <https://kolesa.kz/content/news/vvodit-shtrafnye-bally-dlya-voditelej-v-rk-poka-ne-stanut/> (дата обращения 23.09.2021).

20. Майоров В.И., Горюнов С.В. Введение административной ответственности за систематическое нарушение правил дорожного движения: проблемы и перспективы // Пробелы в российском законодательстве. – 2018. – № 6. – С. 291-296.

21. Khakimov Ye.M. Traffic violations: a study of measures aimed at bringing perpetrators to justice // JARLE-ASERS Publishing – Journal of Advanced Research in Law and Economics (ISSN2068-696X-Romania-Scopus), Spring. – 2018. – Vol. IX, Issue 1(31). – P. 112-118.

Материал поступил в редакцию: 21.07.2022

ЕЩАНОВА, А.Б.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНА «ЖҮРГІЗУШІ ДЕФОЛТЫ» ЖҮЙЕСІН ЕНГІЗУДІҢ ОРЫНДЫЛЫҒЫ

Мақалада Көлік құралдарын басқару құқығынан айыру туралы соңғы 20 жылдағы заңды жаңғырту нәтижелері талқыланады. Жол жүргісі саласындағы құқық бұзушылықтар үшін әкімшілік-құқықтық жауапкершілікті регламенттеудің қолданыстағы нұсқасында әкімшілік жазаның осы түрі Әкімшілік құқық бұзушылықтың тиісті құрамының санкциясында тікелей көзделген жағдайларда ғана көлік құралын жүргізу құқығынан айыру қолданылады.

Кілт сөздер: құқық, айыру, жүргізуші куәлігі, дефолт.

ESCHANOVA, A.B.

ON THE EXPEDIENCY OF INTRODUCING A SYSTEM OF "DRIVER'S DEFAULT" IN THE
REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

The article discusses the results of the modernization of the law over the past 20 years on the deprivation of driving rights. In the current version of the regulation of administrative and legal liability for offenses in the field of traffic, deprivation of the right to drive a vehicle is applied only in cases where this type of administrative penalty is provided directly in the sanctions of the corresponding composition of the administrative offense.

Key words: license, deprivation, driver's license, default.

ӘОЖ 504

Уксикбаева, М.К.

Жаратылыстану ғылымдарының магистрі,
М.Өтеміс атындағы
Батыс-Қазақстан университеті,
Орал, Қазақстан

ОРАЛ ҚАЛАСЫ МАҢЫНДАҒЫ ЖЕР ҮСТІ СУЛАРЫНЫҢ
ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ

Түйін

Соңғы онжылдықта Батыс Қазақстанда табиғи сулар мен қоршаған ортаның ластануын кеңінен қадағалауда. Батыс Қазақстан облысы шаруашылық-ауыз сумен қамтылуы тапшылықты аймақ болып табылатындықтан, соңғы кездерісумен жабдықталу көздері ретінде тек жер үсті және жер асты суларын пайдалану мақсатында алынып отыр.

Кілт сөздер: су ресурстары, жер үсті сулары, экологиялық жағдай, сулардың ластануы.

Республикамыздың көптеген аймақтары құрғақ зонада орналасқан. Жергілікті жерлерде тұщы су жетіспеуі салдарынан олардың жарамсыз жерлерге айналуына себепші болып отыр. Соған байланысты – біздің мемлекетіміз үшін су қорын қорғау негізгі мәселенің бірі.

Су – бұл тек адамдардың шаруашылық қажеттіліктеріне пайдаланатын табиғат ресурстарының түрі ғана емес, сонымен қатар қоршаған орта үшін де қажетті элемент. Қазақстан Республикасының 2004-2015 жылдарға арналған экологиялық қауіпсіздік тұжырымдамасында ұлттық экологиялық проблемалардың бірі ретінде су ресурстарының сарқылуы менластануы қарастырылған [1].

Сондықтанда ұлттық деңгейде су ресурстарының сарқылуы мен ластануы проблемаларын шешу үшін ҚР Үкіметінің 2002 жылы 21 қаңтардағы №71 қаулысымен су ресурстарын сақтау және ұтымды пайдалану проблемасын шешудің негізгі жолдары айқындалған.

Қазақстан Республика экономикасының және су шаруашылығы саясатының су секторын дамытудың 2010 жылға дейінгі тұжырымдамасы қабылданған, сонымен қатар жеткілікті көлемде және кепілді сападағы ауыз сумен тұрақты қамтамасыз ету үшін Қазақстан Республика Үкіметінің 2002 жылдың 23 қаңтарындағы № 93 қаулысымен «Ауыз су» салалық бағдарламасы бекітілді, ҚР-дың «Су кодексі» және «Су пайдаланушылардың ауылдық тұтыну кооперативтері туралы» заңы қабылданған [2].

2005-2010 жылдары негізгі су бассейндерінің су ресурстарын кешенді пайдалану және қорғаудың кестесін әзірлеу жөніндегі жұмыстар жүргізіліп жатыр. Жер асты ауыз суларын пайдалануды жеделдету жөніндегі жұмыстарды жалғастыру қажет.

Техникалық және экологиялық жағынан ең тиімдісі – жылдам қайта келуі, жеңіл алынуы, территорияда салыстырмалы бірқалыпты орналасуы, жоғары дәрежеде өздігінен тазалануы.

руға қабілетіне байланысты өзен сулары болып табылады. Қазіргі кездегі суды пайдалану негізінен өзен көздерінен алынады. Дүние жүзі бойынша пайдаланылатын судың жалпы мөлшері 4000 км^3 (4 трлн. м^3) жақын. Судың негізгі бөлігі өнеркәсіпте, ауыл шаруашылығында және басқа да салаларда қолданылады.

Су – жер шарының барлық көлемінің 71%-ын қамтиды. Су қоры-халық байлығы, дегенмен жер бетіндегі тұщы судың қоры өте аз. Өзендер мен көлдердегі тұщы сулардың қоры, гидросфера ресурсының 1%-іне де жетпейді. Құрлық бетінің әртүрлі жерлеріндегі тұщы сулардың қоры әралуан. Судың негізгі қорын 94%-ын мұхиттар мен теңіздер құрайды. Қалған 6%-ы мәңгі мұздақтар, тоңдар, өзен мен көлдердің үлесіне тиеді. Жер бетіндегі тіршіліктің барлық формасы үшін су қажет, онсыз тіршілік процесі жүрмейді. Соңғы жылдары өнеркәсіптің дамуы үшін, ауыл шаруашылығында азық-түлік мәселесін шешуде, халықтың санитарлық-гигиеналық жағдайын жақсартуда тұщы суды керексіну тез өсіп отыр [3].

Қазіргі кезде суды пайдалану алдын ала жасалған болжамдардан асып түседі. Егер суды пайдалану қарқынын есепке алсақ, жуық жылдардың ішінде су қажетсіну дәрежесі барлық өзендеріміздің жылдық ағысына тепе-тең болуы, оның қуып жетуі мүмкін. Мұның өте қауіпті жағдай екені белгілі. Егер барлық өзендеріміздің ағысы жер суғаруға, өндірісті дамытуға жұмсалатын болса, теңіздер мен көлдердің құрғап қалуынан, еліміздің экологиясының өзгеру қаупі бар. Мұндай қауіпті жағдайға мысал ретінде Сырдарияның суын жерді суару мақсатында тиімсіз пайдалану, Арал теңізі деңгейін күрт төмендетіп, бұл аймақтың экологиясын өзгертіп жіберсе, Іле өзенінің суын әр мақсатқа мол пайдалану Балқаш көлінің болашағына қауіп тудыруда [4].

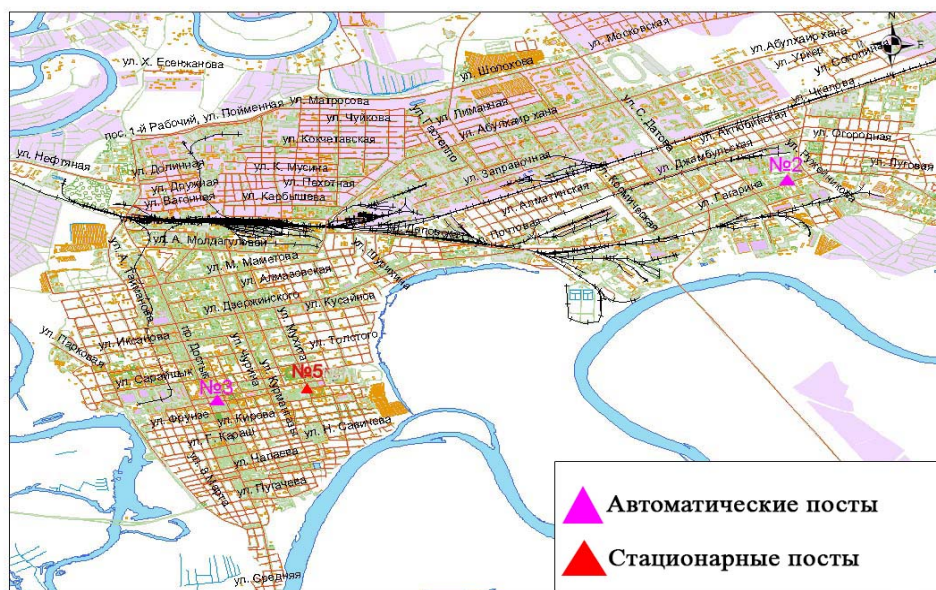
Батыс Қазақстан территориясы жер үсті ресурстарына кедейлеу. Кейбір аудандарда жер үсті сулары мүлдем жоқ. Осындай жағдайларда қалаларды, елді-мекендерді, өнеркәсіптік кешендерді, мұнай-газ өнеркәсібін, жерлерді суаруда, жайылымдарды суландыруда ауызсумен, шаруашылыққа және техникалық сумен қамтамасыз ету үшін жер асты сулары пайдаланылады. Ауыз су мен қамтуға жарамды жер үсті сулары облыс территориясында әркелкі таралған [5].

Облыстың жер беті суларының негізгі көздеріне Жайық, Шаған, Деркөл өзендері жатады. Жайық өзенінің ластануы Ресей және Қазақстан Республикасының Ақтөбе облысының территориясында жүреді (Елек өзені арқылы). Өндірістер жұмысының тоқтауына байланысты, Орал қаласы бойынша бұрын тіркелген ауыр метал тұздары (хром, цинк), соңғы 2 жылда байқалған жоқ. Батыс Қазақстан облысының жер беті суларына өзендер, көлдер, су қоймалары жатады. Олар жаңбыр және еріген қар суларының су қоймаларына, жер бедерінің төмен бөлігіне ағып жиналу процесінде пайда болады. Облыс территориясы бойынша 196 өзен ағады, оның ішінде тек сегізінші ағыны тұрақты, ұзындығы 200 шақырымнан асады. Бірнеше географиялық аймақтан ағып өтетін, үлкен алқапты Жайық өзені алады. Бір географиялық аймақ шегінде орналасқан, алқабының ауданы 50 м^2 аз емес 14 кіші өзендер бар: Елек, Утва, Барбастау, Деркөл, Шаған, Үлкен және Кіші өзен, Бағырлай, Көшім, Кіші және Үлкен Аңқаты, Қалдығайты, Бұлдырты, Өлеңті, қалған өзендер көктемгі су тасығаннан кейін кебеді де, тек терең ойыстарда да қалады [6].

Облыстың барлық өзендері жазықтық өзендерге жатады. Тек Жайық өзенінің облыстың солтүстік шекарасынан Көшім ауылына дейінгі бөлігі жартылай тау өзендеріне жатады. Барлық өзендер еріген қар суымен қоректенеді, көктемде тасиды. Бұл өзендер қыста қатып, мұзбен жамылады.

Облыстың негізгі сала тамыры – Жайық өзені және оның алабы Жалпы Сырттан ағатын (Ембулатовка, Быковка, Рубежка, Деркөл мен Шаған), Орал алды үстірттен ағатын (Елек, Утва, Барбастау, Ащы өзен: соңғысы Шалқар көлінен басталады, ал оған Кіші және Үлкен Аңқаты құяды) өзендерден тұрады. Жайыққа Барбастау саласы қосылғаннан кейін, оның оң саласы Көшім өзені, төменірек (Антоново ауылының солтүстігінде) Бағырлай өзені басталады, ертеде бұл өзендермен су Жайықтан (көктемде су тасығанда) далаға кететін, ал қазіргі кезде суару жүйелеріне кетеді. Соңғы кезде Бағырлай өзені Жайық аңғарынан

толықтай бөлінген. Жайық өзені мен оның салаларының суы Каспий теңізіне құяды. Басқа өзендер Каспий маңы ойпатының депрессиясында тұйық немесе көлдерде аяқталады.

Сурет 1 - Батыс Қазақстан облысындағы сулардың картасы

Батыс Қазақстан облысы шаруашылық-ауыз сумен қамтылуы тапшылықты аймақ болып табылатындықтан, соңғы кездері сумен жабдықталу көздері ретінде тек жер үсті және жер асты суларын пайдалану мақсатында алынып отыр. Қалалық және ауылдық жергілікті пунктерде сумен жабдықталу үшін көбінесе жерасты суларын пайдаланады. Жердің беті суларының экологиялық жағдайына бақылау жасау мақсатында мониторинг жүргізіледі және Жайық, Шаған, Деркөл өзендері суының сапалары сынама алу орындарында бақылауға алынады. Үлгілер алу Мем Ст талаптарына сәйкес алынады. Зерттеу нәтижелерінің қортындылары бойынша Жайық және Шаған өзендерінің су сапасы 2 класқа (таза) жатса, Деркөл өзені 2-3 класс аралығында. Ластану көрсеткіштері бойынша қанағаттанарлық және ластанған.

Өзендер мен көлдердің, теңіздердің суының ортаймауына қамқорлық жасаудың жолдары көп. Көптеген өзендеріміздің суының азаюы оның бойында өсіп тұрған ағашты орып тастаумен, көгалдар мен жайылыс жерлерін мақсатсыз жыртумен тығыз байланысты. Бұл факторлар жер асты суларының азаюына, жер үсті суларының көлдер мен теңіздерге аз түсуіне әкеліп соқтырады. Егер күнделікті жұмысымызда осындай жағдайларды болдырмауға жұмыс жасасақ, өзендер мен көлдерді сақтауға үлкен мүмкіндік туатыны сөзсіз. Еліміздің экономикасының даму елдің табиғи байлықтарын рационалды пайдалану мен тығыз байланысты. Соның ішінде су қорлары ерекше орыналады [7].

Әдебиеттер тізімі

- 1 Батыс Қазақстан облысының елді мекендерін ауыз сумен қамтамасыз етудің 2002-2010 жылдарға арналған аймақтық бағдарламасы, 2001ж. – 35 б.
- 2 Қазақстан Республикасының су кодексі. – Астана, 2003ж. – 10 б.
- 3 ҚР Экологиялық кодексі, Астана, 2007ж. – 25 б.
- 4 Қазақстан Республикасының 2004-2015 жылдарға арналған экологиялық қауіпсіздік тұжырымдамасы. Астана, 2004ж. – 43 б.
- 5 ҚР 2007-2024 жылдарға арналған Тұрақты дамуға көшу туралы концепциясы. Астана, 2006ж. – 54 б.
- 6 Жайық өңірі. Альбом. Құрастырушы: Ж.М.Төремуратова. – А., 2001. – 58 б.
- 7 Ақбасова, А.Ж. Экология / А.Ж. Ақбасова. – А.: Атамұра, 2003. – 368 б.

Материал редакцияға түсті: 20.06.2022

УКСИКБАЕВА, М. К.

**ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ ПОВЕРХНОСТНЫХ ВОД В ОКРЕСТНОСТЯХ
Г. УРАЛЬСКА**

В последнее десятилетие в Западном Казахстане широко отслеживается загрязнение природных вод и окружающей среды. В связи с тем, что Западно-Казахстанская область является дефицитной зоной хозяйственно-питьевого водоснабжения, в последнее время в качестве источников водоснабжения используется только поверхностные и подземные воды.

Ключевые слова: водные ресурсы, поверхностные воды, экологическая ситуация, загрязнение вод.

UKSIKBAEVA, M. K.

ECOLOGICAL STATE OF SURFACE WATERS IN THE VICINITY OF URALSK

In the last decade, pollution of natural waters and the environment has been widely monitored in Western Kazakhstan. Due to the fact that the West Kazakhstan region is a scarce zone of economic and drinking water supply, recently only surface and underground water has been used as sources of water supply.

Key words: water resources, surface waters, ecological situation, water pollution.

БІЗДІҢ АВТОРЛАР

Бәкір, М.А. – Жаратылыстану ғылымдарының магистрі, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан

Бекбосынова, А.Х. – филология ғылымдарының кандидаты, тіл және әдебиет теориясы кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Ө.Сұлтанғазин атындағы педагогикалық институты, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан

Бекмұхаметова, Л.С. – география магистрі, дене шынықтыру және спорт теориясы мен практикасы кафедрасының аға оқытушысы, Ө. Сұлтанғазин атындағы педагогикалық институты, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан

Бектемисова, А.А. – «6В01702 – Қазақ тілінде оқытпайтын мектептердегі қазақ тілі мен әдебиеті» оқу бағдарламасының 4 курс студенті, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Ө. Сұлтанғазин атындағы педагогикалық институты, Қостанай, Қазақстан

Божекенова, Ж.Т. – биология магистрі, жаратылыстану ғылымдары пәндері кафедрасының аға оқытушысы, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Ө. Сұлтанғазин атындағы педагогикалық институты, Қостанай, Қазақстан

Брагина, Т.М. – биология ғылымдарының докторы, профессор, жаратылыстану ғылымдары кафедрасының профессоры, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Ө.Сұлтанғазин атындағы педагогикалық институты, Қостанай, Қазақстан

Демина, Н.Ф. – педагогика ғылымдарының кандидаты, физика, математика және цифрлық технологиялар кафедрасының профессоры, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Ө. Сұлтанғазин атындағы педагогикалық институты, Қостанай, Қазақстан

Ерланова, Ұ.Е. – «7М01501 – Математика (педагогика)» оқу бағдарламасының 1-курс магистранты, Сүлеймен Демирел Университеті, Қаскелең, Қазақстан

Ерманова, С.Б. – тіл және әдебиет теориясы кафедрасының аға оқытушы, педагогика ғылымдарының магистрі, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Ө.Сұлтанғазин атындағы педагогикалық институты, Қостанай, Қазақстан,

Еицанова, А.Б. – заң ғылымдарының магистрі, «Қостанай қаласы әкімдігінің ішкі саясат бөлімі» ММ басшысы, Қостанай, Қазақстан

Жақсылық, А.Ж. – 6В01701 – Қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының 2 курс студенті, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Ө. Сұлтанғазин атындағы педагогикалық институты, Қостанай, Қазақстан

Ибраева, Р.Ж. – педагогика ғылымдарының кандидаты, дене шынықтыру және спорт теориясы мен практикасы кафедрасының аға оқытушысы, Ө. Сұлтанғазин атындағы педагогикалық институты, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан

Кожмұхаметова, А.С. – жаратылыстану ғылымдарының магистрі, жаратылыстану ғылымдары пәндері кафедрасының аға оқытушысы, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Ө. Сұлтанғазин атындағы педагогикалық институты, Қостанай, Қазақстан

Қалқаман, Ж. – философия ғылымының кандидаты, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университетінің профессоры, Ахмет Байтұрсынов мұражайының директоры, Қостанай, Қазақстан

Қалымбетова, Б. – «7М015001-Математика» оқу бағдарламасының 1 курс магистранты, Сүлейман Демирел атындағы университеті, Қаскелең, Қазақстан

Қуанышбаева, Г.Ш. – 6B01701 Қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының 2 курс студенті, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Ө. Сұлтанғазин атындағы педагогикалық институты, Қостанай, Қазақстан

Москаленко, А.Т. – «Қостанай облысы әкімдігі білім бөлімінің № 12 мектеп-гимназиясы» КММ, физика пәнінің мұғалімі, Қостанай, Қазақстан

Мырзағалиева, К.М. – филология ғылымдарының кандидаты, тіл және әдебиет теориясы кафедрасының қауымдастырылған профессоры, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Ө.Сұлтанғазин атындағы педагогикалық институты, Қостанай, Қазақстан

Оспанұлы, С. – филология ғылымдарының кандидаты, тіл және әдебиет теориясы кафедрасының профессоры, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Ө.Сұлтанғазин атындағы педагогикалық институты, Қостанай, Қазақстан

Рулёва, М.М. – биология магистрі, жаратылыстану ғылымдары кафедрасының аға оқытушысы, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Ө.Сұлтанғазин атындағы педагогикалық институт, Қостанай, Қазақстан

Сабыржан, Н.С. – Қазақ тілі мен әдебиеті» оқу бағдарламасының 3 курс студенті, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Ө.Сұлтанғазин атындағы педагогикалық институты, Қостанай, Қазақстан

Сатбаева, А.Т. – КММ қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, педагог-сарапшы, Қостанай облысы әкімдігі білім басқармасының Федоров ауданы білім бөлімінің Ленин жалпы білім беретін мектебі, Қостанай, Қазақстан

Тоқтар, С. – 7M01500 – Математика оқу бағдарламасының 1 курс магистранты, Сулейман Демирел атындағы Университет, Қаскелең қ., Қазақстан

Туребаева, А.О. – «6B01702 – Қазақ тілінде оқытпайтын мектептердегі қазақ тілі мен әдебиеті» оқу бағдарламасының 4 курс студенті, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Ө. Сұлтанғазин атындағы педагогикалық институты, Қостанай, Қазақстан

Тюлеев, М.А. – әлеуметтік ғылымдар магистрі, Қостанай, Қазақстан

Уксикбаева, М.К. – Жаратылыстану ғылымдарының магистрі, М.Өтеміс атындағы Батыс-Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан

Ысқақова, Ш.Ғ. – гуманитарлық ғылымдар магистрі, тіл және әдебиет теориясы кафедрасының аға оқытушы, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Ө.Сұлтанғазин атындағы педагогикалық институт, Қостанай, Қазақстан

НАШИ АВТОРЫ

Бакир, М.А. – магистр естественных наук, Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан

Бекбосынова, А.Х. – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор кафедры теории языка и литературы, Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова, педагогический институт им. У. Султангазина, Костанай, Казахстан

Бекмухаметова, Л.С. – старший преподаватель кафедры теории и практики физической культуры и спорта, магистр географии, Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан

Бектемисова, А.А. – студентка 4 курса учебной программы «6В01702 – казахский язык и литература в школах с неказахским языком обучения», Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова, педагогический институт им. У. Султангазина, Костанай, Казахстан

Божекенова, Ж.Т. – магистр биологии, старший преподаватель дисциплин естественных наук, педагогический институт им. У. Султангазина, Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан

Брагина, Т.М. – доктор биологических наук, профессор, профессор кафедры естественно-научных дисциплин, Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова, педагогический институт им. У. Султангазина, Костанай, Казахстан

Демина, Н.Ф. – кандидат педагогических наук, профессор кафедры физики, математики и цифровых технологий, педагогический институт им. У. Султангазина, Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова

Ерланова, У.Е. – магистрант 1 курса учебной программы «7М015001-Математика» (педагогика), Университет имени Сулеймана Демиреля, Каскелен, Казахстан

Ерманова, С.Б. – старший преподаватель кафедры теории языка и литературы, магистр педагогических наук, Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова, педагогический институт им. У. Султангазина, Костанай, Казахстан

Ещанова, А.Б. – магистр юридических наук, руководитель ГУ «Отдел внутренней политики акимата города Костаная», Костанай, Казахстан

Жақсылық, А.Ж. – студентка 2 курса образовательной программы 6В01701 – казахский язык и литература, Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова, педагогический институт им. У. Султангазина, Костанай, Казахстан

Ибраева, Р.Ж. – старший преподаватель кафедры теории и практики физической культуры и спорта, магистр географии, Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан

Искакова, Ш.Г. – магистр гуманитарных наук, старший преподаватель кафедры теории языка и литературы, Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова, педагогический институт им. У. Султангазина, Костанай, Казахстан

Калкаман, Ж. – кандидат философских наук, профессор Костанайского регионального университета имени А. Байтурсынова, директор музея Ахмета Байтурсынова, Казахстан, Костанай

Калымбетова, Б. – магистрант 1 курса учебной программы «7М015001-Математика», Университет имени Сулеймана Демиреля, Каскелен, Казахстан

Кожмухаметова, А.С. – магистр естественных наук, старший преподаватель кафедры естественнонаучных дисциплин, педагогический институт им. У. Султангазина, Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан

Куанышбаева, Г.Ш. – студентка 2 курса образовательной программы 6В01701 – казахский язык и литература, Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова, педагогический институт им. У. Султангазина, Костанай, Казахстан

Москаленко, А.Т. – учитель физики КГУ «Школа-гимназия № 12 отдела образования акимата Костанайской области», Костанай, Казахстан

Мырзагалиева, К.М. – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор кафедры теории языка и литературы, Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова, педагогический институт им. У. Султангазина, Костанай, Казахстан

Оспанулы, С. – кандидат филологических наук, профессор кафедры теории языка и литературы, Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова, педагогический институт им. У. Султангазина, Костанай, Казахстан

Рулёва, М.М. – магистр биологии, старший преподаватель кафедры естественно-научных дисциплин, Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова, педагогический институт им. У. Султангазина, Костанай, Казахстан

Сабыржан, Н.С. – студент 3 курса учебной программы «Казахский язык и литература», Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова, педагогический институт им. У. Султангазина, Костанай, Казахстан

Сатбаева, А.Т. – учитель казахского языка и литературы, педагог-эксперт, КГУ Ленинская общеобразовательная школа отдела образования Федоровского района управления образования акимата Костанайской области, Костанай, Казахстан

Токтар, С. – магистрант 1 курса учебной программы «7М015001-Математика», Университет имени Сулеймана Демиреля, Каскелен, Казахстан

Туребаева, А.О. – студентка 4 курса учебной программы «6В01702 – казахский язык и литература в школах с неказахским языком обучения», Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова, педагогический институт им. У. Султангазина, Костанай, Казахстан

Тюлеев, М.А. – магистр социальных наук, Костанай, Казахстан

Уксикбаева, М.К. – магистр естественных наук, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемиса, Уральск, Казахстан

OUR AUTHORS

Bakir, M.A. – Master of Natural Sciences, Kostanay Regional University named after A. Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan

Bekbosynova, A.H. – candidate of philological Sciences A. H., associate professor of the Department of theory of language and literature, Kostanay regional university named after A. Baitursynov, U. Sultangazin Pedagogical Institute, Kostanay, Kazakhstan

Bekmukhametova, L.S. – Senior Lecturer of the Department of Theory and Practice of Physical Culture and Sports, Master of Geography, Kostanay Regional University named after A. Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan

Bektemisova, A.A. – 4th year student of the curriculum "6B01702 – Kazakh language and literature in schools with non-Kazakh language of instruction", Kostanay Regional University named after A. Baitursynov, Pedagogical Institute named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan

Bozhekenova, Zh.T. – Master of Biology, Senior lecturer in the disciplines of natural sciences, U. Sultangazin Pedagogical Institute, A. Baitursynov Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan

Bragina, T.M. – Doctor of Biological Sciences, Professor, Professor of the Department of Natural Sciences, Kostanay Regional University named after A. Baitursynov, Pedagogical Institute named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan

Demina, N.F. – Candidate of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of Physics, Mathematics and Digital Technologies, U. Sultangazin Pedagogical Institute, A. Baitursynov Kostanay Regional University

Erlanova, U.E. – 1st year master's student of the curriculum "7M015001-Mathematics" (pedagogy), Suleiman Demirel University, Kaskelen, Kazakhstan

Ermanova, S.B. – senior Lecturer of the Department of Theory of Language and Literature, Master of Pedagogical Sciences, Kostanay Regional University named after A. Baitursynov, U. Sultangazin Pedagogical Institute, Kostanay, Kazakhstan

Eschanova, A.B. – Master of Law, Head of the State Institution «Department of Internal Policy of the Akimat of Kostanay», Kostanay, Kazakhstan

Ibraeva, R.Zh. – Senior Lecturer of the Department of Theory and Practice of Physical Culture and Sports, Master of Geography, Kostanay Regional University named after A. Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan

Iskakova, Sh.G. – Master of Humanities, Senior Lecturer of the Department of Theory of Language and Literature, Kostanay Regional University named after A. Baitursynov, Pedagogical Institute named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan

Kalkaman, Zh. – Candidate of Philosophical Sciences, Professor of Kostanay Regional University named after A. Baitursynov, Director of the Akhmet Baitursynov Museum, Kazakhstan, Kostanay

Kalymbetova, B. – 1st year master's student of the curriculum "7M015001-Mathematics", Suleiman Demirel University, Kaskelen, Kazakhstan

Kozhmukhametova, A.S. – Master of Natural Sciences, Senior Lecturer of the Department of Natural Sciences, Pedagogical Institute named after U. Sultangazin, Kostanay Regional University named after A. Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan

Kuanyshbaeva, G.Sh. – 2nd year student of the educational program 6B01701 – Kazakh language and literature, Kostanay Regional University named after A. Baitursynov, Pedagogical Institute named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan

Moskalenko, A.T. – physics teacher of KSU "Gymnasium School No. 12 of the Education Department of the Akimat of Kostanay region", Kostanay, Kazakhstan

Myrzagalieva, K.M. – candidate of philological Sciences A. H., associate professor of the Department of theory of language and literature, Kostanay regional university named after A. Baitursynov, U. Sultangazin Pedagogical Institute, Kostanay, Kazakhstan

Ospanuly, S. – candidate of philological sciences, professor of the Department of theory of language and literature, Kostanay regional university named after A. Baitursynov, U. Sultangazin Pedagogical Institute, Kostanay, Kazakhstan

Ruleva, M.M. – Master of Biology, Senior Lecturer of the Department of Natural Sciences, Kostanay Regional University named after A. Baitursynov, Pedagogical Institute named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan

Sabyrzhan, N.S. – 3rd year student of the curriculum "Kazakh language and literature", Kostanay Regional University named after A. Baitursynov, Pedagogical Institute named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan

Satbayeva, A.T. – teacher of Kazakh language and literature, teacher-expert, KSU Leninskaya Comprehensive School of the Department of Education of the Fedorovsky district of the Department of Education of the Akimat of Kostanay region, Kostanay, Kazakhstan

Toktar, S. – 1st year master's student of the curriculum "7M015001-Mathematics", Suleiman Demirel University, Kaskelen, Kazakhstan

Turebayeva, A.O. – 4th year student of the curriculum "6B01702 – Kazakh language and literature in schools with non-Kazakh language of instruction", Kostanay Regional University named after A. Baitursynov, Pedagogical Institute named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan

Tyuleyev, M.A. – Master of Social Sciences, Kostanay, Kazakhstan

Uksikbaeva, M.K. – Master of Natural Sciences, M. Utemis West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan

Zhaksylyk, A.Zh. – 2nd year student of the educational program 6B01701 – Kazakh language and literature, Kostanay Regional University named after A. Baitursynov, Pedagogical Institute named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan

АВТОРЛАРДЫҢ НАЗАРЫНА

«ҚМПИ Жаршысы» журналы әлеуметтік-гуманитарлық, физика-математикалық, техникалық, биологиялық, химиялық-технологиялық, экономикалық ғылымдар және экология, халықаралық байланыстар салалары бойынша бұрын жарияланбаған өзекті ізденіс нәтижелері туралы мақалаларды жариялайды.

Редакциялық алқа мүшелері журнал материалдарының мазмұнына сын-пікір білдіргеннен кейін басылымға ұсыну шешімі шығарылады. Қабылданбаған мақалаларды редакциялық алқа мүшелері қайта қарастырмайды.

Мақалалар қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде жарияланады.

Журнал жыл барысында төрт рет шығарылады (қаңтар, сәуір, шілде, қазан).

«Қазпошта» АҚ-ның кез келген бөлімінде журналға жазылу мүмкіндігі қарастырылған. Жазылым индексі 74081.

Мақалаға қойылатын талаптар:

Мәтіннің көлемі сөз аралықтары мен сілтемелерді қоса алғанда 15000-нан 60000 таңбаға дейін болуы қажет (0,3-тен 1,5 баспалық параққа дейін, яғни 5–24 бет).

Мәтіннің рәсімделуіне қойылатын техникалық талаптар:

Қаріп – Times New Roman, өлшемі – 12, мәтіннің туралануы – беттің ені бойынша.

Жиектері: барлық жағынан 2 см.

Жоларалық интервал: бірлік.

Абзацтар аралығы «Алдында» – жоқ, «Кейін» – жоқ.

Азат жол – 1,25 см.

Мәтін: парақта бір бағана.

Мақаланың басқы беті келесі ақпараттарды қамтуы қажет:

1. *ӨОЖ коды.* Беттің сол жағына қалың қаріппен жазылады. Авторлық материалға ӨОЖ кодын мына сілтеме арқылы алуға болады: <http://teacode.com/online/udc/>.

2. *Автордың аты-жөні.* Беттің оң жағына қалың қаріппен ӨОЖ кодынан бір тармақ төмен жазылады.

3. *Авторлар туралы ақпарат.* Беттің оң жағына көлбеу әріптермен жазылады: автордың ғылыми дәрежесі, ғылыми атағы, қызметі, қызмет орны, қаласы, мемлекеті.

4. *Мақала атауы.* Беттің ортасында бас әріптермен және қалың қаріппен жазылады.

5. *Мақала түйіні.* «Түйін» сөзі (орыс. «Аннотация», ағылш. «Abstract») беттің ортасында қалың қаріппен мақала атауынан бір тармақ төмен жазылады. Түйін мақаланың жарияланатын тілінде жазылады. Түйін мәтіні: сөз аралықтарын қоса алғанда 500–800 таңба, мәтіннің туралануы – беттің ені бойынша, шегініс – оң және сол жақтан 2 см, азат жол – 1,25 см. Мақала тілінде жазылған түйінді мақала тілінде жазылған түпкі түйінмен (резюме) ауыстыру мүмкіндігі қарастырылған.

6. *Мақаланың түпкі түйіні.* Мақала жарияланатын тілден бөлек, мақала атауының аудармасымен екі тілде жазылады. Түпкі түйін мәтіні: көлбеу әріптермен әдебиеттер тізімінен кейін 1 тармақ төмен жазылады, сөз аралықтарын қоса алғанда 500–800 таңба, мәтіннің туралануы – беттің ені бойынша, азат жол – 1,25 см.

7. *Кілт сөздер* (5–8 сөз және/немесе сөз тіркесі). Кілт сөздер үш тілде сәйкесінше «Түйін» және «Түпкі түйіннен» төмен жазылады. «Кілт сөздер» тіркесі (орыс. «Ключевые слова», ағылш. «Key words»): қалың әріптермен, беттің сол жағына жазылады, шегініс – оң және сол жақтан 2 см, «Кілт сөздер» тіркесінен кейін қос нүкте қойылады, ары қарай кілт сөздер жазылады.

8. *Негізгі мәтін* келесі бөлімдерден тұрады:

1) *Кіріспе* (орыс. – Введение, ағылш. – Introduction).

2) *Материалдар және әдістер* (орыс. – Материалы и методы, ағылш. – Materials and methods).

- 3) *Нәтижелер* (орыс. – Результаты, ағылш. – Results).
- 4) *Талқылау* (орыс. – Обсуждение, ағылш. – Discussion).
- 5) *Қорытынды* (орыс. – Выводы, ағылш. – Conclusions).
- 6) *Ризашылық білдіру* (орыс. – Благодарности, ағылш. – Appreciation).

3 және 4 бөлімдер біріктірілуі мүмкін, 6 бөлім – қажеттілік туындаған жағдайда ғана жазылады.

Мақала бөлімдері нөмірленуі тиіс. Сандардан кейін нүкте қойылмайды. Бөлім атауларының жазылуы: қаріп– Times New Roman, өлшемі – 12, қалың қаріппен, туралануы– беттің сол жағында.

Мәтінде белгілі бір тармақты немесе тізімді белгілеуде араб сандары қолданылады.

9. *Әдебиеттер тізімі* (орыс. – Список литературы, ағылш. – References). Әдебиеттер тізімі мақаладан кейін жазылады. «Әдебиеттер тізімі» тіркесіқалың қаріппен жазылады, қаріп өлшемі – 12, шегініс – 1,25 см.

Дереккөздер туралы ақпаратты мәтінде дереккөздерге сілтеменің жасалу реті бойынша орналастырып, араб сандарымен нөмірлеу қажет. Сандардан кейін нүкте қойылмайды. Шрифт өлшемі – 11, шегініс – 1,25 см.

Қолданылған дереккөздерге сілтемелер тік жақшаның ішінде келтірілгені абзал. Библиографиялық жазу түпнұсқа тілінде орындалады.

Кітаптардың шығыс деректерінің жазылу тәртібі: автордың (авторлардың) тегі, аты-жөнінің басқы әріптері, кітаптың аты, жарияланған орны, басылымы, шыққан жылы, беттер. Мысалы: Семенов В.В. Философия: итог тысячелетий. Философская психология. – Пушино: ПНЦ РАН, 2000. – Б. 60–65.

Журнал, мерзімді басылымдардың шығыс деректерінің жазылу тәртібі: автордың (авторлардың) тегі, аты-жөнінің басқы әріптері, мақала атауы, журнал атауы, жылы, басылым нөмірі, беттер. Мысалы: Голубков Е.П. Маркетинг как концепция рыночного управления // Маркетинг в России и за рубежом. – 2001. – № 1. – Б. 89–104.

Жинақтардың шығыс деректерінің жазылу тәртібі: автордың (авторлардың) тегі, аты-жөнінің басқы әріптері, мақала атауы, жинақ атауы, басылым жылы, беттер. Мысалы: Зимин А.И. Влияние состава топливных эмульсий на концентрацию оксидов азота и серы в выбросах промышленных котельных // Экологическая защита городов: тез. докл. науч.-техн. конф. – М.: Наука, 1996. – Б. 77–79.

Электрондық ресурстардың шығыс деректерінің жазылу тәртібі: мақала атауы, автор туралы ақпарат, мақаланың шығу орны, мерзімі, сонымен қатар, ақпараттық тасымалдаушы, жүйелік талаптар, ғаламтор ресурстарын қолдану мүмкіндіктері (Художественная энциклопедия зарубежного классического искусства [Электронный ресурс]. – Электрон. текстовые, граф., зв. дан. и прикладная прогр. (546 Мб). – М.: Большая Рос. энцикл. [и др.], 1996. – 1 электрон. опт. диск (CD-ROM) + рук. Пользователя (1 с.). – Систем. требования: ПК 486 или выше; 8 Мб ОЗУ; Windows 95 или новее; SVGA 32768 и более цв.; 640x480; 4x CD-ROM дисковод; 16 бит. зв. карта; мышь; Faulkner, A., Thomas, P. Проводимые пользователями исследования и доказательная медицина [Электронный ресурс] // Обзор современной психиатрии: электронный журнал. – 2002. – Вып. 16. – Режим доступа: <http://www.psyobsorg.org>).

10. *Кестелерді жасау*. Әрбір кестенің реттік нөмірі мен атауы болуы шарт. Кесте нөмірі және атауы кестенің жоғары жағына орналастырылады. Көлбеу әріптермен жазылған «Кесте 1» («Таблица 1», «Table 1») сөзінен кейін сызықша қойылып, кесте атауы қалыпты әріптермен жазылады, туралануы – беттің ортасында, шрифт өлшемі – 11, кестедегі мәтіннің туралануы – беттің сол жағы.

11. *Графикалық материалдар* «Microsoft Graph» немесе «Excel» бағдарламаларында орындалуы қажет және сканерден өткізілмеуі қажет.

Графикалық бейнелер сурет немесе біртұтас объект ретінде берілуі тиіс. Графикалық объектілер беттің белгіленген жиектерінен аспай, бір беттен артық болмауы қажет.

Әрбір объектінің нөмірі және атауы болуы керек. Объект нөмірі мен атауы объектіден төмен орналасуы қажет. Шрифт өлшемі – 11, мәтіннің орналасу қалпы – беттің сол жағы.

12. *Формулалардың берілуі.* Математикалық формулаларды формулалар редакторы «Microsoft Equation» арқылы белгілеу қажет. Олар жақша ішінде оң жақтан нөмірленеді. Формулалар көп болған жағдайда әрбір бөлімнің формулаларын тәуелсіз нөмірлеу ұсынылады.

13. *Мақалаға міндетті түрде тіркелетін ақпараттар:*

– автор туралы ақпарат (үш тілде): тегі, аты, әкесінің аты, ғылыми атағы, ғылыми дәрежесі, қызметі, жұмыс орны (ЖОО, мекеме атауы, факультет, кафедра), жұмыс және ұялы телефон нөмірі;

– ғылым кандидаты, докторы немесе PhD докторының мақалаға қатысты сын-пікірі (ғылыми дәрежесіз авторлар үшін).

Редакция ұсынылған барлық материалдарға сын-пікір білдіруге міндетті емес және материалдары қабылданбаған авторлармен пікірталасқа түспейді.

**Мақалалардың қабылдануы және жариялануы бойынша
сауалдар туындаған жағдайда мына мекен-жайға жүгініңіз:**

Қазақстан Республикасы, 110000, Қостанай қ., Тәуелсіздік көш., 118
ҚР БҒМ «А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті» КЕАҚ
БСН 200740006481, БЖК КСЖБКЗКХ
ЖСК КСЖБКЗКХ в АО «БанкЦентрКредит»
№118 каб. Тел.: 8-775-490-58-48
E-mail: vestnik.kru@ksu.edu.kz

ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

Журнал «ҚМПИ Жаршысы» публикует статьи об оригинальных и ранее не печатавшихся результатах исследований в области социально-гуманитарных, физико-математических, технических, биологических, химико-технологических, экономических наук, по экологии, международным научным связям и т.п.

Решение о публикации принимается редакционной коллегией журнала после рецензирования. Отклоненные статьи повторно редколлегией не рассматриваются.

Статьи публикуются на казахском, русском, английском языках.

Журнал выходит четыре раза в год (январь, апрель, июль, октябрь).

Подписку на журнал можно оформить в любом почтовом отделении АО «Казпочта». Подписной индекс 74081.

Требования к статьям:

Объем текста статьи должен быть от 15000 до 60000 знаков, включая пробелы и сноски (от 0,3 до 1,5 печатных листов, т.е. от 5 до 24 страниц).

Технические требования к оформлению текста:

Шрифт: Times New Roman, размер шрифта – 12, выравнивание текста – по ширине страницы.

Поля: по 2 см со всех сторон.

Междустрочный интервал: одинарный.

Интервал между абзацами «Перед» – нет, «После» – нет.

Отступ «Первой строки» – 1,25.

Текст: одна колонка на странице.

Первая (титовая) страница статьи должна содержать следующую информацию:

1. *Код УДК.* Полуужирный, положение по левому краю страницы. Присвоить УДК авторскому материалу можно здесь: <http://teacode.com/online/udc/>.

2. *Ф.И.О. автора.* Полуужирный курсив, положение на странице – по правому краю через строку после кода УДК.

3. *Сведения об авторе.* Курсив, положение на странице – по правому краю: ученая степень, ученое звание, должность, место работы, город, страна.

4. *Заглавие.* Прописные буквы, полуужирный, положение по центру страницы.

5. *Аннотация к статье.* Слово «Аннотация» (каз. «Түйін», англ. «Abstract»), полуужирный, положение по центру страницы, через строку после заглавия. Аннотация оформляется на языке статьи. Допускается замена аннотации на языке статьи на резюме на языке статьи. Текст аннотации: 500–800 знаков с пробелами, курсив, выравнивание по ширине страницы, отступы слева и справа – по 2 см, отступ «Первой строки» – 1,25.

6. *Резюме к статье.* Оформляется на двух языках, отличных от языка статьи, с переводом названия статьи. Текст резюме: курсивный, после списка литературы через интервал, 500–800 знаков с пробелами, положение по ширине текста, отступ «Первой строки» – 1,25.

7. *Ключевые слова* (от 5 до 8). Ключевые слова пишутся на трех языках, размещаются соответственно под «Аннотацией» и «Резюме». Фраза «Ключевые слова» (каз. «Кілт сөздер», англ. «Key words»): полуужирный, отступы слева и справа – по 2 см, после фразы ставится двоеточие. Сами ключевые слова указываются после фразы «Ключевые слова» в той же строке, через запятую.

8. *Основной текст* делится на следующие разделы:

1) *Введение* (каз – Кіріспе, англ. – Introduction).

2) *Материалы и методы* (каз. – Материалдар мен әдістер, англ. – Materials and Methods).

3) *Результаты* (каз. – Нәтижелер, англ. – Results).

4) *Обсуждение* (каз. – Талқылау, англ. – Discussion).

5) *Выводы* (каз. – Қорытынды, англ. – Conclusions).

6) *Благодарности* (каз. – Ризашылық білдіру, англ. – Appreciation).

Разделы 3 и 4 могут объединяться, раздел 6 – по необходимости.

Разделы статьи должны быть пронумерованы, необходимо нумеровать арабскими цифрами без точки. Оформление заголовков разделов – шрифт Times New Roman, размер шрифта – 12, полужирный, положение по левому краю страницы.

При выделении в тексте отдельных пунктов или списков следует использовать только арабские цифры.

9. *Список литературы* (каз. – Әдебиеттер тізімі, англ. – References). Список литературы приводится в конце статьи и озаглавливается «Список литературы» – шрифт Times New Roman, размер шрифта – 12, полужирный, отступ «Первой строки» – 1,25.

Сведения об источниках следует располагать в порядке появления ссылок на источники в тексте, нумеровать арабскими цифрами без точки, размер шрифта – 11, отступ «Первой строки» – 1,25 см. Ссылки на использованные источники следует приводить в квадратных скобках. Библиографическая запись выполняется на языке оригинала.

Выходные данные *книг* обязательно включают: фамилию автора (авторов), инициалы, название, место издания, издательство, год издания, страницы. Например: Семенов В.В. Философия: итог тысячелетий. Философская психология. – Пущино: ПНЦ РАН, 2000. – С. 60–65.

Выходные данные *статей из журналов и периодических изданий* указываются в следующем порядке: фамилия автора (авторов), инициалы, название статьи, название журнала, год, номер издания, страницы. Например: Голубков Е.П. Маркетинг как концепция рыночного управления // Маркетинг в России и за рубежом. – 2001. – № 1. – С. 89–104.

Выходные данные *сборников* указываются в следующем порядке: фамилия автора (авторов), инициалы, название статьи, название сборника, год издания, страницы. Например: Зимин А.И. Влияние состава топливных эмульсий на концентрацию оксидов азота и серы в выбросах промышленных котельных // Экологическая защита городов: тез. докл. науч.-техн. конф. – М.: Наука, 1996. – С. 77–79.

Выходные данные *электронных ресурсов* содержат информацию об авторе, названии, дате и месте издания или публикации, также указывается информационный носитель, системные требования, режим доступа (к интернет-ресурсам) (Художественная энциклопедия зарубежного классического искусства [Электронный ресурс]. – Электрон. текстовые, граф., зв. дан. и прикладная прогр. (546 Мб). – М.: Большая Рос. энцикл. [и др.], 1996. – 1 электрон. опт. диск (CD-ROM) + рук. Пользователя (1 с.). – Систем. требования: ПК 486 или выше; 8 Мб ОЗУ; Windows 95 или новее; SVGA 32768 и более цв.; 640x480; 4x CD-ROM дисковод; 16 бит. зв.карта; мышь; Faulkner, A., Thomas, P. Проводимые пользователями исследования и доказательная медицина [Электронный ресурс] // Обзор современной психиатрии: электронный журнал. – 2002. – Вып. 16. – Режим доступа: <http://www.psyobsor.org>).

10. *Оформление таблиц*. Каждая таблица должна быть пронумерована и иметь заголовок. Номер таблицы и заголовок размещаются над таблицей. Номер оформляется как «Таблица 1» («Кесте 1», «Table 1»), стиль шрифта – курсивный. Заголовок таблицы размещается через тире, шрифт – Times New Roman, размер – 11, по центру страницы, стиль шрифта – обычный. Положение текста в таблице по левому краю, шрифт – Times New Roman, размер – 11.

11. *Оформление графических материалов*. Графические материалы должны быть подготовлены с помощью программ «Microsoft Graph» или «Excel» без использования сканирования.

Графические объекты должны быть в виде рисунка или сгруппированных объектов.

Графические объекты не должны выходить за пределы полей страницы и превышать одну страницу.

Каждый объект должен быть пронумерован и иметь заголовок. Номер объекта и заголовков размещаются под объектом. Номер оформляется как «Рисунок 1» («Сурет 1», «Picture 1»), шрифт – Times New Roman, курсив, размер – 11, положение текста на странице по центру. Далее следует название, шрифт – Times New Roman, размер – 11, стиль шрифта – обычный.

12. *Оформление формул.* Математические формулы оформляются через редактор формул «Microsoft Equation». Их нумерация проставляется с правой стороны в скобках. При большом числе формул рекомендуется их независимая нумерация по каждому разделу.

13. *К статье обязательно прилагаются:*

– сведения об авторе (на трех языках): фамилия, имя, отчество, ученая степень, ученое звание, должность, место работы (название вуза, организации, факультет, кафедра), рабочий и мобильный телефоны;

– рецензия кандидата или доктора наук, доктора PhD (для авторов без ученой степени).

Редакция не несет обязательств по рецензированию всех поступающих материалов и не вступает в дискуссию с авторами отклоненных материалов.

По всем вопросам приема и публикации статей обращаться по адресу:

Республика Казахстан, 110000, г. Костанай, ул. Тәуелсіздік, 118
НАО «Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова» МОН РК
БИН 200740006481 БИК КСJBKZKX
ИИК КСJBKZKX в АО «БанкЦентрКредит»
№118 каб. Тел.: 8 (775) 490-58-48
E-mail: vestnik.kru@ksu.edu.kz

INFORMATION FOR AUTHORS

The journal «KMPI Zharshysy» is responsible for publishing the articles with original content on the results of research in the fields of social-humanitarian, physical and mathematical, technical, biological, chemical-technological, economical sciences, and ecology, international scientific relationships and etc. which were not printed previously.

The decision to publish an article is considered by the editorial board of the journal after peer review. Rejected articles are not considered again by the editorial board.

Articles are published in Kazakh, Russian and English languages.

The journal is published four times a year (January, April, July, October).

A subscription to the journal can be obtained at any post office of JSC "Kazpost". Subscription index 74081.

Article requirements:

The volume of the text of the article should be between 15,000 and 60,000 signs, including spaces and footnotes (from 0,3 to 1,5 printed page, i.e. 5-24 pages).

Technical requirements for the decoration of the text:

Font: Times New Roman, size – 12, alignment – width of the page.

Field: on 2 cm from all directions.

Line spacing: single.

Spacing between paragraphs «Before» – no, «After» – no.

Indentation of "The first line" – 1,25.

Text: one column on the page.

The first (titular) page of the article must include the following information:

1. *UDC code*. Boldface, position on the left side of the page. Assign the UDC to copyright material can be available here: <http://teacode.com/online/udc/>.

2. *Full name of the author*. Bold italic, position on the right edge of the page through the line after the UDC code.

3. *Information about authors*. Font style – italic, position on the right edge of the page: academic degree, academic title, position, place of work, city, country.

4. *Title*. Uppercase letters, bold, position – at the center of the page.

5. *Abstract to the article*. The word «Abstract» (kaz. «Түйін», rus. «Аннотация»), boldface, position – at the center of the page, in a line after the title. Abstract is made in the language of the article. It is possible to replace the abstract on the language of the article to the summary on the language of the article. Text of abstract: 500–800 signs including spaces, italics, position – the width of text, indents on the left and right – 2 cm, indentation of "the first line" – 1.25.

6. *Summary of the article*. It is made out in two languages differ from the language of the article, with the translation of the title of the article. Text of summary: italic, after references, 500–800 signs including spaces, alignment – the width of page, indentation of "the first line" – 1.25.

7. *Key words* (from 5 to 8). Key words are written in three languages, are located accordingly under the «Abstract» and «Summary». The phrase «Key words» (kaz. «Кілт сөздер», rus. «Ключевые слова»): boldface, indents on the left and right – 2 cm, after the phrase there is a colon. Key words are written after the phrase "Key words" in the same line, separated by a comma.

8. *Main text of the article* consists of the following parts:

1) *Introduction* (kaz. – Кіріспе, rus. – Введение).

2) *Materials and Methods* (kaz. – Материалдар мен әдістер, rus. – Материалы и методы).

3) *Results* (kaz. – Нәтижелер, rus. – Результаты).

4) *Discussion* (kaz. – Талқылау, rus. – Обсуждение).

5) *Conclusions* (kaz. – Қорытынды, rus. – Выводы).

6) *Appreciation* (kaz. – Ризашылық білдіру, rus. – Благодарности).

Parts 3 and 4 may be combined, part 6 – if it is necessary.

Parts of the article should be numbered, Arabic numerals without a dot. Headings of parts – font Times New Roman, size – 12, boldface, position on the left side of the page.

While highlighting only Arabic numerals should be used in the text of selected items or lists.

9. *References* (kaz. – *Әдебиеттер тізімі*, rus. – *Список литературы*). References should be listed at the end of the article and headlined as «References» – font Times New Roman, font size – 12, boldface, indent 1.25.

Information about the sources should be arranged in order of appearance of references to sources in the text, and numbered in Arabic numerals without a dot, font size – 11, indent 1.25 cm. References to the sources used should be given in square brackets. Bibliographic record is made in language of the original source.

Output data of *books* must include: surname of the author (authors), initials, name, place of publication, publisher, year of publication, number of pages. For example: Семенов, В.В. Философия: итог тысячелетий. Философская психология. – Пушино: ПНЦРАН, 2000. – Р. 60–65.

Output data of *articles from journals and periodicals* must include: surname of the author (authors), initials, title of the article, title of the journal, year, number of publication, number of pages. For example: Голубков Е.П. Маркетинг как концепция рыночного управления // Маркетинг в России и за рубежом. – 2001. – № 1. – Р. 89–104.

Output data of *collections* is indicated in the following order: surname of the author (authors), initials, title of the article, title of the collection, year of publication, number of pages. For example: Зимин А.И. Влияние состава топливных эмульсий на концентрацию оксидов азота и серы в выбросах промышленных котельных // Экологическая защита городов: тез. докл. науч.-техн. конф. – М.: Наука, 1996. – Р. 77–79.

Output data of *electronic resources* provides information about the author, title, date and place of edition, or publication, also indicates the information carrier, system requirements, access mode (to the Internet resources) (Художественная энциклопедия зарубежного классического искусства [Электронный ресурс]. – Электрон. текстовые, граф., зв. дан. и прикладная прогр. (546 Мб). – М.: Большая Рос. энцикл. [и др.], 1996. – 1 электрон. опт. диск (CD-ROM) + рук. Пользователя (1 с.). – Систем. требования: ПК 486 или выше; 8 Мб ОЗУ; Windows 95 или новее; SVGA 32768 и более цв.; 640х480; 4х CD-ROM дисковод; 16 бит. зв.карта; мышь; Faulkner, A., Thomas, P. Проводимые пользователями исследования и доказательная медицина [Электронный ресурс] // Обзор современной психиатрии: электронный журнал. – 2002. – Вып. 16. – Режим доступа: <http://www.psyobsor.org>).

10. *Design of tables*. Each table should be numbered and titled. Table number and heading are placed above the table. Number is issued as «Table 1» («Кесме 1», «Таблица 1»), font style – italic. Table heading is placed by a dash, font – Times New Roman, size – 11, font style – regular, at the center of the page. The position of the text in the table – to the left, the font – Times New Roman, size – 11.

11. *Design of graphic materials*. Graphic materials should be prepared by using the programs «Microsoft Graph» or «Excel» without scanning.

Graphical objects should be presented as a picture or grouped objects.

Graphical objects should not extend beyond the page margins, and have no more than one page.

Each object must be numbered and titled. Number of the object and title are placed under the object. Number is presented as «Picture 1» («Сурет 1», «Рисунок 1»), the font – Times New Roman, italic, size – 11, position of the text – at the center of the page. Then, the title – the font – Times New Roman, size – 11, font style – regular.

12. *Design of formulas*. Mathematical formulas are made through the «Microsoft Equation» formula editor. The numbering is affixed to the right in brackets. If there is a large number of formulas it will be recommended their independent numbering for each section.

13. *The article must have:*

- information about the author: surname, name, patronymic, academic degree, academic title, position, place of work (name of institution, organization, faculty, department), office and mobile phone numbers;

- review of the candidate or doctor of sciences, PhD doctors (for authors without scientific degree).

Editors are not liable for reviewing all incoming materials and do not enter into a discussion with the authors of rejected materials.

On all questions of reception and publication of articles contact us at:

Republic of Kazakhstan, 110000, Kostanay, Tauelsizdik street, 118

NLC «A. Baitursynov Kostanay Regional University» MES RK

BIN 200740006481 BIC KCJBKZKX

ИИС KCJBKZKX АО «BankCentrCredit»

office №118. Tel.: 8 (775) 490-58-48

E-mail: vestnik.kru@ksu.edu.kz

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ СӨЗ	3
ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ САРАПТАМАЛЫҚ-ШОЛУ ЗЕРТТЕУЛЕР	
<i>Қалқаман, Ж.</i> , «Ахмет Байтұрсынұлы – Алаш рухы»	5
<i>Мырзағалиева, Қ.М., Нұрсұлтанова, А.С.</i> , Ахмет Байтұрсынұлының ата-бабалары	7
<i>Оспанұлы, С.О., Мырзағалиева, Қ.М., Нұрсұлтанова, А.С.</i> , Алашыл, ұлтшыл, қаһарман Қабдеш	13
<i>Бекбосынова, А.Х., Қуанышбаева, Г.Ш, Жақсылық, А.Ж.</i> , Қорқыт ата нақыл сөздерінің тәрбиелік мәні	18
<i>Ерманова, С.Б.</i> , «Қазақ ханы – Алаша хан»	24
<i>Сатбаева, А.Т., Мырзағалиева, Қ.М., Оспанұлы, С.О.</i> Ы. Алтынсарин қашан, қай елді мекенде, қанша мектеп ашты?	31
ЭМПИРИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР	
<i>Брагина, Т.М., Рулёва, М.М.</i> , Биологиялық әртүрлілікті сақтау ғылыми қоғамдық незінде «Азия далаларының биологиялық әртүрлілігі» IV халықаралық ғылыми конференциясы	37
<i>Бекбосынова, А.Х., Туребаева, А.О.</i> , Қазақ және ұйғыр, араб мақал-мәтелдерінің ерекшеліктері	41
<i>Демина, Н.Ф., Москоленко, А.Т.</i> , Жер атмосферасымен метеороидтардың өзара әрекеттесуін модельдеу	48
<i>Бекбосынова, А.Х., Туребаева, А.О.</i> , Қазіргі кездегі заманауи мақал-мәтелдер	53
<i>Ысқақова, Ш.Қ.</i> , Говорлардағы күрделі етістіктердің жасалу үлгілері	56
ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ ЖӘНЕ ТЕХНОЛОГИЯСЫ	
<i>Бекбосынова, А.Х., Бектемисова, А.А.</i> , Ыбырай Алтынсарин шығармаларының көркемдік ерекшелігі (теңеу, эпитет қолданысы)	64
<i>Божекенова, Ж.Т., Кожмухаметова, А.С.</i> , «Цитология және гистология» пәнінің мысалында оқу үрдісінде CLIL қос тілді оқыту технологиясын қолдану	68
<i>Ысқақова, Ш.Қ., Сабыржан, Н.С.</i> , Төлен Әбдік шығармаларындағы ауыспалы нөлдік морфеманың қолданысы	72
ЖАС ЗЕРТТЕУШІЛЕРДІҢ ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕКТЕРІ	
<i>Бекмұхамбетова, Л.С., Ибраева, Р.Ж.</i> , Қостанай оқушыларының салауатты өмір салтының әлеуметтік-педагогикалық аспектілері	76
<i>Қалымбетова, Б.</i> , Сыныптағы талқылау кезінде оқушылардың ойын қабылдау туралы мұғалімдердің шешімдерін зерттеу	81
<i>Тоқтар, С.</i> , Қазақстанда математика пәнінің мұғалімдерін дайындауда берілетін білім деңгейін зерттеу	86
<i>Ерланова, Ұ.Е.</i> , Негізгі орта сынып оқушыларының математикалық сауаттылық даму деңгейі	92
<i>Тюлеев, М.А.</i> , Қазіргі кезеңдегі бақ конвергенция процестері аспектесіндегі «Жаңа журналистика» теріміне анықтау	99
<i>Бәкір, М.А.</i> , Робототехникадағы оқушылардың ғылыми құзыреттіліктерін дамыту	103
<i>Ещанова, А.Б.</i> , Қазақстан Республикасына «Жүргізуші дефолты» жүйесін енгізудің орындылығы	106
<i>Уксикбаева, М.К.</i> , Орал қаласы маңындағы жер үсті суларының экологиялық жағдайы	112
БІЗДІҢ АВТОРЛАР	116
АВТОРЛАРДЫҢ НАЗАРЫНА	122

СОДЕРЖАНИЕ

ВСТУПИТЕЛЬНОЕ СЛОВО	3
ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ОБЗОРНО-АНАЛИТИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ	
<i>Калкаман, Ж., «Ахмет Байтурсынулы – душа Алаша».....</i>	<i>5</i>
<i>Мырзагалиева, К.М., Нурсултанова, А.С., Родоначальники Ахана Байтурсынова.....</i>	<i>7</i>
<i>Серикбай Оспанулы, Мырзагалиева, К.М., Нурсултанова, А.С., Кабдеш алашевец, националист, герой</i>	<i>13</i>
<i>Бекбосынова, А.Х., Куанышбаева, Г.Ш., Жаксылык, А.Ж., Воспитательное значение пословиц Коркыт ата</i>	<i>18</i>
<i>Ерманова, С.Б., «Казахский хан – Алаша хан».....</i>	<i>24</i>
<i>Сатбаева А.Т., Мырзагалиева, К., Оспанов, С., Когда, в каком населенном пункте, сколько школ открыл И. Алтынсарин?.....</i>	<i>31</i>
ЭМПИРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ	
<i>Брагина, Т.М., Рулёва, М.М. Состоялась IV международная научная конференция «Биологическое разнообразие азиатских степей»</i>	<i>37</i>
<i>Бекбосынова, А.Х., Туребаева, А.О., Особенности казахских и уйгурских, арабских пословиц и поговорок.....</i>	<i>41</i>
<i>Дёмина, Н.Ф., Москаленко, А.Т., Моделирование взаимодействия метеороидов с атмосферой земли</i>	<i>48</i>
<i>Бекбосынова, А.Х., Туребаева, А.О., Современные пословицы и поговорки.....</i>	<i>53</i>
<i>Искакова Ш.К., Образцы составления сложных разговорных глаголов.....</i>	<i>56</i>
МЕТОДИКА И ТЕХНОЛОГИЯ ПРЕПОДАВАНИЯ ДИСЦИПЛИН	
<i>Бекбосынова, А.Х., Бектемисова, А.А., Художественные особенности произведений И. Алтынсарина (применения сравнения, эпитетов)</i>	<i>64</i>
<i>Божекенова, Ж.Т., Кожмухаметова, А.С., Применение технологии двуязычного обучения CLIL в учебном процессе на примере дисциплины «Цитология и гистология»</i>	<i>68</i>
<i>Искакова, Ш.К., Сабыржан, Н.С., В произведениях Толен Абдик использование переходной нулевой морфемы.....</i>	<i>72</i>
НАУЧНЫЕ РАБОТЫ МОЛОДЫХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ	
<i>Бекмухамбетова, Л.С., Ибраева, Р.Ж., Социально-педагогические аспекты здорового образа жизни учащихся Костанай</i>	<i>76</i>
<i>Калымбетова, Б., Исследование решений учителей использовать вклад учащихся во время обсуждения в классе</i>	<i>81</i>
<i>Токтар, С., Исследования уровня знания, которое дается для подготовки учителей математики в Казахстане.....</i>	<i>86</i>
<i>Ерланова, У.Е., Уровень развития математической грамотности учащихся основного среднего класса</i>	<i>92</i>
<i>Тюлеев, М.А., Определение термина «Новая журналистика» в аспекте процессов медиаконвергенции на современном этапе</i>	<i>99</i>
<i>Бәкір, М.А., Развитие научных компетенций учащихся в робототехнике</i>	<i>103</i>
<i>Ещанова, А.Б., О целесообразности введения системы «Водительского дефолта» в Республике Казахстан.....</i>	<i>106</i>
<i>Уксикбаева, М.К., Экологическое состояние поверхностных вод в окрестностях г. Уральска</i>	<i>112</i>
НАШИ АВТОРЫ	118
ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ.....	125

CONTENT

INTRODUCTION	3
THEORETICAL AND OVERVIEW-ANALYTICAL ARTICLES	
<i>Kalkaman, ZH.</i> , «Akhmet Baitursynuly – the soul of Alash»	5
<i>Myrzagalieva, K.M., Nursultanova, A.S.</i> , Ancestors of Akhan Baitursynov	7
<i>Serikbay, O., Myrzagalieva, K.M., Nursultanova, A.S.</i> , Kabdesh alashevets, nationalist, hero	13
<i>Bekbovinova, A.Kh., Kuanyshbaeva, G.Sh., Zhaksylyk, A.Zh.</i> , Educational meaning of Korkyt ata proverbs	18
<i>Ermanova, S.B.</i> , «Kazakh khan – Alasha khan».....	24
<i>Satbayeva A.T., Myrzagalieva, K., Ospanov, C.</i> , When, in which locality, how many schools DID Y. Altynsarin open?	31
EMPIRICAL RESEARCH	
<i>Bragina, T.M., Rulyova, M.M.</i> , conservation of biological diversity in the focus of the scientific community. IV international scientific conference «Biological diversity of the asian steppes».....	37
<i>Bekbossynova, A.H., Turebaeva, A.O.</i> , Features of kazakh, uyghur, and arabic proverbs	41
<i>Dyomina, N.F., Moskalenko, A.T.</i> , Simulation of meteoroid interaction with the earth atmosphere	48
<i>Bekbossynova, A.H., Turebaeva, A.O.</i> , Modern proverbs and sayings of modern times.....	53
<i>Isakova, SH.K.</i> , Samples of composing complex govorlardags a detailed comment is given.....	56
METHODOLOGY AND TECHNOLOGY OF TEACHING DISCIPLINES	
<i>Bekbossynova, A.H., Bektemisova, A.A.</i> , Artistic features of the works of I. Altynsarin (the use of comparisons, epithets)	64
<i>Bozhekenova, ZH.T., Kozhmukhametova, A.S.</i> , Application of bilingual learning technology CLIL in the educational process on the example of the discipline "Cytology and histology"	68
<i>Iskakova, SH.G., Sabyrzhan, N.S.</i> , In the works of Tolen Abdik using a transitional null morpheme.....	72
SCIENTIFIC WORK OF YOUNG RESEARCHERS	
<i>Bekmukhambetova, L.S., Ibraeva, R.G.</i> , Is social-pedagogical aspects of a healthy way of life pupils of Kostanay	76
<i>Kalymbetova, B.</i> , Teachers' decisions to use student input during class discussion	81
<i>Toktar, S.</i> , Exploring the mathematical knowledge for teaching of Kazakhstani teachers.....	86
<i>Yerlanova, U.Y.</i> , The level of development of mathematical literacy of students of the secondary class.....	92
<i>Tyuleyev, M.A.</i> , Definition of the TERM «New journalism» in the aspect of media convergence processes at the present stage.....	99
<i>Bakir, M.A.</i> , Development of scientific competencies of students in robotics	103
<i>Eschanova, A.B.</i> , On the expediency of introducing a system of «Driver's default» in the Republic of Kazakhstan	106
<i>Uksikbaeva, M.K.</i> , Ecological state of surface waters in the vicinity of Uralsk	112
OUR AUTHORS	120
INFORMATION FOR AUTHORS	128

Компьютерлік беттеу: *М. Сатбаева, С. Худякова*

Түзетушілер: *М. Сатбаева*

Компьютерная верстка: *М. Сатбаева, С. Худякова*

Корректоры: *М. Сатбаева*

Басуға 07.07.2022 ж. берілді.
Пішімі 60x84/8. Көлемі 10,3 б.т.
Тапсырыс № 081

Подписано в печать 07.07.2022 г.
Формат 60x84/8. Объем 10,3 п.л.
Заказ № 081

А. Байтұрсынов атындағы
Қостанай өңірлік университетінде басылған
Қостанай қ., Тәуелсіздік 118

Отпечатано в Костанайском региональном
университете им.А.Байтұрсынова
г. Костанай, ул. Тауелсиздик 118